

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Mustafa MACİT

**ERZURUM KIRSALINDA “ÇALIŞMA”YLA
İLGİLİ TUTUMLAR VE DİN**

DOKTORA TEZİ

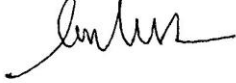
**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Niyazi USTA**

ERZURUM-2009

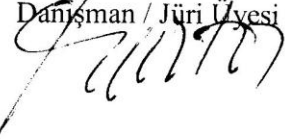
TEZ KABUL TUTANAĞI

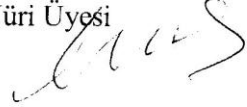
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

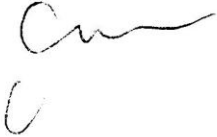
Bu alışma, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalının Din Sosyolojisi Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Hüsni Ezber BODUR
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Niyazi USTA
Danışman / Jüri Üyesi

Doç. Dr. Fazlı POLAT
Jüri Üyesi

Prof. Dr. Orhan ATALAY
Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 10 / 04 / 2009

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU	1
1.PROBLEM	1
2.AMAÇ VE ÖNEM	3
3.VARSAYIMLAR	6
4.YÖNTEM	6
4.1. Evren ve Örneklem.....	8
4.2. Verilerin Toplanması ve Değerlendirme	9
BİRİNCİ BÖLÜM	11
1. SOSYOLOJİK AÇIDAN “ÇALIŞMA”	11
1.1. Çalışma Nedir?	11
1.3. Toplum ve Çalışma	26
1.3.1. Çalışmanın anlamı, toplum ve kültür	26
1.3.2. Toplumsal bir aktivite olarak çalışma.....	31
1.3.2.1. Farklı zamanlarda ve toplumlarda çalışma	36
1.3.2.1.1. Endüstri öncesi toplumlarda çalışma.....	37
1.3.2.1.2. Endüstri toplumlarında çalışma.....	43
1.3.3. Çalışmanın toplumsal fonksiyonları	49
İKİNCİ BÖLÜM	54
2. “ÇALIŞMA” YLA İLGİLİ TUTUMLAR, TOPLUM, KÜLTÜR VE DİN	54
2.1. Tutum Nedir?	54
2.2. Çalışmayla İlgili Tutumlar, Toplumsal Yapı ve Kültür	59
2.2.1. Çalışmayla ilgili tutumlar ve toplumsal yapı	60
2.2.2. Çalışmayla ilgili tutumlar ve kültür	64
2.2.2.1. Genel kültür	64
2.2.2.2. Çalışma alt kültürü.....	73
2.3. Çalışmayla İlgili Tutumlar ve Din	75
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	90
3. ERZURUM KIRSALINDA “ÇALIŞMA” İLE İLGİLİ TUTUM VE ANLAYIŞLAR	90
3.1. Köyde Çalışma	90

3.2. Örneklemin Çalışmayla İlgili Tutum ve Anlayışları	95
3.2.1. Çalışmanın anlamı, insan hayatındaki yeri ve önemi	95
3.2.2. Çalışmanın gayesi, çalışma-başarı ilişkisi	100
3.2.3. Çalışmanın biçimi.....	108
3.3. Çalışmayla İlgili Tutum ve Anlayışlar Üzerinde Etkili Faktörler.	118
3.3.1. İklim ve coğrafi nedenler, doğa anlayışı.....	118
3.3.2. Ekonomik ve teknik etkenler	124
3.3.3. Para ve servet anlayışı	134
3.3.4. Zaman anlayışı	137
3.3.5. Sosyo-kültürel yapı.....	144
3.3.5.1. Aile yapısı	145
3.3.5.2. Gelenek(çi)sel, dayanışmacı cemaat yapısı	148
3.3.5.3. Kültür ve zihniyet	156
3.3.6. Dini inanç ve tutumlar	161
3.3.6.1. İslam ve çalışma	163
3.3.6.2. Çalışma motivasyonu olarak din.....	172
3.3.6.3. Örneklemin dünyaya bakışı ve din	175
3.3.6.4. Tevekkül anlayışı(Külfetin üstünde nimet beklentisi) ve kanaat	179
3.3.6.5. Kader anlayışı	184
3.3.6.6. Rızık anlayışı	193
3.3.6.7. İnfomal din eğitiminin etkileri.....	195
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	200
BİBLİYOGRAFYA	210
EKLER.....	225
EK-1. Mülakat Soruları.....	225
ÖZGEÇMİŞ.....	231

ÖZET
DOKTORA TEZİ
ERZURUM KIRSALINDA “ÇALIŞMA”YLA İLGİLİ TUTUMLAR VE DİN

Mustafa MACİT

Danışman: Prof. Dr. Niyazi USTA
2009, Sayfa: 230

Jüri : Prof. Dr. Niyazi USTA
Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN
Doç. Dr. Fazlı POLAT
Prof. Dr. H. Ezber BODUR
Prof. Dr. Orhan ATALAY

Bu çalışmanın amacı, Erzurum kırsalında çalışmayla ilgili tutumlarla dini inanç ve anlayışlar arasındaki ilişkiyi değerlendirmektir. Bunun için önce konunun teorik zemini üzerinde durulmuş, çalışmanın anlamının, çalışmayla ilgili tutumların toplum ve toplumsal öğelerle ilişkisi açıklanmıştır. Sonra, dini inanç, tutum ve anlayışların çalışmayla ilgili tutumlara etkileri Erzurum kırsalının sosyo-kültürel çevresi içerisinde incelenmiştir. Toplumsal olay ve olgular, davranış ve tutumlar birçok sosyo-kültürel, ekonomik, tabii vb. nedenlerin ortak etkileri sonucunda oluşur. Bu nedenle söz konusu değişkenlerin çalışmayla ilgili tutumlara etkileri de göz önünde bulundurulmuş ve böylece dini inanç, tutum ve anlayışların etkileri bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır.

Sonuçta çalışmayla ilgili tutumların bireysel değişkenlerin yanı sıra sosyo-kültürel değişkenlerin ortak etkilerinin sonucunda oluştuğu tespitine ulaşılmıştır.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

ATTITUDES TOWARD “WORK” AND RELIGION IN RURAL ERZURUM

Mustafa MACİT

Supervisor : Prof. Dr. Niyazi USTA

2009, Page: 230

Jury : Prof.Dr. Niyazi USTA

Prof.Dr. M.Zeki İŞCAN

Assos.Prof.Dr. Fazlı POLAT

Prof.Dr. H. Ezber BODUR

Prof.Dr. Orhan ATALAY

The aim of this study is to evaluate the relation between attitudes toward work and religious beliefs and understandings in rural Erzurum. For this reason, firstly have been dwelled on theoretical background of the subject, the meaning of work, the relations between attitudes toward work and society and social components have been explained. Secondly the effects of religious beliefs, attitudes and understandings on attitudes toward work have been investigated in socioculturel environment of rural Erzurum. Social events and phenomenons, behaviors and attitudes are come into being as a result of common effects of sociocultural, economic, natural reasons. Therefore, the effects of these variables on attitudes toward work are taken into consideration and the effects of religious beliefs, attitudes and understandings are taken up in an entirety in this way.

Consequently, it has been determined that attitudes toward work are result of common influences of sociocultural variables in addition to individual variables.

ÖNSÖZ

Çalışan her bireyin çalışmayla ilgili tutum ve davranışları bireysel özellikleri kadar içerisinde yaşadığı ekonomik, toplumsal, kültürel ortam ve faktörlerin etkisi altında şekillenmektedir. Sair faktörlerle birlikte insan hayatında ve günlük aktivitelerinde önemli etkilerde bulunan, inanan kişinin çalışmayla ilgili tutum ve davranışlarını etkileyecek öğelere, hatta birer “çalışma etiği”ne sahip dinlerin, söz konusu tutum ve davranışlar üzerinde şu ya da bu şekilde etkili olabileceği bir gerçektir.

Şüphesiz çalışmayla ilgili tutumların oluşumunda veya kökleşmesinde etkili olan unsurlardan sadece birinin bu tutumları tek başına belirlediği iddia edilmez. Dolayısıyla böyle bir durumda dinin tek başına söz konusu tutumları şekillendirdiği, onlar üzerinde olumlu ya da olumsuz fonksiyon gösterdiği/göstereceği söylenemez. Onun etkisi bu tutumlar üzerinde fonksiyon gösteren diğer faktörlerle birlikte ortaya çıkar. Dolayısıyla dinin bu tutumlar üzerindeki işlevini anlamak ve doğru değerlendirmek, onlar üzerinde etkili olduğu düşünülen diğer faktörleri göz önünde bulunduran, bütüncül bir bakış açısını gerektirir. Buradan hareketle her ne kadar bu araştırmanın başlığı; “ ‘Çalışma’yla İlgili Tutumlar ve Din” olsa da konu; çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkisi olduğu düşünülen din dışındaki faktörlerin işlevleri bağlamında, sosyal yapının bütünlüğü içerisinde incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın “giriş” bölümünde problem ortaya konulmuş, amaç, varsayımlar, yöntem, bilgi toplama ve değerlendirme yolları açıklanmıştır. Birinci bölümde, çalışma kavramının tanımı, sosyolojik açıdan çalışma davranışı değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde, tutum kavramı ve çalışmayla ilgili tutumların toplum, kültür ve dinle ilişkisi konu edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise örneklemin çalışmayla ilgili tutumları ve bu tutumlar üzerinde etkili faktörler değerlendirilmeye çalışılmıştır. İnceleme alanımız olan kırsal kesim; diğer toplumsal kesitlerden farklı, kendine özgü bir toplumsal yapıya sahiptir. Bu nedenle konu, kırsal kesimin bu farklılığı ve kendine özgü yapısı içerisinde incelenmiş, doğal, ekonomik-teknik nedenler, zaman anlayışı vb. değişkenlerin, sosyo-kültürel yapının ve dini inançların çalışmayla ilgili tutumlara etkileri, kırsal kesimin farklılığı ve bütünlüğü içinde ölçülmeye ve değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Çalışmayla ilgili tutumların kırsal kesimin toplumsal yapısı içerisinde incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın sınırlılıkları ve zorluklarına binaen birçok eksikliklerinin olduğu şüphesizdir. Daha da önemlisi, bu araştırma sosyolojik bir gerçekliği anlama çabasıdır. Herhangi bir gerçekliği farklı şekillerde anlama ihtimali de her zaman mümkündür. Aynı gerçekliğin farklı şekillerde anlaşılabilmesinin, bütün anlama çabalarının iptali gibi bir sonucu vardır. En azından bu araştırma, belki giriş mahiyetinde bir adım olarak, bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalara az da olsa katkıda bulunursa bundan mutluluk duyarız. Araştırmamız esnasında görüş, tavsiye ve katkılarıyla bize en büyük desteğini veren, her aşamada yol gösteren, danışmanım, değerli hocam Prof Dr. Niyazi USTA'YA teşekkür ederim. Ayrıca çalışma süresince görüş ve tavsiyelerinden istifade ettiğim, vermiş oldukları destek ve teşviklerinden dolayı değerli hocalarım; Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN ve Doç. Dr. Fazlı POLAT'a teşekkürü borç bilir, gerek bilgi toplama konusunda gerek değerlendirme konusunda yardımcı olan bütün arkadaşlarıma minnet ve şükranlarımı sunarım.

ERZURUM - 2009

Mustafa MACİT

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
B.Ü.	: Boğaziçi Üniversitesi
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev:	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
İ.B.Ü.	: İstanbul Bilgi Üniversitesi
İ.F.A.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İ.Ü.İ.F.	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İ.Ü.İşl.F.	: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
M.P.M.	: Milli Prodüktivite Merkezi
No:	: Number
O.D.T.Ü.	:Orta Doğu Teknik Üniversitesi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
T.B.A.M.	: Toplum Bilimleri Araştırma Merkezi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.İ.B.	: Türkiye İş Bankası
TUDAV.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Tr.	: Translation
Vd.	: Ve diğerleri
Vol:	: Volüm

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU

1. PROBLEM

Sosyal olaylarda, günlük yaşantıda ve aktivitelerde bilimsel çalışmalara konu olacak birçok ilginçlikler bulunduğu halde alışkanlık perdesi bunları önemsiz hissettirmektedir. Çalışma da bunlardan birisi, günlük yaşantımızı oldukça kuşatıcı olduğu halde görmeye ve düşünmeye meyletmediğimiz¹ insani bir alandır. İster sevelim, ister sevmeyelim her zaman çalışmanın uzun kolları bizi sarar. İnsani alanın ılımlı, akıllı bir gözlemcisi çoğumuzun yaşamının büyük bir kısmının çalışmayla geçtiğini görebilir.² Çoğumuzun günlük hayatının büyük bir bölümünü kuşatan, insanın hakkında düşünebileceği ve konuşacağı oldukça sürükleyici bir aktivite³ olmasına rağmen insanlığın hemen bütün faaliyetleri, duyguları üzerine dünya literatüründe sınırsız eser bulunduğu halde çalışma faaliyetinin yakın zamanlara kadar bu ilgiden yoksun kaldığı görülmektedir. Büyük teolog ve sosyal felsefecilerin dahi çalışma hakkında söyledikleri çok az şey vardır.⁴

Çalışma aktivitesi ancak modern dönemlerde bilimsel ilginin konusu olmuştur. Günümüzde o, ekonomiden psikolojiye birçok bilimin ortak konusudur. Sosyal bir faaliyet olması, biçim, anlam ve değerinin sosyo-kültürel unsurlarla olan ilişkisi çalışma faaliyetinin sosyolojik bakış ve değerlendirmelere de açık olduğunu göstermektedir. Bir toplumda yaşayan insanların büyük bir kısmı çalışır.⁵ Bu nedenle herhangi bir toplumda yaşayan insanların yaşam biçimini öğrenmek için bizim çalışma aktivitelerine ve bu aktiviteyle birleşmiş kurumlarla da ilgilenmemiz gerekir. Sosyoloji bize bu aktiviteleri vuku buldukları daha geniş sosyal ve kültürel düzenlemelerin bağlamı içinde

¹ Frederic C. Gamst, *Meanings of Work; Considerations for The Twentiyirst Centry*, Edit., Frederic C. Gamst, State University of New York, New York, 1995, s. XI.

² Lee Braude, *Work and Workers, A Sociological Analysis*, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida, 1983, s. 8.

³ Frederick Herzberg, Bernard Mausner, Barabara B. Synderman, *The Motivation To Work*, by Jhon Wiley & Sons, New York, 1959, s. 3, Lee Braude, *Work and Workers; A Sociological Analysis*, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida, 1983, s. 8.

⁴ Walter S. Neff, *Work and Human Behavior*, Atherton Press, New York, 1968, s. 16.

⁵ Braude, *a.g.e.*, s. 8.

anlamamıza yardımcı olan, görüş menzili, kavramlar, düşünceler, teoriler ve araştırma bulguları verir.⁶

Sosyolojik bir bakış açısı ile herhangi bir toplumda yaşayan insanların yaşam biçimini öğrenmede önemli ipuçları verecek çalışma aktivitesi üzerine ülkemizde bilimsel ilginin az olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Çalışma üzerine yapılan araştırmalar az olmakla birlikte, kırsal kesimde çalışmayı konu alan müstakil bir esere de rastlanmamıştır. Buradan hareketle araştırmamızın problemi, Erzurum kırsalında çalışmayla ilgili tutumları, onlar üzerinde etkili faktörleri, dini inançların bu tutumlar üzerindeki etki ve fonksiyonlarını belirlemektir. Sekülerleşmenin etkilerinin yoğunlukta hissedilmediği ve içerisinde bulunulan şartlar itibariyle, dinin çok önemli bir sosyo-kültürel unsur olarak insanların tutum ve davranışları üzerinde önemli tesirler icra etmeye devam ettiği örneklemede, diğer etkenleri göz ardı etmeden dini inançların kırsal iş gücünün çalışmayla ilgili tutumlarına etkileri belirlenmeye çalışılacaktır. Dinin kırsal iş gücünün çalışma tutumları üzerine etkileri kırsal kesimin kendine özgü sosyal yapısı içinde, çeşitli değişkenlerin müşterek etkileri altında ele alınmak suretiyle değerlendirilecektir.

İnsanların çalışma davranışlarından daha ziyade çalışma tutumlarını konu edinmemizin nedeni, konumuz açısından yapay faktörlerin potansiyel etkisini azaltmaya yöneliktir. Söz gelimi birilerine herhangi birisinin işinde çalışırken hile yapma, çalışma zamanından çalma vb. bir konudaki tutum ya da görüşünü sormak, onun böyle bir durumda hile yapıp yapmadığını sormaktan farklıdır. Birinci soru bizim maksadımıza ikincisinden daha uygundur. Gerçekte hile yapıp yapmama kararı, büyük ölçüde muhtemelen iş sahibine yakalanma ve “iş”inden olma korkusu tarafından şekillenir. Yani bu iş sahibinin etkisi ve fonksiyonudur, ferdi bir tutum değildir. Böyle bir durumda iş sahibinin fonksiyonunun dışında herhangi bir etkenin payını derinliğine anlamak mümkün olmayabilir. Öyleyse tutumlara bakmak, dini inançların insan tercihleri üzerindeki etkisini tanımlamanın en iyi yoludur.⁷

⁶ Tony J. Watson, *Sociology of Work and Industry*, 4. Edition, By Routledge, London, 2003, s. 2.

⁷ Luigi Guiso, Paola Sapienza, Luigi Zingales, “People’s Opium? Religion and Economic Attitudes”, *Journal of Monetary Economics*, vol;50, 2003, s. 231-232.

2.AMAÇ VE ÖNEM

Tutum araştırmaları, bireyin belli bir zaman birimindeki tutumlarının öğrenilmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu araştırmalar bireyin davranışlarını anlama, ilerdeki davranışlarını tahmin, içinde buldukları koşullarla ilgili tutumlarını saptama, bireyin mevcut tercihlerini öğrenmek amacıyla yapılmaktadır.⁸ Çalışmayla ilgili tutumlarla ilgilenmenin sosyal-bilimsel nedenlerinden birincisi; sağlam tutumların insan davranışını oldukça muhtemel bir şekilde etkileyebilmesi, dolayısıyla çalışmayla ilgili tutumların bilinmesinin çalışma davranışını anlamak için gerekli olmasıdır. Örneğin, çalışmanın herhangi bir yönü veya çalışmanın sonuçları hakkında sahip olunan tutumlar, çalışma konusunda olumlu ya da olumsuz reaksiyonları, davranışları tetikleyebilir.⁹ Dolayısıyla söz konusu davranışın doğru bir şekilde anlaşılması bir yönüyle ona kaynaklık eden tutumların bilinmesine ihtiyaç duyar. Buradan hareketle bu çalışmanın amaçlarından birisi, çalışmayla ilgili tutumları değerlendirmek suretiyle çalışma davranışının anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Çalışmayla ilgili tutumlarla ilgilenmenin nedenlerinden ikincisi; çalışmayla ilgili tutumların ardındaki gerçekleri kavramak, onları anlamlı bir çerçeveye oturtmak ve bunların nasıl değiştirilebileceğini veya nasıl etkileneceğini belirlemektir. Nihayetinde herhangi bir tutuma eşlik eden ve onu etkileyen faktörlerin bilinmesi durumunda, söz konusu tutumun nasıl değiştirileceğini düşünmek daha kolay olacaktır.

Tutum ve davranışlar pek çok değişkenin etkileri altında gerçekleşir.¹⁰ Tutum ve davranışlar bireysel, ortamsal ve toplumsal faktörlerin girift ve çok yönlü etkilerine maruzdur. Söz gelimi, çalışmayla ilgili tutumlar bireysel özellikler, çalışma ortamı, işin bizatihi kendisi kadar sosyo-kültürel unsurlardan etkilenmektedir. Bu nedenle sosyo-kültürel yapı ile ilgili gerçekler bilinmeden çalışma tutumlarını tam olarak anlamak mümkün değildir. Sosyolojik açıklamanın büyük bir bölümü toplumsal etkinlikler ve kurumların gizli-örtük fonksiyonlarının açığa çıkarılmasını, anlaşılmasını içerir.¹¹ O

⁸ Erdal Tekarslan, Can Baysal, Hüseyin şencan, Tanıl Kılınç, *Sosyal Psikoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 176, Amiran K. Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İ.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1976, s. 26, David Krech, R.S. Crutchfield, E.L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, Çev., Mümtaz Turhan, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 298.

⁹ George E.Lyne, "How to Measure Employee Attitudes", *Training and Development Journal*, vol; 43, no; 12, Dec 1989, s. 41.

¹⁰ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkilap ve Aka Yay., İstanbul, 1969, s. 223, Bilgiseven, *a.g.e*, s. 25.

¹¹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Haz., Hüseyin Üzel, Cemal Güzel, Ayraç Yay., Ankara, 2000, s. 594

halde bu çalışmanın diğer bir amacı; sosyo-kültürel bir kurum olan din fenomenini, sosyal sistem içerisinde sosyal gerçeklik olarak konu edinerek, araştırma evrenindeki din anlayışının, çalışmaya yönelik tutumlar üzerine gizli-örtük etkilerini derinlemesine anlamak ve ortaya koymaktır. Ancak çalışmayla ilgili tutumlar idealist bir bakış açısıyla, düşünce, zihniyet, kültür, din vb. etkisine indirgenemeyeceği gibi, sadece somut maddi ekonomik temele de indirgenemez. Dolayısıyla her ne kadar araştırmamızın başlığı “ ‘Çalışma’yla İlgili Tutumlar ve Din” olsa da çalışma tutumları üzerinde etkili olan diğer faktörlerin ve etkilerinin belirlenmesi de bu tutumların anlaşılması açısından önemli olup, söz konusu faktörlerin ve etki derecelerinin tespiti de amaçlarımız içerisinde yer almaktadır.

Sosyolojiyle uğraşmak yalnızca sıradan bir bilgi edinme süreci olamaz. Sosyolojiyle uğraşmak, kişisel koşulların dolaysızlığından kurtulabilmek, şeyleri daha geniş bir bağlam içerisine yerleştirebilmek,¹² insan eylemlerini bireyi aşan daha geniş çaplı oluşumların öğeleri olarak görebilmektir.¹³ Sosyolojik bakış veya sosyolojik düşünme; kendimizi gündelik yaşamlarımızın bildik sıradanlığından, yeni bir bakış açısıyla uzaklaştırarak düşünmeyi gerektirir.¹⁴ Sosyolojinin büyümesi, onun bakış açısının bütün hayatımızı içerisinde yaşadığımız, bildiğimizi zannettiğimiz bir dünyayı yeni bir ışıktaki görmemizi sağlamasıdır.¹⁵

Çalışma aktivitesine sosyolojik bakış, onu ve onun anlaşılma biçimini günlük hayatın aşinalığının, sıradanlığının ötesinde bir yere oturtmaya ve onu yeni bir ışıktaki görmeye yöneliktir. Bizim amacımız, çalışma ile ilgili tutumların, fikir ve anlayışların bir çetelesini tutarak bunların basitçe aktarımını yapmaktan ziyade onları ve çalışma davranışını toplumsal yapı içerisinde geniş bir bağlama oturtmaktır. Şüphesiz çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkili toplumsal faktörleri belirlemek, söz konusu faktörlerle ilişkisi noktasında çalışmayla ilgili tutumları geniş bir toplumsal bağlama oturtmak, çalışma davranışının ve ilgili tutumların nasıl etkileneceğine ve değiştirileceğine yönelik perspektifler sağlayacaktır. O halde bu tutumların nasıl etkileneceğine ve değiştirileceğine yönelik perspektifler sağlamak örtük de olsa bu çalışmanın amaçlarından biridir.

¹² Giddens, *a.g.e.*, s. 3.

¹³ Zygmund Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 16

¹⁴ Giddens, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁵ Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları I*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 39 (Peter L. Berger, *Invitation of Sociology; A Humanistic Perspective*, New York, 1977, s. 32-33 ten naklen).

Her ne kadar hızlı sosyo-kültürel değişme ve şehirleşme ile birlikte ülkemizde kırsal nüfus azalsa da, o yine toplumsal yapımızın önemli bir kesitini oluşturmaya devam etmektedir ki, 31 Aralık 2007 tarihi itibariyle Türkiye nüfusunun yaklaşık % 30'u köy ve benzeri küçük yerleşim birimlerinde ikamet etmektedir.(Aynı verilere göre Erzurum'un toplam nüfusu, 784941 olup, bu nüfusun 299378'i köy vb küçük yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.)¹⁶ Ayrıca toplumumuzun ekserisi kır kökenlidir. Şehirleşme ve sosyal değişmeyle birlikte bu toplumsal yapıya dayalı birçok tutum ve davranış değişse de bu yapının ürünü çoğu tutum ve davranış günlük hayatta devam etmekte ve toplumsal yaşantımızı etkilemektedir. Dolayısıyla kırsal hayatın ya da tarım toplumunun oluşturduğu tutum ve davranışların bilinmesi aslında toplumumuzun çoğunluğunun tutum ve davranışlarının anlaşılmasına yönelik bir perspektif sağlayabilir.

Günümüzde insan-çalışma ilişkilerine yönelik incelemelerde insanın psiko-sosyal yönlerine ağırlık verilmektedir. Zira insan, çalışan bir robot değildir. Onun çalışmasında psiko-sosyal özellikleri, örneğin; tutumları etkilidir. Her ne kadar insan davranışları tespit edilemeyecek kadar çok sayıda motif ve etkenin ürünü olsa da tutum ve davranış arasında her zaman nedensel bir bağlantı bulunmasa bile tutumlar bireylerin davranış ve tercihlerinde önemli etkilere sahip referans çerçevesi işlevi görmektedir. Pratikte ne kadar kullanıldığı bilinmemekle birlikte tutumlar hakkında edinilecek bilgilerin davranışların anlaşılması noktasındaki faydaları şüphesizdir. Dolayısıyla çalışmayla ilgili tutumların bilinmesi, çalışma davranışının anlaşılması, bireyin yapacağı tercihlerin önceden az çok kestirilmesi hatta tutumlar üzerinde yapılması istenen değişikliğin gerçekleşmesi için faydalıdır. Kırsal kesimin çalışma anlayışını, çalışmayla ilgili tutumlarını ve bu tutumların sosyolojik özelliklerini belirlemek, var olan teorik görüş ve iddialarla kıyaslama yaparak bazı bakış açılarının oluşmasına katkı sağlamaya yönelik bu çalışmamız, toplumsal yapı ve unsurların, din anlayışının çalışma ile ilgili tutumlara etkilerini değerlendirmek suretiyle çalışmayla ilgili tutumların ve çalışma davranışının anlaşılması, söz konusu tutum ve davranışları değiştirmek üzere girişilecek faaliyetler açısından önemlidir.

¹⁶ Bkz., http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=39&ust_id=11, Erişim; 25.06.2008.

3.VARSAYIMLAR

Varsayımlar; araştırma öncesi oluşturulan ve doğru olarak kabul edilen geçerliliğini denetleyebilmek için teste tabi tutulan önermelerdir. Bunlar araştırmaya bir referans çerçevesi verir ve bilim adamının neyi araştıracağı hususundaki ilk önermeyi teşkil ederler.¹⁷ Herhangi bir konuda varsayımların geliştirilmesi o konu üzerinde yazılı belge ve bilgilerden hareketle veya gözlem yoluyla elde edilebilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi kırsal kesim insanının çalışma tutum ve davranışlarını konu eden müstakil bir eser bulunmamaktadır. Dolayısıyla varsayımlarımız daha çok gözlem ve kırsal kesim üzerine yapılmış sosyolojik araştırmaların verilerinden hareketle oluşturulmuş, aşağıdaki iki temel varsayıma ve bunların alt kısımlarına dayanmaktadır;

- I. Örneklemin çalışma ile ilgili tutum ve davranışları, onların çalışma ortamı ve içinde buldukları doğal, sosyo-ekonomik koşulların etkisi altında şekillenmektedir.
- II. Kültür ve bunun içinde de din anlayışı çalışmayla ilgili tutum ve davranışlar üzerinde etkilidir.

4.YÖNTEM

Yöntem; araştırmanın amacını gerçekleştirebilmek için kullanılan genel yaklaşım, varsayım doğrultusunda sezinlenen gerçeğe ulaşmada hareket noktasından itibaren takip edilen yol, bizi gerçeğe götüren zihinsel bir süreç¹⁸ ve sonuçların geçerliliğini belirlemesi açısından önemli bir niteliktir. Sosyolojik bir araştırmada yöntem konusunda göz önünde bulundurulması gereken temel ilkelere birincisi; çok sebepli izah tarzı benimsemek mecburiyettir. Zira sosyal realite, fiziki realiteden farklıdır. Fiziki olaylar tek sebepli olabildikleri halde sosyal olayların pek çok sebebi vardır.¹⁹ İkincisi; olaylar bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.²⁰ Çünkü sosyal olaylarda çok boyutlu ve girift ilişkiler söz konusudur.²¹ Çok boyutlu ve girift ilişkilere

¹⁷ Orhan Türkdöğen, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, MEB Yay., İstanbul, 1989, s. 155.

¹⁸ Türkdöğen, *a.g.e.*, s. 166-170, Amiran K. Bilgiseven, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 3.

¹⁹ Amiran K. Bilgiseven, *Sosyoloji*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1980, s., 35.

²⁰ Bilgiseven, *a.g.e.*, s., 35.

²¹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul, İstanbul, 2000, s. 83.

sahip olayları anlamaya çalışırken, tek taraflı ele almalar yanılmalara sebep olabilmektedir.²²

Çalışma, ihtiyaç tatmini yolunda insanın madde, çevre ve zaman ile girdiği çok yönlü ilişkidir.²³ Çalışma ile ilgili tutumlar da insanın bu unsurlarla çalışma yoluyla girdiği girift ve çok yönlü ilişkiler etrafında yapılaşır. Çok yönlü ve girift ilişkilere sahip etkenlerin söz konusu olduğu herhangi bir tutum ile söz konusu faktörler arasında nedensel korelasyonlar kurmak çok zordur. Kaldı ki nedensellik, her zaman çok yönlü ve geri tepmelidir. Karşılıklı etkiler bir etkileşim ağı içinde dolaşır, bu ağın içinde olguların konumuz açısından herhangi bir tutumun mutlak kökenini belirlemek imkânsızdır.²⁴ Bir tutum, kişinin tutumun konusu olan objeyle ilgili dolaylı ve dolaysız tecrübesi ve bu tecrübe üzerinde etkili faktörlerin fonksiyonları sonucu oluşan bir psikolojik yapılanmanın ürünüdür. Yani herhangi bir tutum, onun üzerinde etkili olma ihtimali olan, olduğu düşünülen herhangi bir değişkenin müstakil, direkt etkisinin bir sonucu değildir. Dolayısıyla konu incelenirken her şeyden önce çalışma, ihtiyaç tatmini yolunda insanın madde, çevre ve zaman ile girdiği çok yönlü ilişki olarak ele alınmış, bu ilişkide şekillenen tutumlar çok sebepli ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Ancak bütün bu girişimlere rağmen, gözlenmiş ilişkilerin nedensel olarak yorumlanmasındaki zorluğun tamamen giderilmesinin mümkün olmayacağı açıktır.

Belli bir tutum üzerinde, söz gelimi herhangi doğrudan ve müstakil bir dini etkinin varlığına inanmak yanıltıcı olabilir. Çünkü tutumlar üzerinde etkili olduğu düşünülen diğer bazı etkenler, özellikler hem dini inanç ve tutumları hem de üzerinde durulan çalışma tutumlarını şekillendirebilir. Bunun için biz din anlayışını kullanırken, gizli bir değişkenin hem din anlayışını hem de insanların tutumlarını belirleyebileceğini göz ardı edemeyiz. Bu nedenle araştırmamızda din, dini değerler, inançlar müstakil değişkenler olarak ele alınmamış, onların bir toplumsal yapının işleyiş mekanizmasındaki yeri göz önünde bulundurulmuş, din anlayışı sosyo-kültürel yapının bütünlüğü içinde ele alınmaya çalışılmıştır. Yoksa söz gelimi itikad esasları dikkate alınıp bunların çalışmayla ilgili tutumlara etkisi üzerinde birebir durulmamıştır.

²² Niyazi Usta, *Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı*, Aktif Yay., Erzurum, 2001, s. 16.

²³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din; İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisad Ahlakı*, Der Yay. İstanbul, 1981, s. 30.

²⁴ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, Çev., Ahmet Kotil, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 70.

Bizim araştırma yöntemimiz, dört temel üzerine oturtulabilir. Birincisi, biz öncelikle çalışma ortamı ve çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkili olabilecek, doğa, ekonomik ve teknik nedenler, zaman, para ya da servet anlayışı, sosyo-kültürel yapı gibi diğer değişkenlerin etkilerini değerlendirmek suretiyle bu değişkenlerin etkisini elimine etmeye çalışacağız. Zira ancak bu şekilde bulduğumuz şey, daha sağlıklı bir şekilde dine atfedilebilir. İkinci olarak, dinin etkisini tanımlamak için kanaat, tevekkül, kader ve rızık gibi dini inanç ve tutumların anlaşılma biçimi ve bunun çalışmayla ilgili tutumlara etkilerini değerlendirmeye çalışacağız. Üçüncü olarak, tutumun direkt gözlenebilen bir şey olmayıp davranışlara bakılarak çıkarım yapılması kolay olan bir eğilim olması hasebiyle biz daha çok tutumların davranışsal bileşeniyle ilgileneceğiz. Örneğin, kimi zaman herhangi bir durumda nasıl tepki verileceğini tespit etmeye yönelmek suretiyle bu konudaki tutumlara ulaşmayı deneyeceğiz. Dördüncü olarak, kırsal kesim insanının çalışma ile ilgili tutum ve anlayışını tek başına değil, daha geniş ölçüde müşterek bir fikir dünyasının ve zihniyetin tamamlayıcı bir parçası olarak incelemeye çalışacağız.

Sonuçta araştırmamızda çalışma ile ilgili tutumlar, bir toplumun(konumuz açısından bir toplumsal kesitin) geniş bir sosyo-kültürel anlamlar ve semboller dünyasının ürünü olarak ele alınmak suretiyle sembolik etkileşimci bir bakış açısı kullanılmış olmakla birlikte; ağırlıklı olarak çalışma ile ilgili tutumlar üzerinde etkili olduğu düşünülen değişkenleri belli bir yapı içerisinde, birbirleriyle ilişkili olarak değerlendirmek ve bu değişkenlerin her birinin söz konusu tutumlar üzerindeki etki ve işlevlerini tespit etmeye yönelik yapısal-işlevselci bir yaklaşım takip edilmiştir. Araştırmamız; çalışma anlayışı ve çalışmayla ilgili tutumlar üzerine etkili faktörleri tespit etmeye yönelmekle tasviri, çeşitli değişkenlerin, ele alınan konu üzerindeki etkilerini belirleme ve değerlendirmeye yönelmekle de analitik bir araştırmadır.

4.1. Evren ve Örneklem

Evren; araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği alanı ifade etmektedir. Bizim araştırma evrenimiz Erzurum kırsalıdır. Örneklem ise, belli bir evrenden belli kurallara göre seçilmiş ve seçildiği evreni temsil yeterliliği kabul edilen küçük kümedir.²⁵ Araştırmamızın evreni olan Erzurum kırsalında yaşayan insanların tümü üzerinde uygulama yapmak zor olacağından söz konusu evrenin özelliklerini yansıttak

²⁵ Zeki Aslantürk, T. Amman, *Sosyoloji*, İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 1999, 53-55, Bilgiseven, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, s. 203.

merkeze bağı Akdağ, Sakalikesik, Çiftlik, Nenehatun, Güllüköy, Altıntepe, Kümbet, Dereboğaz, Söğütlü, Yolgeçti, Konaklı köyleri örneklem olarak seçilmiştir.

Araştırmamız bu örnekleme küçük tarım işletmeleri diyebileceğimiz aile işletmelerinde istihdam imkânı bulan ve iş gücü sayılacak 15 yaş ve üzeri işgücünü kapsamaktadır.

4.2. Verilerin Toplanması ve Değerlendirme

Araştırmamız teorik ve alan araştırmasına dayalı iki kısımdan oluşan bir yaklaşım çalışmasıdır. Böyle bir yaklaşım çalışması ise öncelikle belgesel incelemenin yardımıyla yapılabilir. Belgesel incelemeye dayalı bilgiler ve bu bilgilerin analizi, teorik olarak incelenen konunun yaklaşık bir yere konulmasını sağlamıştır. Bunun için çalışma ile ilgili yazılı literatür taraması yapılarak buradan elde edilen bilgiler ışığında konunun teorik çerçevesi, yani birinci kısmı oluşturulmuştur. İkinci kısım ise mülakat ve katılarak gözlem tekniğiyle elde edilen bilgilerin değerlendirilmesine dayalı alan araştırmasından oluşmaktadır.

Örneklemin okur-yazarlık durumu ve eğitim seviyesinin düşük olması, daha çok sözlü kültüre dayalı bir toplumsal kesit olması, genel bir eğilim olarak, anket kağıdı doldurmadaki isteksizliği ve araştırmanın; tutum, anlayış ve vaziyet alışlarla ilgili bir çalışma olması, birer tutum önermesi sayılabilecek deyim ve atasözlerinin tespit edilme gereği gibi nedenlerle bilgi toplamada yüz yüze mülakat tekniği tercih edilmiştir. Mülakatçı hatasının asgariye indirilmesi için araştırma araçları mülakat tekniğine uygun olarak hazırlanmıştır. Soruların hazırlanması için bu konuda bir ön araştırma yapılmış, konuyla ilgili teorik eserlerden ve daha önceki gözlemlerden yararlanılmış, anlama seviyesi dikkate alınarak ifadelerin açık ve kolay anlaşılır olmasına, değer yargıları ile yüklü olmamasına, bilerek veya bilmeyerek yanlış cevapları davet eder olmamasına dikkat edilmiştir. Ayrıca sahada karşılaşılan şartlara göre bir takım değişiklikler yapılmıştır. Geniş bir şekilde gözleme yer verilmiş, yapılan katılarak gözlemlerle, gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerle temel veriler oluşturulmuştur. Görüşmeler, tarafımızdan yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

Araştırmamızda çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkili olabilecek değişkenler, daha önceki teorik bilgi ve gözlemlerden hareketle belirlenmiştir. Bu değişkenlerin çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkileri, bunların toplumsal yapı içinde birbiriyle

ilintileri göz ardı edilmeden değerlendirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Her bir değişkenin tutum üzerinde etkisi konu edilirken diğer tarafta kalan etkenlerin aynı tutum üzerindeki etki ve ilişkisine pay bırakılarak(yer yer tekrara düşmek pahasına) değerlendirme yapılmaya çalışılmış ve yorumlamada gerçeklerin ötesine geçmemeye dikkat edilmiştir. Kırsal kesimin çalışmayla ilgili tutumlarının daha kolay anlaşılması için yer yer karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışmayla ilgili tutumların çeşitli ve birbirinden farklı olabileceği açık bir durum olup, bunların bütünün tespit ve değerlendirmesi zor ve genelleme açısından kullanışlı olmayabilir. Bu yüzden daha çok karakteristik ve genel tutumlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SOSYOLOJİK AÇIDAN “ÇALIŞMA”

1.1. Çalışma Nedir?

Çalışma, geçmişi insanlığın var oluşuna kadar uzanan, insan davranışının bütün görünümüne hem yansıyan hem onları etkileyen oldukça yayılmış, insan yaşamının en merkezi alanlarından ve insanın en temel özelliklerinden/aktivitelerinden birisidir.²⁶ Öyle ki insan olma ile çalışma, içinden çıkılamayacak şekilde birbirine sarılmış kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Marx’ın deyimiyle, üretici aktivite alanlarını ve çalışma hayatını içine olan araçları sağlamak sadece insana özgü bir niteliklerdir.²⁸ “İnsan çalışmak zorunda olan bir varlıktır”²⁹ dediğimizde, insanla diğer canlı türleri arasında büyük bir ayırım yapmış oluruz.³⁰ Hayvanlar, tabiatta yaşamak için çeşitli vasıta ve kabiliyetlerle donatıldığı halde insanın yaşamını sürdürebilmesi, elde edebildiği ve ortaya koyduğu her şey, onun çalışması sayesinde mümkün olmaktadır.³¹ İnsanın, hayatın bütün alanlarında meydana getirdiği, getirmekte olduğu başarılar, her alanda uğraştığı, uğraşmakta olduğu her şey, onun “çalışan bir varlık” olmasına dayanmaktadır.³² En azından insan, hayatta kalmak için çalışmak zorundadır. Çalışma olmadan insan ile doğa arasında maddi mübadele dolayısıyla yaşam olmaz.³³ İnsanla çalışma arasındaki bu zorunlu ve tabii ilişkiden olsa gerek insana ilişkin yapılan tanımlamalardan biri de “çalışan varlık” şeklindedir.

Çalışma, insanın ayırt edici bir niteliği olarak onu tanımlamada açıklayıcı olsa da, onun kavram olarak tam bir tanımını vermek son derece güçtür. Herkes, çalışmanın ne demek olduğunu çok iyi bilir. Lakin iş onu tanımlamaya gelince gizemi, içine girilmez ve anlaşılabilir bir hal alır.³⁴ Bir tür doğayı değiştirme çabası olan bu faaliyeti kavram olarak tanımlamanın güçlüklerinden birincisi; çalışmanın, zaman ve mekâna

²⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 15-16.

²⁷ Peter L. Berger, “Some general Observation on the Problem of Work”, *The human Shape of Work* içinde, Edit., Peter L. Berger, The Macmillan Company, New York, 1961, s. 211.

²⁸ Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, Çev., Veysel Bozkurt, Alfa Yay., İstanbul, 1998, s. 105, Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

²⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 168. (Kants Werke, c., 8, s., 483’ten naklen)

³⁰ Neff, *a.g.e.*, s. 76-77.

³¹ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 204.

³² Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

³³ Karl Marx, *Ekonomi Yazıları*, Çev., Ahmet Fethi, Hil Yay., İstanbul, 2004, s. 40.

³⁴ Simon, *a.g.e.*, s. 1-2.

göre sabit ve evrensel anlamı olmayan bir fenomen olmasıdır.³⁵ Neyin çalışma sayılacağı, bu hareketin gerçekleştirildiği çok özel toplumsal koşullara ve bunların nasıl yorumlanacağına bağlıdır. Belli bir hareketin, çalışma, “boş zaman”, ikisi birden veya hiç biri olarak yapılması, var olan zamansal, mekânsal ve kültürel koşullarla sıkı sıkıya ilişkilidir.³⁶ Çalışmayı tanımlamanın güçlüklerinden ikincisi, onun çok ögeli karmaşık bir örgü,³⁷ esaslı bir bütünlüğü olmayan ve bileşenleri bir öz içerisinde içerilmeyen kompleks bir fenomen olmasıdır. Bileşenleri bir öz içerisinde içerilmeyen bir kompleks tanımlanamaz. Örneğin, bir fizikçiyi veya şarkıcıyı tarif etmek mümkündür; fakat hem şarkıcı hem de fizikçi birini tarif etmek o kadar kolay değildir.³⁸

Zikredilen nedenlerle onu tanımlama zor olsa da, ilk bakışta herkes tarafından bilindiği dolayısıyla yeniden tanımlanmasının gereksiz olduğu hissi uyansa da, çalışma kavramını günlük dilde kullanıldığı gibi onu başka bir işlemde geçirmeden, tanımlamadan kullanmak karışıklıklara neden olabilir. Bu nedenle farklı bakış açılarından ve onun farklı görünüm ve yansımalarından hareketle, benzerlikleri genelleştirmek ve çalışmayı karakterize eden özellikleri belirlemek suretiyle bir tanıma ulaşma çabası bu çalışmaya girişin önceliklerindedir.

Çalışma tanımlarında ortak olan, çalışmanın insan varlığı ya da en azından canlı varlıklar tarafından sürdürülen, sürekli olmayan bir çeşit aktivite olduğudur. İlk bakışta çalışma, canlıların hayatta kalmak, organizmanın yaşaması için gerekli olan besinleri elde etmek için yaptığı faaliyet olarak görülebilir. Ancak çalışma sadece organizmanın yaşaması için gerekli besini elde etme uğruna yapılan bir aktivite olarak tanımlanırsa insan dışındaki canlıların da çalıştıkları, çalışmanın bütün canlılara özgü bir nitelik olduğu söylenebilir. Hâlbuki insan çalışması diğer canlılardan farklıdır. İnsan, ihtiyaçlarını karşılamak uğruna yoğun bir şekilde çevresindeki dünyanın yapısını ve fiziksel ilişkilerini değiştirmek ister. (Birçok hayvan kendi dünyalarında belirli değişimler yaptığı halde insan dışında kalanlar genel olarak dünyalarında onu buldukları gibi yaşama eğilimindedirler.) İnsan, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeryüzündeki varlığının erken dönemlerinden beri (insanın temel olarak toplayıcı ve avcı olduğu bin yıllar boyunca ve ilkel ziraat ve hayvan çiftçiliğinin başlamasından da önce) kendi

³⁵ Serap Kapız, “İşin Değişen Anlamı Ve Birey Yaşamında Önemi,” [www. Isguc.org](http://www.Isguc.org), 20.05.2004.

³⁶ Grint, *a.g.e*, s. 7,10-11.

³⁷ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 168.

³⁸ Yves R. Simon, *Work, Society and Culture*, Edit., Vukan Kuic, Fordham University Press, New York 197, s. 1.

yetersiz vücut kaynaklarına ilaveten doğayı dönüştürmeyi öğrenmek, çevresindeki dünyada bazı değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.³⁹ Hayvanlar, daima kendilerinin değiştiremeyecekleri özel bir çevreye uymalarına karşılık, insan, tersine, herhangi bir çevrenin unsurlarını değiştirerek kendine uydurabilmektedir. Bunu da çalışma sayesinde başarmaktadır.⁴⁰ Bu nedenle insan; birincisi, gezegenin diğer konuklarıyla paylaştığı doğal dünya, ikincisi ise kendi yaptığı dünya olmak üzere, iki dünyada yaşayan tek canlıdır. Bu insan yapımı ikinci dünyanın fiziksel altyapısı, kurulma süreci çalışma sayesinde gerçekleşmiştir.⁴¹

Öncelikle çalışma; beşeri enerjinin dünyayı belli bir forma sokmaya yönelmesi, hâlihazır dünyanın, fiziki çevrenin değiştirilmesi anlamına gelmektedir.⁴² Söz konusu değiştirme, cansız maddeleri ölüm uykusundan uyandırmak suretiyle, salt olası kullanım değerleri olmaktan çıkarıp, gerçek ve etkin kullanım değerlerine dönüştüren⁴³ amaçlı ve planlı bir değiştirmedir.⁴⁴ Çalışmakta olan kişi, bir şey yapmak, bir şey elde etmek-bir duygu, düşünce ve davranışı, bir nesneyi gerçekleştirmek için uğraşmakta, emek ve vakit harcamaktadır. Ancak bu emek ve vakit harcama faaliyeti, amaçsız-anlamsız bir eylem, boşuna yorulmak, terlemek değil,⁴⁵ hedefler, amaçlar, planlar tarafından yönetilen, insanın özel bir eylemi, bir varlık biçimi,⁴⁶ amaçlı, zihinsel ve fiziksel aktivite kombinasıdır.⁴⁷

Çalışmada güdülen amaçlar, onu bir yandan değerlere, diğer yandan önceden görme ve önceden belirlemeye bağlar.⁴⁸ Bir örümcek, dokumacının işine benzer bir iş yapmaktadır. Arı, peteğini inşa ederken birçok mimarı kışkandırır. Fakat en kötü mimarı en iyi arıdan ayırt eden şey, mimarın yapısını gerçekte kurmadan önce imgeleminde kurmasıdır. Her emek sürecinin sonunda, başlangıçta emekçinin

³⁹ Neff, *a.g.e.*, s. 74-78.

⁴⁰ Rami Ayas, *Kur'anı Kerimde Çalışma Kavramı, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 5 (Arnold Gehlen, *İnsan*, Çev., Bedia Akarsu ve Hüseyin Batuhan, İstanbul, 1973, s. 12 den naklen).

⁴¹ Berger, *a.g.m.*, s. 211, Ayas, *a.g.e.*, s. 6, Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 168, Neff, *a.g.e.*, s. 75.

⁴² Berger, *a.g.m.*, s. 211.

⁴³ Marx, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁴ Nadene Peterson, Roberto Cortez Gonzoles, *The Role of Working in People's Lives*, Brooks/Cole, U.S.A., 1999, s. 3 (E. L. Tolbert, *Counselig for Career Development*, Houghton Mifflin, Boston, 1980, s. 31 den naklen).

⁴⁵ M. Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, C. 2, s. 95-96.

⁴⁶ Ayas, *a.g.e.*, s. 6, Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 168, Neff, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁷ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁸ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 168.

imgeleminde zaten var olan bir sonuç elde edilmektedir. Bu süreçte çalışan, sadece üzerinde çalışılan malzemede bir biçim değişikliği yapmakla kalmamakta, çalışma tarzını yasaya bağlayan ve iradesini tabi kıldığı bir amacını da gerçekleştirmektedir. Bu süreç, bedensel organların kullanılmasından başka, bütün operasyon boyunca çalışanın iradesinin, amacıyla sürekli uyum halinde olmasını gerektirmektedir.⁴⁹

Bir takım aktiviteler özgür olarak düşünüldüğü halde, bazı aktiviteler bir kurala uygunluk düşüncesini biçimlendirirler. Birincisi *yasal yerine getirme*, ikincisi, *özgür gelişim* aktiviteleridir. *Çalışma*, bu aktivitelerin ikisi içinde de düşünülebilir. Bir kişinin ailesinin ihtiyacını karşılamak için evinin bahçesinde tarım yapması birinci tür, bu işi enteresan bulduğu için yapması ikinci tür aktivitedir. Çalışma özü itibarıyla, sadece bir şeyler yapmak zorunda olduğu için yapılan bir aktivite olmaktan ziyade (ne keyif ne de acı çekmek için) büyük ölçüde önceden belirlenmiş kendi kurallarına uygun bir biçimde yapılmak zorunda olan ciddi bir faaliyettir. Bu anlamda çalışma bir özgür gelişme aktivitesi değildir. Böyle bir aktivite olarak da yapılmaz.⁵⁰

Bütün bunlara binaen çalışmanın tüm yönlerini ortaya koymasalar da onun tanımlanmasına dâhil edilmesi gereken, genel karakteristik özellikleri şu şekilde sıralanabilir; a) Çalışma, *bir insan aktivitesidir*. Diğer hayvanlar, enerjilerinin büyük bir kısmını hayatta kalmak için harcadıkları halde insan, enerjisinin çoğunu çalışmaya harcamaktadır. b) Çalışma *araçsal bir aktivitedir*. Geçinme gayesini sağlamak için icra edilir. c) Çalışma *bir kendini koruma aktivitesidir*. Yaşamı sürdürmek için yapılır. d) Çalışma *değiştirici bir aktivitedir*. Onun gayesi, insan çevresinin bazı yönlerini değiştirmektir.⁵¹ e) Çalışma *üretici olduğu kadar tüketici bir aktivitedir*. Zira çalışma süresince harcanan emek, maddi faktörleri, doğal tözleri insan ihtiyaçlarına uygun bir şekle dönüştürürken konusunu ve aletlerini kullanıp bitirmekte ve tüketmektedir.⁵² f) Çalışma, *ifade edici bir faaliyettir*.⁵³ Çalışma, çoğunlukla kişisel değer bir ifadesi, kişisel potansiyelin ortaya konulma biçimi, insan yaratıcılığının bir göstergesi, kişiliği geliştirme şansı, statü, ekonomik ödülün kaynağı, dini inanışın bir göstergesi olarak

⁴⁹ Marx, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁰ Simon, *a.g.e.*, s. 20-32.

⁵¹ Neff, *a.g.e.*, s. 78.

⁵² Marx, *a.g.e.*, s. 94.

⁵³ Yechezkel Dar, "Communitarity, Rationalization and Distributive Justice, Changing Evaluation of Work in The Israeli Kibutz", *International Sociology*, March 2002, vol; 17, no; 1, s. 92.

kabul edilmektedir.⁵⁴ Herhangi bir çalışma aynı anda bütün bu özellikleri taşıyabildiği gibi, bütün çalışmaların bunları içermesi gerektiği söylenemez. O halde çalışmada güdülen gaye ve aktivitenin niteliğine binaen çeşitli çalışma türlerinden bahsetmek mümkündür. Söz gelimi, gaye itibariyle, sırf hayatı kazanmak ve geçim uğruna yapılan “*araçsal çalışma*” (ücretli çalışma da buna dâhildir), kişisel değeri ortaya koymak için yapılan “*ifade edici çalışma*”dan söz edilebilir. Aynı zamanda aktivitenin niteliğine binaen beden gücü ile yapılan, kol ve kas gücüne dayalı “*bedenen çalışma*”, beyin gücüne dayalı “*zihinsel çalışma*” gibi çalışma türleri de söz konusudur.

Çalışma, insanlık tarihi boyunca öyle zannedildiği gibi hevesle, isteyerek yapılan bir faaliyet değildir.⁵⁵ Birçok kimse çalışmanın zor, nahoş ve zorunluluktan yapılan bir aktivite olduğunu düşünebilir. Çalışma, kimi zaman çekilmesi gereken, acı verici bir yük olarak nitelenmekte, tatmin edici bir aktivite olarak görülmemektedir. Örneğin, Freud için çalışma, tatminlik verici prensipten daha ziyade, gerçeklik prensibi tarafından idare edilen bir davranıştır.⁵⁶ Freud’un çalışmanın acı verici ve çekilmesi gereken bir yük olduğu şeklindeki iddiası, birçok dilde çalışma ile ilgili terimlerin etimolojik köken ve anlamları tarafından da desteklenmektedir; Örneğin, Latince *labor*, genel olarak *ızdırıp* anlamında hem çalışma hem de “yorgunluk”, “acı çekme” ifade etmektedir.⁵⁷ Yunanlıların çalışma için kullandıkları kelimelerden birisi acı veren faaliyet anlamına gelen *panostur*.⁵⁸ İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere çoğu Avrupa dillerinde çalışma için kullanılan terimler köken itibariyle, ceza, işkence vb. anlamlara dayanmaktadır.⁵⁹ Bizim dilimizdeki *emek* sözcüğü de dolaylı da olsa, yine Batı dillerindeki benzer bir biçimde, sıkıntı, zahmet, yorgunluk anlamına gelmektedir.⁶⁰ Örneğin halk arasında kullanılan “*ben ne emeklerle bu hale geldim*” deyimini emeğin bu anlamını yansıtmaktadır.

⁵⁴ Grint, *a.g.e.*, s. 1, Jesus Izaguirre, “Development of The Cristian İdea of The Work,” <http://www.cse.nd.edu.tr>, 03.11.2004.

⁵⁵ Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat Dersleri*, c. I, İ.Ü.Yay., İstanbul, 1971, s. 290.

⁵⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 88 (Sigmund Freud, “Civilization and İts Discontenets,” *Standard Edition of The Complete Psychological Works*, vol., 21, pp. 64-145 den naklen), Gamst, *a.g.e.*, s. XI.

⁵⁷ Berger, *a.g.m.*, s. 212, Gamst, *a.g.m.*, s. 2.

⁵⁸ Grint, *a.g.e.*, s. 18, Frederic Vadenberghe, “Working out Marx; Marxism and the End of The Work Society”, *Thesis Eleven*, no.;69, Sage Publications, London, May, 2002, s. 30, Berger, *a.g.m.*, s. 212, Ayas, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁹ Grint, *a.g.e.*, s. 18, Hannah Arendth, *The Human Condition*, Chicago, 1958, University of Chicago Press, s. 48, 80, 110, Berger, *a.g.m.*,s. 212. Simon, *a.g.e.*, s.18, Braude, *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁰ Veysel Bozkurt, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Yay., Bursa, 2000. s. 16, Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ankara, 1981, s. 278, *Hayat Büyük Türkçe Sözlük*, Hayat Yay., İstanbul, s. 335.

Bu etimolojiler çalışmanın gerçeklik prensibi tarafından idare edilen bir davranış olduğu ve onun anlamının sıkıcılıkla ve acı vericilikle olan tarihsel birliğinin göstergesi konumundadırlar. Üstelik çalışmanın sıkıcılık ve acıyla olan bu birlikteliğinin çalışma şartlarının değişmesine rağmen günümüzde de devam ettiği görülmektedir.⁶¹ İnsan, çalışma sayesinde bir kültür kazanmış, bu suretle diğer canlılardan kendisini farklı bir yere yerleştirmiş olsa da, onun en kesin rüyalarından biri, “iş”e bağımlı olmaktan kurtulmak olmuştur. Bütün dillerdeki aşkın mutluluğa ya da savaşın övgüsüne adanmış muazzam literatür ile karşılaştırıldığında çalışmanın övgüsü konusunda çok az sayıda romanın varlığı⁶² herhalde, çalışmaya acı, sıkıntı ve yorgunluğun eşlik ediyor olması nedeniyledir.

Çalışmanın sıklıkla, hatta genelde zor ve ızdırıp verici olduğu tecrübenin şahadeti ile kesindir. Ancak bu, acı ve sıkıntının çalışmanın anlamına dâhil edilmesi gerektiği sonucuna ulaştırmaz. Tıpkı çok erdemli bir kişinin doğru olan şeyi yapmada zorluğu tecrübe ettiği halde, aksini yapmayı zor bulması gibi, çok iyi bir çalışmada sıkıcılığı ve tatmini birlikte yaşayabilir. Bu nedenle sıkıcılığın çalışmanın tanımlanmasına dâhil edilmesi açıkça anlamsızdır. Çok kabiliyetli bir çalışanın yaptığı şey, artık “çalışmak”tır. Çalışmanın ağır, yorucu bir eforla birlikteliği, acı ve sıkıcılığın çalışmanın tanımlanmasına dâhil edilmesi konusunda bir şeyler kast etmekle birlikte bu, ızdırabın çalışmanın esas özelliği olduğu anlamına gelmemektedir.⁶³

Çalışma, sık sık fiziksel ve zihinsel aktivitelerin basit bir takımı olarak gözükmektedir.⁶⁴ Genel olarak çalışma terimi, birinci ve en geniş anlamıyla, biraz tatmin özverisine dayalı enerji harcamayı gerektiren amaçlı aktivite, ikincisi ve daha dar anlamıyla, girdi üreten aktivite olarak iki şekilde kullanılmakla birlikte,⁶⁵ çoğu sosyolojik araştırma, çalışma kavramı ile “ücretli çalışma”yı kast etmektedir.⁶⁶ Ancak çalışma ve ücret arasındaki bağlantı açık olmasına rağmen çalışma terimi ücreti içermeyen (ev işleri gibi) aktiviteleri de içine alır. Bu durumlarda başkaları için değer

⁶¹ Simon, *a.g.e.*, s. 18.

⁶² Neff, *a.g.e.*, s. 15.

⁶³ Simon, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁶⁴ Robert Rothman, *Working, Sociological Perspective*, Prentice Hall, New Jersey, 1987, s.2.

⁶⁵ Raymond Firth, “Antropological Background to Work”, *The Social Dimensions Of Work* içinde, Edit. by Clifton D. Bryant, Prentice Hall, New Jersey, 1972, s. 8.

⁶⁶ Grint, *a.g.e.*, s. 7-10-11.

üretme düşüncesi, aile için çalışmak ve topluma hizmet gibi düşünceler söz konusu olur.⁶⁷

Tanımlar doğaları gereği doğru veya yanlış olmayıp, sadece az ya da çok faydalı olabilirler. Bu nedenle tarifler üzerinde durmanın fazla bir önemi yoktur.⁶⁸ Sonuçta tanımlamada yaşanan güçlükler, eksiklikler göz önüne alınarak çalışma, *insana özgü, doğayı ve çevreyi değiştirici, kişinin kendisi ve başkaları için maddi/manevi değer ve hizmet üretmeye yönelik, edimsel-araçsal, amaçlı ve planlı, üretici olduğu kadar tüketici ve ifade edici bedensel ve/veya zihinsel aktivite kombinasyonu* olarak tanımlanabilir.⁶⁹ Araştırmamızda çalışma, “*bireyin bedensel, zihinsel ve/veya ruhsal enerji harcıyarak maddi ve /veya manevi bir kazanç karşılığı kendisi ya da başkaları için değerli mal ve hizmetler ürettiği amaçlı ve sürekli bir sosyal faaliyet*”⁷⁰ olarak ele alınacaktır.

1.2. İnsan Niçin Çalışır?

Sosyolojik açıdan çalışma davranışının doğru bir şekilde anlaşılabilmesine yönelik tatmin edici bir tartışmaya gerekli referans çerçevesi hazırlayabilmek için bu fenomenin doğasını karakterize etmeliyiz. Doğası itibariyle çalışma, bir insan davranışdır. Davranış; organizmanın belirli uyarıcılara karşı gösterdiği tepki olarak tanımlandığında, organizmanın içinden ve dışından, çok farklı kaynaklardan ileri gelen birçok uyarıcının neden olduğu tepkilerin tümü, gözlenebilen, kaydedilebilen ve ölçülebilen bütün etkinlikler bu kavramın içine girmektedir.⁷¹

Bir davranışı anlama, onun niçinlerini değerlendirmekle başlar ki, insanların niçin çalıştığını kavrayabilmenin yolu “*insanın niçin davranışta bulunduğu*” sorusunun cevabından geçmektedir. Bu sorunun en genel cevabı; insanın güdü yapısından kaynaklanan bir takım gereksinimleri olduğu ve bu gereksinimleri karşılamak için davranışta bulunduğu⁷² bireyin davranışlarının niçinlerini, onun fizyolojik ve psiko-

⁶⁷ Rothman, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁶⁸ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev., Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 89.

⁶⁹ Çalışma kavramının benzer ya da farklı tanımları için bkz., Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve sanat Yay., Ankara, 2003, s. 110, Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 3 .

⁷⁰ Kapız, *a.g.m.*, www.Isguc.org, 20.05.2004.

⁷¹ Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2000, s. 13.

⁷² Gülten İncir, *Çalışanların İş Doymu Üzerine Bir İnceleme*, M. P. M. Yay., Ankara, 1990, s. 7.

sosyal güdülerini oluşturmaktadır. Bu güdülerin etkisiyle kişi gerilimlerini, ihtiyaçlarını giderebilmek için davranışta bulunmaktadır.⁷³

Güdü; insanı bir davranışta bulunmaya veya bir davranışı diğerine tercih etmeye sevk eden sürücü kuvvet ve faktörlere denir.⁷⁴ Güdülerin sayısı ve türleri hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, güdüler yan yana konan bir takım değnekler biçiminde değil, daha çok açıldığında içinden başka güdülerin çıktığı bir kutular ağı görünümündedir.⁷⁵ Güdülerin bir kısmının kalıtımla aktarıldığı söylenmektedir. Bunlar fizyolojik güdülerdir. Bunun yanında doğuştan sonra, şartlanma ve öğrenme sonucu oluşan, sosyal güdülerin de varlığı kabul edilmektedir. Sosyal güdüler, sonradan öğrenildiğinden bir kısmı, doğal güdülerin gelişimi ile yeni bir boyut kazanması, diğer bir kısmı tamamen sosyo-kültürel çevreden etkilenme biçiminde elde edilmektedirler. Örneğin, çalışma güdüsü, beslenme içgüdüsünün sosyalleşme süreciyle yeni bir boyut kazanmış bir uzantısı olabilirken; çalışarak başarılı olmak duygusu, diğer bir deyişle başarı güdüsü, sosyal bir güdüdür.⁷⁶ Sosyal içerikli güdüler, bireylerin kişilik yapısına göre farklı zamanlarda ve değişik önem ve biçimde oluşurlar. Bu güdülerin oluşması doğrudan doğruya toplum koşullarına bağlı olduğundan değişik kesimlerde değişik sosyal güdüler ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

Ferdin davranışlarını açıklayan güdülenme teorileri, insan ihtiyaçlarını değişken olarak ele almaktadırlar.⁷⁸ Bu teorilere göre güdülenmenin, güdülerin arkasında kişiden kişiye değişen, farklı nitelik ve önemde ortaya çıkan insan ihtiyaçları yatmaktadır.⁷⁹ Bu nedenle güdülerini ve davranışlarını anlayabilmek için ihtiyaçları bilmek gerekmektedir.⁸⁰ Bir davranışın oluşması yönünde güdülenmeye neden olan ihtiyaçların sayısı tam olarak

⁷³ Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality*, Second Edition, Harper and Row Publishers, New York, 1970, s. 55, Baymur, *a.g.e.*, s. 67, MacIver, Page, *Cemiyet I*, Çev., Amiran K. Bilgiseven, M.E.B., İstanbul, 1994, s. 61-64, Silah, *Çalışma Psikolojisi*, Selim Kitabevi Ankara, 2000, s. 3, Richard M. Steers, Lyman W. Proter, *Motivation and Work Behaviour*, Second Edition, McGraw-Hill Book Company, New York, 1979, s. 41-46, Zeyyat Sabuncuoğlu, Melek Tüz, *Örgütsel Psikoloji*, Alfa Yay., Bursa, 1998, s. 97, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁷⁴ Lütfi Öztabağ, *Psikolojide İlk Adım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 34, Baymur, *a.g.e.*, s. 68, Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 7. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 230.

⁷⁵ Maslow, *a.g.e.*, 1970, s. 25.

⁷⁶ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁷ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁸ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 251.

⁷⁹ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 97.

⁸⁰ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 38-53, Maslow, *a.g.e.*, s. 35-51, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 41-46, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 235-238.

bilinmemekle birlikte,⁸¹ ihtiyaçlar genelde, biyolojik, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.⁸² Bunların bir kısmı (yaşanı kaybetme korkusundan sakınma, açlık, acı, cinsellik vb.), kalıtım yolu ile elde edilirken, diğeri bir kısmı, ferdin psiko sosyal gelişimi boyunca potansiyel olarak kendini gerçekleştirme,⁸³ geliştirme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Birinci kısımda yer alan fizyolojik ihtiyaçlar, genel olarak *birinci derecede temel ihtiyaçlar*, ikinci kısımda yer alan ihtiyaçlar ise, *ikinci derecede tamamlayıcı ihtiyaçlar* olarak ifade edilmektedirler. İkinci derecede olan *tamamlayıcı ihtiyaçlar*, *temel ihtiyaçlara* oranla daha az belirlidirler.⁸⁴ Bunlar sonradan kazanılmış moral uyarıcılar oldukları için fizyolojik ya da birincil uyarıcılar gibi zorlayıcı değil, öğrenme yoluyla elde edilmeleri nedeniyle özendiricidirler.⁸⁵ Ancak bu ihtiyaçların tatmin edilmesi temel ihtiyaçların tatmin edilmesi kadar acil ve mecburi olabilmektedir.⁸⁶ İhtiyaçları davranışın uyarıcıları olarak görebiliriz. *Birincil ihtiyaçlar* doğal uyarıcılar olarak; *ikincil ihtiyaçlar* ise aslında nötr uyarıcılar oldukları halde *birincil ihtiyaçlarla* ilişkilendirilerek şartlı uyarıcılar haline gelen koşullu uyarıcılar olarak düşünülebilir. Bunlar Pavlov'un Klasik Şartlanma ile ilgili deneyindeki zil sesi gibi zamanla doğal uyarıcının yerini alıp tek başına davranışı uyandırabilir.⁸⁷

Maslow, ihtiyaçların tatmininin, (sırasıyla, fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları, ait olma ve sevgi ihtiyaçları, takdir ve saygı ihtiyaçları, kendini tanımlama ihtiyacı) bir hiyerarşi içinde gerçekleştiğini, bu hiyerarşi içinde ihtiyaçların önceliği ve şiddetinin olduğunu, kimi ihtiyaçların tatminine insanların, diğlerinden daha fazla önem verdiklerini iddia etmektedir.⁸⁸ Ancak Maslow'un aksine, bir gereksinimin yerine diğlerinin ortaya çıkmasının, her zaman bir öncekinin doyurulmasından ileri gelmediği, bu durumun içinde yaşanan toplumsal koşullardan kaynaklanabileceği iddia

⁸¹ Raymond, *Sanayi Toplumu*, Çev., E. Gürsoy, Dergah Yay., İstanbul, 1978, s. 80.

⁸² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, M.Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1997, s. 43.

⁸³ Frederick Herzberg, *Work and the Human Nature of Man*, World Publishing, New York, 1971, s. 56, MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 60.

⁸⁴ Herzberg, *a.g.e.*, s. 50.

⁸⁵ Silah, *a.g.e.*, s. 65.

⁸⁶ Raymond, *a.g.e.*, s. 81.

⁸⁷ Klasik şartlanma konusunda geniş bilgi için bkz., Önder Barlı, *Davranış Bilimleri*, Ankara, 2007, s. 170-173.

⁸⁸ Maslow, ihtiyaçları fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları, ait olma ve sevgi ihtiyaçları, takdir ve saygı ihtiyaçları, kendini tanımlama ihtiyacı olmak üzere sınıflandırmıştır. Eroğlu, *a.g.e.*, s. 38-53, Maslow, *a.g.e.*, s. 35-51, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 41-46, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 235-238.

edilmektedir.⁸⁹ Hatta kimi durumlarda *ikinci derecede ihtiyacların temel ihtiyacların* önüne geçtiği de gözlenmektedir. Örneğin, savaş esnasında dini inançların etkisiyle oluşan kısaca “ölürsem şehit, kalırsam gazi olurum” öncülünde beliren güdü, insanın fizyolojik güdülerinden daha etkili olabilmektedir.⁹⁰

Bakış açılarına göre, iş bölümünün kapsamı ve toplumun karmaşıklık seviyesine göre farklılık göstermekle birlikte çalışma faaliyetinin amacı, çalışan kişileri ister zorunlu olarak doğrudan doğruya ilgilendirsin, isterse onları aşsın, her zaman bir ihtiyaç tatmini, eksikliği duyulanı elde etmektir.⁹¹ İnsani ihtiyaçların çalışma davranışı, çalışmaya yönelme ve uyum ile ilişkili olduğu açıktır.⁹² İster temel, isterse tamamlayıcı olsun ihtiyaçların bir çalışma güdüsüne ve motivasyonuna kaynaklık ettiği ve bu durumun etkisiyle insanın, çalışıp ihtiyaçlarını karşıladığı söylenebilir.⁹³ Motivasyon güdülerin etkisiyle eyleme geçme ve gerçekleştirme sürecidir⁹⁴ ki, çalışma, birincisi, kişinin yetenek ve becerisi, ikincisi, bu yeteneği kullanmadaki motivasyonu olmak üzere iki farklı değişkenin bir fonksiyonudur.⁹⁵ Yani çalışmak için insanın sadece herhangi bir işi yapmaya yarayacak kabiliyetlerinin olması yeterli değildir. Onun, o işi yapmaya yeterince istekli ve motive olması da gerekmektedir.⁹⁶ Bu istek ve motivasyonunun arkasında da ihtiyaçları yatmaktadır.

Çalışma, birçok insani etkileşim türü ve motivin karıştığı bir alandır.⁹⁷ Daha öncede belirtildiği gibi insanın ihtiyaçlarını tespit etmenin zorluğu ve davranışı meydana getiren etkenlerin giriftliği dolayısıyla, çalışma güdüsünün ya da motivasyonunun bütün kaynaklarını sıralamak mümkün değildir. Ayrıca böyle bir amaç bu çalışmayı aşar. Bu nedenle belki de araştırmamız açısından en uygun yol çalışma güdüsüne kaynaklık eden nedenleri belli başlıklar altında kategorize ederek değerlendirmektir. Bu noktada insanları çalışmaya yönelten, *araçsallık* (kendisi için fayda temini), *kendini gerçekleştirme*, *sosyal olgu* (sosyal kabul gören bir davranış) gibi değişik ölçülerde etkili⁹⁸ başlıca üç grup nedenin varlığından bahsedilebilir.

⁸⁹ İncir, *a.g.e.*, s. 9ç

⁹⁰ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 4ç

⁹¹ Ayas, *a.g.e.*, s. 7-8ç

⁹² Metin Özkul, *Çalışma Sosyolojisi; İşgücünün Sosyolojik Özellikleri*, Isparta, 1997, s. 12.

⁹³ İbni Haldun, *Mukaddime*, C. II, Çev., Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1997, s. 321.

⁹⁴ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 98.

⁹⁵ Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, İ.Ü.İşl.F. Yay., İstanbul, 1989, s., 302, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 244.

⁹⁶ Micheal Argyle, *The Social Psychology of Work*, Penguin Books, 1972, s. 56.

⁹⁷ Neff, *a.g.e.*, s.142.

⁹⁸ Silah, *a.g.e.*, s. 23.

Öncelikle çalışma, doğası itibariyle araçsal bir aktivitedir. Yaşam için gerekli olan şeyleri elde etmek için yapılan, kişinin yaşamını kazanma yoludur.⁹⁹ İnsan, fiziksel yaşamını devam ettirmek, yiyecek, giyinme ve barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaktadır. Birincil ve temel ihtiyaçların çoğunlukla ekonomik davranışlar aracılığıyla tatmin edilmesi, fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması için yoğun bir şekilde para kullanılması¹⁰⁰ gibi nedenlerle çalışmada hedeflenen maddi, ekonomik gayeleri de bu grup nedenler arasında zikredebiliriz.

Adam Smith ile başlayan liberal ekonomik teori, çalışmanın temel olarak hoş gitmeyen, çalışma sayesinde yaratılan şeylerin fayda amacı için yüklenilen bir aktivite olduğunu iddia etmektedir. Bu teoriye göre insan işinin amacı; belli bir noktada “çalışmak” değil, boş zamandır. İnsan daha çok maddi gayeler tarafından çalışmaya uyarılmaktadır.¹⁰¹ Bu bakış açısına göre fert, çalışmayı esas olarak faydasız bir şey olarak görmekte, zahmetli bir şey olduğu içinde daha çok “çalışmama”yı tercih etmektedir. Kısaca insan, çalışma aşkına çalışmaktan ziyade, yapılan işten elde edilen gelir uğruna çalışmaktadır. Bu geliri de boş zamanlarında harcamaktadır. Dolayısıyla bütün işler, nihai olarak boş zaman uğruna üstlenilmektedir.¹⁰²

İnsanı çalışmaya güdüleyen etkenlerin sırf ekonomik kaynaklı olduğunu iddia eden liberal ekonomik teori ve geleneksel motivasyon kuramlarının aksine, çağdaş motivasyon kuramlarında insan, ekonomik insan olgusu, “sosyal insan” ve “psikolojik varlık olarak insan” sentezi içinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu teorilere göre insanı çalışmaya yönelten para dışında nedenlerde vardır.¹⁰³ Parasal ödüller, çalışma için birinci dereceden motivlerdir. Ancak insanların sadece parasal ödüllerle çalışmaya motive olduklarını düşünmek hatalıdır.¹⁰⁴ Para, öncelikli teşvik edicidir. Para, bir silindir içinde çalışan gazların daralma ve genişlemesiyle yükselip alçalan bir piston olarak düşünülebilir. Onun görevi, bir makinenin hareketini üreten gazları etkilemek, sıkıştırmaktır. Fakat silindirsiz piston, hiçbir işe yaramaz. Zira silindir kırılrsa, piston

⁹⁹ Neff, *a.g.e.*, s.141, Braude, *a.g.e.*, s.11, Argyle, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁰⁰ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁰¹ Francis Fukuyama, *The End of History and The last Man*, The Free Press, New York, 1992, s. 225, MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 59, Argyle, *a.g.e.*, s. 89, C. Wright Mills, *White Collar, The American Middle Classes*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 217, Patricia Hogue Werhane, Norman Bowie, Tara Radin, *Employment and Employe Rights*, Blackwell Publishing, 2003, s. 126.

¹⁰² Francis Fukuyama, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, Çev., Ahmet Buğdaycı, T.İ.B. Yay., Ankara, 1998, s. 206.

¹⁰³ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 11, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 522.

¹⁰⁴ Neff, *a.g.e.*, s.141-142, Argyle, *a.g.e.*, s. 85.

artık çalışmayacaktır. Aynı şekilde çalışanı motive eden para unsurunun etrafını saran sosyal ilişkiler ve değerler, o olmadan pistonun çalışamayacağı silindirin fonksiyonuna benzer bir fonksiyon görmektedirler. Yani para unsurunun etrafını saran sosyal ilişkiler ve değerler olmadan paranın, çalışmayı tek başına motive etmesi mümkün değildir. Nihayetinde çalışma sadece teknolojik ve ekonomik ilişkiler takımının basit bir fonksiyonu değil, aynı zamanda sosyal ilişkiler takımının da etkisi altındadır.¹⁰⁵

Liberal ekonomik teori ve geleneksel motivasyon kuramlarına benzer bir itiraz da Karl Marx'ın görüşleriyle yakından özdeşleştirilen bir düşünsel gelenekten gelmektedir. Buna göre, insanlar hem üretici hem de tüketici yaratıklardır. İnsanlar, çalışma aracılığıyla doğaya hükmetmekten ve onu dönüştürmekten tatmin olurlar. Dolayısıyla “iş”, kendi içinde, bedelinin ödenilmesinden ayrı olarak, olumlu bir faydaya sahiptir.¹⁰⁶ Marx'a göre insan, üretici bir varlıktır. O kendi esas kapasitesini çalışma sayesinde açıklar ve gerçekleştirir. İdeal olarak çalışma, çalışanın kişiliğini ifade eder ve onun kişiliğini gerçekleştirir. Çalışan, kendisini çalışmasının ürününde tanır ve ortaya koyar.¹⁰⁷

Tabii ki, insanların çoğu ekonomik girdi için çalışmaktadır. Ancak insan, çalışma sayesinde ekonomik girdi dışında bir takım faydalar da elde etmektedir.¹⁰⁸ Eğer çalışma sadece girdi elde etme kalıpları içinde açıklanırsa, insanın çalışmayla kendini geliştirmesi unutulmuş olur.¹⁰⁹ Çalışma kişiyi motive eden harici ödüllere sahip olduğu kadar, bizatihi kendisinden çıkarılan motivlere ve tatminlere sahiptir.¹¹⁰ O, bir yandan araçsal bir eylem, yönelim olarak yaşamın kaynağı, materyal kaynaklara ulaşma aracıdır. Diğer taraftan çalışma, ifade edici, anlamlı bir yönelim ve eylem olarak, insanın iç yaşamıyla ilişkisini düzenleme, kendini gerçekleştirme ve hatta kişisel kurtuluşla ilgili bir fenomendir.¹¹¹ Bir geçim aracı, ücret, maaş gibi gelirlerin kaynağı

¹⁰⁵ Firth, *a.g.m.*, s. 14, Frederic C. Gamst, “*Cosiderations of Work*”, *Meanings of Work; Considerations for The Twentiyrst Centry*, Edit., Frederic C. Gamst, State University of New York, New York, 1995, s. 4.

¹⁰⁶ Fukuyama, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁰⁷ Vadenberghe, *a.g.m.*, s. 31, Peter L. Berger, *a.g.m.*, s. 222.

¹⁰⁸ Rothman, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁰⁹ Jesus Izaguirre, “*Development of The Christian İdea of Work*”, www.cse.nd.edu.03.11.2004.

¹¹⁰ Argyle, *a.g.e.*, s. 92.

¹¹¹ Yechezkel Dar, “*Communality, Rationalization and Distributive Justice, Changing Evaluation of Work in The İsraeli Kibutz*”, *İnternational Sociology*, March 2002, vol; 17, no; 1, s. 92.

olduğu gibi, toplumsal, psikolojik, fizyolojik ve tinsel zenginlik ve mutluluğun da kaynağıdır.¹¹²

İnsan, materyal faydaların dışında, kişisel değerini bir şekilde ortaya konulması suretiyle *kendini gerçekleştirme* için, kendi değerini ölçmek için de çalışmaktadır.¹¹³ Kendini gerçekleştirme gereksinimi, insanın potansiyel gücünü, kapasitesini artırma ve yeteneklerini geliştirme ihtiyacını içermektedir. Kültürel çevreden etkilenen, kişiden kişiye farklılıklar gösteren bu gereksinim,¹¹⁴ Maslow'a göre kişinin "olabileceği her şey olması" ve "kendini kuvveden fiile çıkarma" eğilimidir.¹¹⁵ Bu gruba, kişisel itibar, diğerleri tarafından saygı ya da kabul görmek, kimlik, aktivite ve yaratıcılık ihtiyacı gibi ihtiyaçlar da dâhil edilebilir.

a). Kişisel itibar; Çalışma ve kişisel itibar arasındaki ilişki, hem kesin hem de göreceli yönere sahiptir. Çalışan olmak, çoğu toplumda "tam vatandaş" olmanın bir şartıdır ve bir kişisel değer hissi verir. Çalışmayan olmak ise, ikinci sınıf vatandaşlığın bir işaretidir. Bu durum kuvvetli bir şekilde kişisel değerini düşmesiyle birleşmektedir. Kişisel itibar, farklı işlerde ve meslekler içinde farklı seviyelerde değişiklikler göstermekle birlikte kişilerin çalışma sayesinde elde ettikleri en önemli tatminlerden birisidir.¹¹⁶

b). Saygı; İnsanlar kendi kendini sayma ve başkalarının kendilerini sayması için kendilerini güçlü temellere dayandırmaya çalışırlar.¹¹⁷ Başkaları tarafından saygı görmek, bir taraftan bir çalışan olmak, bağımsızlık, kendini idare ettirme ve vatandaşlık gibi pozitif değerlerle birleşir.¹¹⁸ Kişi saygınlığı, çalışma sayesinde elde ettiği toplumsal statü¹¹⁹ ve başkalarının kendisine verdiği değerle elde eder. Çoğu insan, toplum içinde sıyrılmak ve başkalarının takdirini ve onayını kazanmak için çalışmaktadır. Diğer insanlar tarafından kabul görme arzusu, insanın doğuştan getirdiği değerini başkaları tarafından takdir edilmesi arzusudur. Özellikle sanayileşmiş bir toplum bağlamında çalışmaya ve paraya kazanmaya yönelik motivasyonumuz "kabul görme arzusu"yla çok

¹¹² Silah, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹³ Özkul, *a.g.e.*, s. 12.

¹¹⁴ Maslow, *a.g.e.*, s. 22, 46, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 44, İncir, *a.g.m.*, s. 8.

¹¹⁵ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 45, Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 123, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 44, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 236.

¹¹⁶ Rothman, *a.g.e.*, s. 154, Neff, *a.g.e.*, s. 142-143, Argyle, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹⁷ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 120.

¹¹⁸ Neff, *a.g.e.*, s. 146, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 556.

¹¹⁹ Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 556, Barbara F. Reskin, "Work and Occupations", *Encyclopedia Of Sociology*, Second Edition, Vol; 5, Edit., Edgar F. Borgatta, Rhonda J.W. Montgomery, McMillan Reference of USA, New York, s. 3261.

daha yakından ilişkilidir. Burada, çalışma sonucunda elde edilecek para, çoğu zaman maddi malların değil, aksine kabul görme veya sosyal statü için bir sembol konumundadır.¹²⁰ Diğer taraftan bir çalışan olma durumu, saygı ve kabul görme için gerekli bir şart olup, yeterli şart değildir. Örneğin, farklı tip işler değişik oranda saygı görürler. Yine çalışmada gösterilen performansın niteliği de saygı ve kabul görmeyi etkilemektedir. Açık bir şekilde bir derecede bu saygı ihtiyacının çalışma tarafından karşılanıyor olması, egemen sosyal değer sistemlerinin bir fonksiyonudur. Tarihte çalışmanın köle ruhlu algılandığı ve insanın sadece çalışmaktan özgür olduğu kadar saygı hak ettiği toplumlar vardır. Hala belirli toplumlarda sadece belli işler (çobanlık) saygı değer görüldüğü halde, diğer bir kısım işler (çiftçilik) hor görülebilmektedir.¹²¹

c). Kişisel imaj/kimlik; Çalışma, kişisel imajın önemli bir bileşenidir. Kişisel-imaj insanların nitelikler kompleksidir. Birçok kişisel nitelikler ve sosyal rollerin etkileşmesiyle kişisel imaj oluşsa da, bu kompleks içinde hiçbir şey “iş”ten önemli değildir. Yapılan iş veya meslek, tipik olarak aile, din, cinsiyet ve etnisite ile birlikte en çok zikredilen kimlik tanımlamalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan insan, kendisini tanımlama için de çalışmaktadır. Bu, daha çok modern şehir toplumları için geçerliymiş gibi görünse de,¹²² tarihin çoğunda insanlar kendilerini yaptıkları “iş”lerle nitelendirmişlerdir. “İş”, insanlara kararlı ve tutarlı bir tanımlama sağlam bir profil sağlamaktadır. Böylece kişi, hem başkaları hem de kendisi tarafından tanınmaktadır.¹²³

d). Hareket ihtiyacı; İşsizlerin depresif olduğu, sıkıldıkları ve yapmak için bir şey aradıkları gerçeği, bizi aktivitenin bir ihtiyaç olduğu sonucuna ulaştırır.¹²⁴ Dolayısıyla çalışmanın tatmin ettiği diğer bir ihtiyaç, hareket ihtiyacı, sıkılmaktan sakınma, olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, para ihtiyacı olmayan sağlıklı bir insan dahi, bu ihtiyaçtan dolayı çalışmak isteyebilir.¹²⁵

e). Yaratıcılık; Diğer ihtiyaçlar gibi temel bir rol oynamasa da yaratıcılık ihtiyacı da çalışma davranışı üzerinde etkilidir. Yaratıcılık, belirli mesleklere (sanatçı, bilimsel araştırma vb.) ya da işlere özgü gibi görünse de, aslında bütün çalışma alanlarında

¹²⁰ Fukuyama, *a.g.e.*, s. 318.

¹²¹ Neff, *a.g.e.*, s. 146-147.

¹²² Rothman, *a.g.e.*, s. 154, Özkul, *a.g.e.*, s. 12.

¹²³ Berger, *a.g.m.*, s. 216.

¹²⁴ Argyle, *a.g.e.*, s. 92.

¹²⁵ Neff, *a.g.e.*, s. 144.

sezinlenebilir. Zira yaratıcılık, bir şeyler üretme, bir şeyleri başarmadır. Yaratıcılık ve üretim arasındaki bu ilişki, yaratıcılığın belli tür işlere bağlı görülmesini engellemektedir.¹²⁶ Her çalışmada bir şeyler üretme ve yaratma motivi etkilidir.¹²⁷

f). Başarı ihtiyacı; Çalışmaya sevk eden diğer bir ihtiyaç ya da motiv olan başarı ihtiyacı, insanların çoğunda potansiyel olarak vardır. Fakat herkesin bu ihtiyacın ortaya çıkmasını sağlayacak ortamı ve fırsatı bulacağı söylenemez. Başarı ihtiyacı, ferdin hedeflerini gerçekleştirmeye yarayan bir gereksinimdir. Bu ihtiyacın ödülü, maddi olabileceği gibi, manevi de olabilir. Hatta başarı ihtiyacı, ferdin kendi nefsinin aşıp toplum menfaatleriyle özdeşleşme anlamına da gelmektedir.¹²⁸ Bu ihtiyacın şiddeti kişiden kişiye değiştiği gibi, McClelland'a göre toplumdan topluma da değişiklik göstermektedir.¹²⁹ Kültürler arası karşılaştırmalı bilgiler, bir toplumun başarı (güdü) seviyesinin, o toplumun teknolojik gelişme seviyesi, geçim vasıtaları, iklim, sosyal yapısı gibi değişkenlerle ilintili olduğu hipotezini doğrulamaktadır.¹³⁰

Bireyi çalışmaya yönlendiren nedenlerinden bir diğeri de, *sosyal olgu, toplumsal beklenti* ya da *topluma yararlı insan olma* amacıdır. İnsani enerjinin sosyal bakımdan onanmış şeylere yatırılıp, yatırılmaması her ne kadar bireysel karaktere bağlı ise de bu durum, belki de daha ziyade bireyin içinde yaşadığı toplumda faaliyette bulunan güdüleyicilere bağlıdır. İnsanın enerjisi, duygu ve düşünceleri doğuştan belirli şeyler üzerine tespit edilmiş değildir. Enerjiyi, duygu ve düşünceleri belirli hedeflere, içerisinde yaşanan toplumsal durum, sosyal olgu bağlamaktadır. Toplumsal durum, insanın duygularını belirli şey, kişi ve nesnelere bağlamakla kalmaz, onları “iş”e ve çalışmaya da bağlar.¹³¹ “Her insan, içinde yaşadığı toplumdan bir takım hizmetler alması nedeniyle diğer herkes gibi topluma borçludur ve bu borç, toplumsal olarak faydalı çalışmalar yoluyla ödenmek zorundadır” önermesine indirgenebilen¹³² bir beklenti içerisinde toplum bireyden, çalışarak kendisine yararlı olmasını ister. Bu isteğe uygun davranışlar sosyal bir kabul ve onay görür. Duygu tespiti diye ifade edilen bu durumun etkisiyle birey, toplumun iyi güzel ve ideal olarak kabul ettiği düzeye erişmek

¹²⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 149.

¹²⁷ Mills, *a.g.e.*, s. 216.

¹²⁸ Özkul, *a.g.e.*, s. 12.

¹²⁹ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 265, İncir, *a.g.e.*, s. 14, Geniş bilgi için bkz., David C. McClelland, *The Achieving Society*, D. Van Nostrand Company, New York, 1961, David McClelland and David G. Winter, *Motivating Economic Achievement*, The Free Press, New York, 1969, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 251-255.

¹³⁰ McClelland, *The Achieving Society*, s. 70.

¹³¹ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim*, Beta Yay., İstanbul, 1999, s. 81- 82.

¹³² Simon, *a.g.e.*, s. 41-42.

amacıyla yalnız kendisi için değil, başka insanlar için, hatta yakın ve uzak bir geleceğin insanları için-bilerek veya bilmeyerek-kaygılanmakta ve çalışmaktadır.¹³³

Çalışma, toplumun belirlediği alternatifler içinde ferдин tercih ettiği eylem biçimi olarak düşünülebilir. Bu tercihte rol alan faktörleri, ferдин görüş açısından, *sübjektif* ve *objektif* olarak ikiye ayırmak mümkündür. Çalışma faaliyeti üzerinde etkili faktörlerin bir kısmını, az ya da çok çalışan ferдин özellikleri, belli alışılmış hissi ve bilinçli kalıpları, onun tutum, düşünce ve inançları oluştururken, diğer kısmını; çalışma çevresinin özellikleri oluşturmaktadır.¹³⁴ Ferдин özellikleri, dış dünyayı kendisine göre değerlendirmesi, biyolojik mekanizmasında meydana gelen değişmelerin etkisi, fertten ferde değişebileceği için bununla ilgili faktörler *sübjektif faktörler*, sosyal çevreyi ve ferдин kendisini karakterize eden, çalışma davranışına şu ya da bu şekilde etkide bulunan faktörler de *objektif faktörler* olarak nitelendirilmektedir.¹³⁵ Çalışma davranışı bu faktörlerin çapraz ve çok yönlü etkileri altında oluşur. Çalışmada rol oynayan *sübjektif* ve *objektif faktörler* çoğu zaman karşılıklı girift bir ilişki sistemi içinde davranışı etkilediklerinden bunları birbirinden kesin hatlarla ayırmak mümkün değildir. Çalışma davranışına *sübjektif faktörler* açısından bakılınca şüphesiz çalışma, bireysel bir davranış gibi gözükmemektedir. Ancak insan rasyonel, kişisel çıkar ve ihtiyaçlarının peşinde koşan, sosyal çevreden, toplumsal ve kültürel bağlardan soyutlanmış bir biçimde yaşamaz.¹³⁶ Dolayısıyla o ve onun davranışları, sosyal çevre, toplum ve kültürel ortam ve bu ortamın etkileri bağlamında anlaşılabilir. İhtiyaçlar ve *sübjektif faktörlerle* çalışma davranışı arasındaki ilişki açıktır. Ancak konumuz açısından söz konusu ihtiyaçların, *sübjektif faktörlerin* ve bunların çalışma davranışıyla olan ilişkisinin daha anlamlı olabilmesi, ferдин etkisi altında kaldığı sosyo-kültürel çevre ve şartların etkilerinin dikkate alınmasıyla mümkün olacaktır.

1.3. Toplum ve Çalışma

1.3.1. Çalışmanın anlamı, toplum ve kültür.

İnsan, diğer canlılardan farklı olarak anlam üreten ve sadece içgüdüleriyle değil, anlam dünyasıyla yaşayan, davranan bir varlıktır. Çalışma davranışı da dâhil olmak üzere insanın hemen bütün davranışlarında bir anlam vardır. Çalışma davranışını basit

¹³³ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

¹³⁴ Neff, *a.g.e.*, s. 118-119.

¹³⁵ Özkul, *a.g.e.*, 1997, s. 9.

¹³⁶ Simon, *a.g.e.*, s. 252.

bir ihtiyaç tatmini olmaktan çıkararak ve diğer canlıların benzer davranışlarından ayıran bu anlam, doğrudan çalışma aktivitesinin doğasının değil,¹³⁷ toplumsal etkileşimin ürünü olarak bireysel ve toplumsal birçok faktörün, kültür ve dilin etkisiyle şekillenmekle sosyal bir değere sahiptir. Her durumda insanların çalışma etkinliklerini niteleyen faktörler arasında bireysel ve toplumsal motifleri görmekteyiz. Aynı realitenin iki unsuru olan fert ve toplum çalışma kavramının içeriğini birlikte oluşturmaktadır.¹³⁸ Bu nedenle çalışmanın anlamı, birey, toplum ve zaman üstü değildir. Onun anlamı, bireyle, belli bir toplumla ve içerisinde yaşanılan zaman ve mekânla sıkı bir şekilde ilişkilidir.

İnsana çalışmanın anlamını veren fert seviyesinde etkenler, insanların önceki tecrübeleri, beklentileri, ilişkisel bağıntıları ve sorumlulukları olarak dâhili ve sosyo-psikolojiktir. Toplum seviyesindeki etkenler ise, makro seviyede ekonomik, politik, harici ve sosyo-kültürelidir.¹³⁹ Bu faktörlerin kompleks etkileriyle çalışmanın anlamı, kişinin önceki tecrübeleri, sosyo-psikolojik yapısı, yaş, cinsiyet gibi bireysel değişkenlere binaen kişiden kişiye değişiklik gösterdiği gibi, toplumlar arasında, aynı toplum içerisinde sosyo-ekonomik sınıf, alt kültür, meslek ve iş grupları arasında da farklılıklar arz edebilmektedir.¹⁴⁰ İlk bakışta fiziksel ve zihinsel aktivitelerin basit bir takımı olarak gözüken¹⁴¹ çalışma, söz konusu farklılıkların belirleyiciliğine binaen birbirinden çok farklı anlamlarla yüklü bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, genç bir insan çalışmayı ekonomik özgürlük ve kimlik sağlayan bir faaliyet olarak görebilirken, yaşlı biri, onu sıkıntıdan kurtulma aracı olarak tanımlayabilir. Benzer bir şekilde ekonomik açıdan bütün ihtiyaçlarını karşılamış, çok zengin bir insan için bundan sonra çalışma, topluma hizmet aracı olarak algılanabilirken, fakir bir insan için sadece para kazanma aracı olabilir. O, bir sanatkar için mutluluk ve zevk veren faaliyet iken, bedenen çalışan bir işçi için acı ve sıkıntı verici bir aktivite olabilir. Bir Amerikalı onu, daha çok tüketmek için kazanmanın aracı olarak algılayabilirken, bir Japon, içerisinde yaşadığı topluma karşı ödenmesi gereken bir borç şeklinde düşünebilir.

¹³⁷ Neff, *a.g.e.*, s. 63.

¹³⁸ Özkul, *a.g.e.*, s. 7.

¹³⁹ Robert Westwood, Peter Lok, "The Meaning of Work in Chinese Contexts, A Comparative Study", *International Cross Cultural Management*, vol; 2/3, 2003, s. 142, Berger, *a.g.m.*, s. 215.

¹⁴⁰ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 67-69, Neff, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁴¹ Rothman, *a.g.e.*, s. 2.

Farklı topluluklar, doğal çevrelerinde farklı üretim araçları ve farklı geçim araçları bulurlar. Bu yüzden üretim tarzları, yaşama tarzları, ürünleri farklı¹⁴² olduğu gibi çalışma tarzları ve çalışmaya yükledikleri anlam da farklı olmaktadır. En azından bir işin çalışan için anlamı, kişinin işle ilgili sahip olduğu inançlar ve değer yargılarıyla ilgilidir.¹⁴³ Onun anlamı bir yönüyle değer duygusuna bağlıdır.¹⁴⁴ Değer kavramı toplumun kültürel yapısıyla alakalı olduğuna göre “iş”e ya da çalışmaya atfedilen anlamın belli zaman diliminde belli toplumların sosyo-kültürel öğeleri bağlamında şekillendiği söylenebilir.¹⁴⁵ Bütün kültürlerde insanların çalışmasına rağmen, kişinin çalışmayı değerlendirmesi, ona atfedilen anlam, içerisinde yaşanan kültürün doğasını yansıtmaktadır.¹⁴⁶ Tarihsel süreçte ortaya çıkan, her toplumun sosyo-ekonomik normları, inançları ve değerleri çalışma kavramının anlamı ve değerinin belirlenmesinde etkili birer unsur olarak işlev gördüğünden çalışma, farklı toplumlarda ve zamanlarda değişik değer ve anlamlarla yüklü bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaya atfedilen toplumsal anlam ve değerle o, herhangi bir toplumda veya toplumsal sınıfta, kimi yerde veya herhangi bir zaman diliminde, yaşamı kazanmanın, ekonomik ödülün, hayatı devam ettirmenin bir yolu hatta bir zorunluluk, acı ve ızdırap kaynağı olarak algılanırken, diğer tarafta kişinin kendisini gerçekleştirmesinin dolayısıyla kişisel tatminin, toplumsal mutluluğun kaynağı, dini inancın bir göstergesi olarak farklı değer ve anlamlarla yüklü bir kavram olarak görünmektedir.¹⁴⁷

Sosyal bir davranış olarak çalışma, bir anlamlar birleşimi, nesnel gerçeklerden ziyade anlam ve yorumlar dünyasıdır. İnsanları “iş”e ve çalışmaya sarf eden bu anlamlar kompleks, çok yönlü, ferdi ve toplumsal beliryecilerin etkileri altında şekillenmiş olup, çoğu zaman kurumlar tarafından organize edilmiş, garanti altına alınmış ve toplumun sembolik sistemi içinde tamamen meşrulaştırılmıştır.¹⁴⁸ İnsanlar, işlerinin anlamının kendi toplumlarının söz gelimi “dil”leri, “din”leri, “sosyal ve ekonomik kurum”ları tarafından organize edildiğini ve meşrulaştırıldığını pekâlâ

¹⁴² Marx, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁴³ Silah, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁴⁴ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁴⁵ Silah, *a.g.e.*, s. 13, Çalışmanın anlamının kültürel öğelerle ilişkisi konusunda geniş bilgi için bkz., Mark F. Peterson, “*Culturel Socialization As A Source Of İntrinsic Work Motivation*”, *Group&Organization Menagement*, vol; 28, no;2, June 2003, s. 188-216, Gamst, *a.g.m.*, s. 3, Rothman, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁴⁶ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴⁷ Mustafa Macit, “*Çalışma’yla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din*”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl; 9, sayı; 23, Bahar, 2005, s. 257-258.

¹⁴⁸ Berger, *a.g.m.*, s.212-213.

hissedebilirler. Bunun en belirgin izlerini, bir sembolik sistem olan “dil”de sürebiliriz. Dil, onu kullanan toplumun kültür ve yaşam tarzını yansıtır. Bilhassa herhangi bir dile ait soyut kavramlar da aynı şekilde o dilin dolayısıyla onu kullanan toplumun yaşam tarzının, kültürünün, çevreyle olan ilişkisinin ürünüdür. Bu nedenle kavramların anlam yükü, o toplumun tarihi, sosyal ve kültürel tecrübesini yansıtmakla diğerlerinden farklıdır.¹⁴⁹ O halde sadece organizasyon ve biçim açısından değil, soyut bir kavram olarak çalışma, kavramsal içerik ve anlamı itibarıyla de herhangi bir dilin dolayısıyla o dili kullanan toplumun yaşam tarzı ve kültürünün ürünüdür.

Değişik dil ve kültürlerde çalışma kavramına yüklenen anlamların basit bir incelemesi çalışma kavramının anlam yükünün toplumsallığı gerçeğini göz önüne serecektir. Tarihte farklı toplumsal ve kültürel şartlar altında bir tarafta çalışma dini bir görev iken diğer tarafta acı çekmek insan kaderinin bir parçası olarak anlaşılmıştır. Örneğin, ibrance *avodah*, hem çalışarak hem de dini anlamda (ibadet etmek) Tanrıya *hizmet* anlamına gelir. Anlamların benzer bir kombinasyonunu, Yunanca *leitourgia* kelimesinde de gözüktür. Diğer taraftan Latince *labor*, genel olarak *ızdırap* anlamında hem çalışma hem de “yorgunluk”, “acı çekme” ifade etmektedir. Yine Latince’den geçmiş İngilizcedeki *travail*, muhtemelen “işkence aleti” anlamına gelen *trepalium* dan gelmektedir.¹⁵⁰

Latince ve İngilizce *labor* kelimesi, acıyla birlikte aşırı efor anlamındadır. Hannah Arendth’e göre *labor*, *labare* (bir yük altında tökezlemek) ile aynı etimolojik kökene sahiptir. Almanca *arbeit*, “doğum sancıları” için kullanılmaktadır. Fransızca *travailler*, bir işkence türü olan *tripalium*’dan türetilmiştir¹⁵¹ Bizde ise çalışma kavramının *çal* kökünden geldiği belirtilmektedir. *Çal* kökünde türetilen *çalış* kelimesi, “vurmak”, “dövüşmek”, “benzetmek”, “emek vermek”, “mücadele etmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵² Azeri Türkçesinde çalışmak yerine *işlemek*, Kırgızistan’da ise *emgeg*, yani *emek* sözcüğü kullanılmaktadır. Daha öncede ifade edildiği gibi, *emek*

¹⁴⁹ Fazlı Arabacı, *Türk Din Sosyolojisi İmkan ve Sorunlar*, Platin Yay., Ankara, 2006, s. 76-77.

¹⁵⁰ Berger, *a.g.m.*, s. 212, Gamst, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁵¹ Arendth, *a.g.e.*, s. 48, 80, 110, Simon, *a.g.e.*, s. 18, Braude, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁵² Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yay., s. 89, Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Pres, Oxford, 1972, s. 421.

sözcüğü de yine Batı dillerindeki benzer bir biçimde dolaylı da olsa “sıkıntı”, “zahmet”, “yorgunluk”, “aşırı efor” anlamında da kullanılmaktadır.¹⁵³

Çalışma üzerine yapılmış tarihsel, sosyolojik ve antropolojik araştırmalar, çalışmanın ne kadar problematik ve değişken bir yapısı olduğunu ve çalışmaya atfedilen anlamların, toplumlar, diller, zaman, yer ve sosyal tabakalar boyunca önemli değişiklikler gösterdiğini, göz önüne sermektedir.¹⁵⁴ Toplumların sosyal ve kültürel bağlamlarında meydana gelen değişmelerin çalışmanın anlamında da bir takım değişmelere neden olduğu görülmektedir.¹⁵⁵ Söz gelimi, Batı’da geleneksel olarak çalışma, kaba ve alçak, genelde beddua olarak addedilmiştir. Örneğin, Yunanlılarda çalışma kölelere özgü görülürdü. Romalılar da çalışmaya değer vermezlerdi.¹⁵⁶ Ancak daha sonraki dönemlerde toplumsal ve kültürel alanlarda, çalışma koşullarında meydana gelen değişmelerle birlikte Saint Augustin’in çalışmayı değerli görüp, tembelliği ayıplaması, Reformasyonla birlikte Luther’in çalışmayı davet olarak sunması, sonra Britanyalı politik ekonomistlerin çalışmayı en değerli insan aktivitesi olarak görmeleri ve Marx’ın, Hegel’in açıklamacı çalışma felsefesine vurgu yaparak çalışmayı insanın yaratıcı aktivitesinin ifadesi olarak addetmesiyle¹⁵⁷ bu durum değişmiştir. Toplumsal yapıda ve çalışma koşullarında meydana gelen değişim ve gelişmelerle birlikte özellikle modern dönemlerde, gerek Batı dillerinde gerekse diğer dillerde çalışma kavramına farklı anlamların yüklendiği görülmektedir.¹⁵⁸ Çalışmaya olumlu anlamların yüklenmesinin modern dönemlere ait bir durum olarak gözüktüğü¹⁵⁹ Batıda olduğu gibi Doğuda da özellikle bedenen çalışmanın geleneksel olarak kaba ve aşağı görüldüğü söylenebilir. Çoğu toplumların geçmişindeki kölelik düzeni, bedenen çalışmanın acı ve ızdırap verici, aşağı bir faaliyet olarak kölelere has görülmesinin ifadesidir.

¹⁵³ Veysel Bozkurt, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Yay., Bursa, 2000. s. 16, Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ankara, 1981, s. 278, *Hayat Büyük Türkçe Sözlük*, Hayat Yay., İstanbul, s. 335.

¹⁵⁴ Westwood, Lok, *a.g.m.*, s. 139.

¹⁵⁵ Neff, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁵⁶ Vadenberghe, *a.g.m.*, s. 30, Braude, *a.g.e.*, s. 5, Herbert Applebaum, “*The Concept of Work in Western Thought*”, *Meanings of Work; Considerations for The Twentiyirst Centry*, Edit., Frederic C. Gamst, State University of New York, New York, 1995 s. 48 vd.

¹⁵⁷ Vadenberghe, *a.g.m.*, s. 30.

¹⁵⁸ Bozkurt, *a.g.e.* s. 16.

¹⁵⁹ Berger, *a.g.m.*, s. 212 vd., Vadenberghe, *a.g.m.*, s. 30.

1.3.2. Toplumsal bir aktivite olarak çalışma

Sosyologlar insanlığın, fertlerin gruplara ve toplumu oluşturan gruplar ağına dâhil olma gerekliliğinden kaynaklandığını iddia etmektedirler.¹⁶⁰ Sosyolojik açıdan insan, toplumsal bir varlıktır¹⁶¹ ve insanlık, hem fiziki hem de beşeri bir çevre içinde bu çevreyi oluşturan unsurlarla etkileşim halinde gerçekleşmektedir. Berger'in dediği gibi, büyük memeli organizmalar içerisinde dünyaya tek eksik gelen insandır.¹⁶² Bunun anlamı, insanın toplumsal yaşam içerisinde kendisini tamamlayacağı kısaca insanlaşacağıdır. İnsan, toplumsal yaşam içerisinde hem yeni potansiyeller kazanmakta hem de sahip olduğu potansiyelleri ve nitelikleri gerçekleştirebilmekte, toplumla, toplumsal öğelerle ve toplumu oluşturan diğer fert ve gruplarla etkileşim halinde yaşamakta ve bu etkileşim içinde davranışta bulunmaktadır. O yüzden bütün davranışların doğal bir yönü olduğu gibi aynı zamanda toplumsallığın ürünü sembolik bir tarafı vardır. Bu açıdan bakılınca çalışmanın insan ihtiyaçlarını karşılamaya dönük doğal bir davranış olduğu kadar, toplumsal etkileşimin ürünü, etkileşim sürecinde öğrenilen sembolik bir davranış olduğu söylenebilir.

İnsan, içinde doğup büyüdüğü toplum tarafından sosyalleştirilir. Herhangi bir davranışın nasıl gerçekleştirileceği bu süreçte yaşanan etkileşim boyunca öğrenilir. İnsan davranışlarında biyolojik unsurların etkileri inkâr edilemez. Ancak davranışlar, toplumdan, sosyal alışkanlıklar, kültürel yapılar, değer yargıları ve çevre koşullarından etkilendiğinden¹⁶³ insan davranışlarının nedenlerini salt bir gereksinme duygusunda aramak, bunları toplumsal koşullardan bağımsız olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Davranışa yönlendiren biyolojik ya da zorunlu ihtiyaçlar insanın diğer canlılarla paylaştığı ortak noktasıdır. Ancak insani nitelikler ya da insanlık bu zorunlu ihtiyaçlardan öte bir şeydir. İnsaniliği belirleyen ve insanın davranış ve çalışmasını diğer canlılardan ayıran noktalardan biri budur. İnsanın çalışması diğer canlılardan farklı olarak zorunlu ihtiyaçların tatminini çevreleyen şartları aşmaktadır. Bu nedenle çalışma, tek başına ekonomik rasyonellik, ihtiyaç tatmini, fayda vb ile uygun bir şekilde açıklanamaz. O, sosyal bir olgudur.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Braude, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁶¹ İbni Haldun, *a.g.e.*, c. I, s. 100, MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁶² Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 31.

¹⁶³ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁶⁴ Berger, *a.g.m.*, s. 212.

Çalışma, solunum ve sindirim gibi doğal ya da biyolojik bir aktivite değildir. İnsan, aktiviteye güdüleyen acil tatmin ediciler için çalışmaz. Aktivite ve haz arasındaki böyle öncelikli bağlantılar daha çok aşk ve oyun alanlarının özelliğidir. Çalışmaya güdüleyen nedenler ise dolaylı, dolambaçlı ve kompleks sosyal düzenlemelerle kuvvetle sarılmıştır.¹⁶⁵ Çalışma, belli pekiştireçlere karşı öğrenme yoluyla geliştirilen bir davranış olarak düşünülebilir. Pekiştireçlerin bir kısmı temel ihtiyaçları tatmin eden olgu veya nesnelere gibi birincil pekiştireçler olduğu halde, diğerleri sonradan öğrenilen ikincil pekiştireçlerdir.¹⁶⁶ O halde kişiyi çalışmaya sevk eden toplumsal nedenler ikincil pekiştireçler olarak davranışı etkilerler.

Bir önceki konuda belirtildiği gibi çalışmanın öncelikli gayesi tabii ki, insanın biyolojik ve sosyal ihtiyaçlarının tatmin edilebilmesi için üretilmesidir. İhtiyaç duymayı, ihtiyaçların önceliğini ve bu ihtiyaçların giderilme biçimini ise, bireyin kişilik yapısı, sosyal çevre içindeki yeri, eğitsel ve kültürel düzeyi, içinde yaşadığı toplum ve kültürel unsurlar belirlemektedir.¹⁶⁷ Kültür ve toplumsal şartlar insanlara sosyal içerikli ihtiyaçlar kazandırmakla kalmamakta, yaratılış icabı olan fizyolojik ve maddi ihtiyaçların dahi, oluşumlarını etkilemekte, bunların şekli, tarz ve biçimleri konusunda ölçü, kaide ve normlar koymaktadır.¹⁶⁸ Zorunlu denilen ihtiyaçlarının sayısı ve kapsamı, bunların karşılanma tarzları tarihsel gelişmenin ürünleri olarak, büyük ölçüde bir ülkenin uygarlık derecesine, özellikle çalışanların oluşturduğu koşullara ve alıştıkları rahatlık derecesine bağlıdır.¹⁶⁹ En basit örnekle; insan, açlık hissi duyduğunda onun dürtüsü, yiyecek aramak olur. Fakat insanın açlık için önceden kodlanmış yanıtı, ilk teşvik ediciden daha karmaşıktır. İnsan yiyecek için para kazanmak, çalışmak zorundadır. Ancak para kazanmak, kişinin çalışmasının dışında çalışma koşulları, imkânları hatta patronunun iyiliğine bağlıdır.¹⁷⁰

İhtiyaç duymayı ve ihtiyacı tatmin ile toplum ve kültürel ortam arasındaki ilişki göz önünde tutulduğunda; ihtiyaçlardan kaynaklanan güdülenmenin toplumsal bir nitelik taşıdığı, içinde yaşanılan kültür ve değerler sisteminin güdülenmeyi biçimlendirdiği, kültürel çevre değiştiğinde, güdülenmenin içeriğinin de değiştiği

¹⁶⁵ Neff, *a.g.e.*, s. 125-126.

¹⁶⁶ Barlı, *a.g.e.*, s. 173-174.

¹⁶⁷ Maslow, *a.g.e.*, s. 22, Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, İ.Ü.İşl.F. Yay., İstanbul, 1989, s. 302, Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁶⁸ Turhan, *a.g.e.*, s. 43, Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁶⁹ Marx, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁷⁰ Herzberg, *a.g.e.*, s. 47.

gerçeği ortaya çıkmaktadır.¹⁷¹ Nitekim farklı kültürlerde ve toplumsal yapılarda güdülenmenin içeriğinin değiştiği gözlenen bir durumdur. Örneğin, refah seviyesi yüksek toplumlarda artık birincil ihtiyaçlar ya da güvenlik ihtiyacı çalışmanı motive etmemektedir. Ama tersi bir toplumda, bu ihtiyaçlar daha öncelikli olarak çalışma motivasyonu sağlamaktadır.¹⁷² Birinci tür toplumlarda sosyal güvenlik sistemi yeterince gelişmiş olduğundan güvenlik ihtiyacı çalışmanı öncelikli olarak motive etmeyebilir. Aksine sosyal güvenlik sisteminin gelişmediği ikinci tür toplumlarda güvenlik ihtiyacı, öncelikli çalışma motivasyonu sağlamaktadır. İnsanların çalışma güdü ve seviyelerinin sistematik olarak ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ortaya koyan çalışmalar, çalışma motivasyonu veya güdüsünün, tecrübe ve sosyalizasyon tarafından şekillendiği yargısını doğrulamaktadır.¹⁷³ O halde çalışma motivasyonunun büyük oranda toplumsal yapı ve kültürden etkilendiği ve sosyalleşme sürecinde elde edildiğini söylemek doğru görünmektedir.¹⁷⁴

Çalışma, belli bir toplumda, bir çalışma çevresi içinde icra edilen sosyal bir roldür.¹⁷⁵ Sosyal davranışın birincil ünitesi olan, “sosyal rol” kavramının tanımları detaylar da değişiklik gösterse de temel bağlamı; sosyal sistem içerisinde önceden belirlenmiş fonksiyonlara sahip, insandan beklenen ve istenen belirli davranış kalıplarıdır. Roller, kültürün bileşenleri olan sosyal normlar ve değerler tarafından düzenlenir.¹⁷⁶ Diğer insan aktivitelerinde olduğu gibi çalışmada da kişisel ve sosyal normlar, çalışmayı yöneten bir hedefler çerçevesi sağlar, çalışmayı emreder, çalışma davranışına belli sınırlar koyar. Onlar, uygun çalışma davranış hakkındaki genel beklentilerdir. Bu beklentilere binaen eğer bir toplum ve kültür çalışma hakkında genel olarak olumlu, yüceltici normlara sahipse o toplumda çalışma, merkezi ve oldukça sevilen bir davranış, yüksek seviyede motivasyon ile icra edilen bir faaliyet olarak

¹⁷¹ Barlas Tolan, *Sosyoloji*, Adım Yay., Ankara, 1993, s. 153, Maslow, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁷² Önder Barlı, *Türk Yöneticisinin Yararlandığı Motivasyonel Araçlar*, Atlas Yay., İstanbul, 2005, s. 26

¹⁷³ Peterson, *a.g.m.*, s. 189-191.

¹⁷⁴ Neff, *a.g.e.*, s. 252, Peterson, Gonzales, *a.g.e.*, s. 34, Firth, *a.g.m.*, s. 15.

¹⁷⁵ Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 556.

¹⁷⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 29, Çalışma hakkında toplumsal normlar; ödev normunu ve hak normunu içine alır. Ödev normu, “herkes çalışarak topluma katılmak zorundadır” önermesine indirgenebilir. Hak normu ise “çalışma her insanın en doğal hakkıdır” önermesiyle ifade edilebilir. Peterson, *a.g.m.*, s. 192, Itzhak Harpaz, Xuanning Fu, “*The Structure Of The Meaning Of The Work, A Relative Stability Amidst Change*”, Human Relations, vol; 55, no; 6, Copyright, London, 2002, s. 642, Ödev normları itibarıyla ‘çalışma,’ toplumsal bir ödev, gerekliliktir. Hak normu itibarıyla ise, kişinin doğal hakkıdır. Braude, *a.g.e.*, s. 31.

karşımıza çıkmaktadır. Tersine bir toplumda ve kültürde ise pek fazla istenilmeyen belki zorunlu olarak katlanılan bir “çile” olarak karşılık bulabilmektedir.

Sosyal değerler, diğer davranışlarda olduğu gibi çalışma davranışının da istenilme durumunu ve kıymetini açıklarlar. Değerler, insanların motivasyon seviyeleri üzerinde belirleyici olmakla kalmaz, insanların çalışma alanı ve meslek tercihlerinde de etkilidirler.¹⁷⁷ Kültürden kültüre, toplumdan topluma farklılaşan normlar ve değerler nedeniyle söz gelimi, en saygın çekirdek değeri “kaba ve dürüst bireysellik” olan Kuzey Amerikan kültürü içerisinde tek başına bir bireyin işinin gerektirdiği kadar çalışarak başarılı olması beklenir. Bireyler yaşamlarının ilk yıllarından itibaren acımasız bir yükselme baskısı altındadır, “rekabet” ve “kazanma” en önemli kavramlardır.¹⁷⁸ Bu kültür içinde yetişen bir insanın çalışma gayesi, motivasyonu, “rekabet”, “bireysel fayda”lar yönelimli olabilirken, başka bir kültür ve toplumda yetişen bireyin çalışma gayesi ve motivasyonu, “toplumsal fayda” yönelimli olabilir.

Esasen çalışma, her zaman eksikliği duyulan bir ihtiyacı karşılamaya yönelik faaliyet olmasına rağmen, tek başına bir insan, çalışarak ihtiyaçlarını karşılamaktan acizdir. Zira en temel ihtiyaç maddesi dahi birçok çalışan insanın elinden geçerek ancak ihtiyacı karşılayabilmektedir.¹⁷⁹ Örneğin, bir buğday tanesi onlarca insanın elinden geçerek insanın beslenme ihtiyacını tatmine yarar hale gelmektedir. Daha da önemlisi, şu an hali hazırda doğadan doğrudan ilişkisi koparılmış bütün dünya ve bu dünya içinde insan ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan çoğu şey, sadece bugünkü toplumun üyelerinin değil, bütün insanlığın kolektif toplumsal emeğinin, çalışmasının ürünü¹⁸⁰ olarak ihtiyaçlarımızı karşılamaya uygun hale gelmişlerdir. Tarımda tohum, saymaya alışık olduğumuz hayvanlar ve bitkiler bugünkü biçimleriyle söz gelimi, sadece geçen yılın emeğinin ürünleri değil, insanın denetimi altında onun emeği aracılığıyla kuşaklar boyu süren tedrici dönüşümlerin sonucudurlar.¹⁸¹ Bu durumda insanların, bilerek veya bilmeyerek bir başkası için, toplum için ve hatta bütün insanlık için çalıştığını, diğerlerine hizmet etmek (ya da onlar için çalışmak) suretiyle ihtiyaçlarını karşıladığı

¹⁷⁷ Braude, *a.g.e.*, s. 30-31.

¹⁷⁸ William A. Haviland, *Kültürel Antropoloji*, Çev., Hüsamettin İnanç, Seda Çiftçi, Kaknüs Yay., İstanbul, 2002, s. 185.

¹⁷⁹ İbni Haldun, *a.g.e.*, C. I, s. 100-101.

¹⁸⁰ Marx, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁸¹ Marx, *a.g.e.*, s. 91.

rahatlıkla söylenebilir.¹⁸² İnsanlar herhangi bir şekilde bir başkası için çalıştıkları andan itibaren de, emekleri toplumsal bir biçim almaktadır.¹⁸³ Bireysel anlamda herkes kendisi için çalıştığı halde sonuçta çalışma, kendisinde güdülen gayelerin ancak bu faaliyetin belli bir toplum içinde gerçekleştirilmesiyle elde edildiği bir aktivite olmakla açıkça toplumsaldır.

Çalışma, genelde bir toplumda özelde ise çalışanlar arasında oluşmuş bir çalışma çevresi içerisinde gerçekleşmekle de toplumsaldır. Çalışma çevresi; belirli gelenekler, davranış biçimleri ve belirli sosyal rolleri oynayan fertler tarafından oluşturulmuş, sosyal roller tarafından belirlenmiş özel bir alt kültür biçimidir. Genel olan kültür gibi çalışma alt kültürü, sosyal çevre gibi görülebilir. Bu alt kültür, onu paylaşanlar üzerinde bir takım isteklere sahiptir. Bu istekler, uygun sayılan davranışları teşvik eder. Uygun sayılmayan davranışları da cezalandırır. Böylece içerisinde bulunulan çalışma çevresinin özellikleri ve istekleri bir çalışma algısı üretir. Bu algı ise bir çalışma duruşuna kaynaklık eder. Bu nedenle farklı çalışma çevrelerinde farklı çalışma tarz, biçim, duruş ve tutumları, benzer çalışma çevrelerinde ise benzer çalışma tarz, biçim, duruş ve tutumları ortaya çıkar. Örneğin, kırsal bir toplumun, üyeleri üzerindeki “iş” istekleri endüstri toplumlarındakinden çok farklı olduğundan “şehir çalışma”sı veya endüstri toplumlarındaki çalışma, “kırsal çalışma”dan oldukça farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁴

Nihayetinde çalışma, insanın tabiatla olan ilişkisini kapsadığı gibi, ihtiyaçlarını gidermek için içinde bulunduğu psikolojik durum, ideolojisi, aile, grup, müessese gibi sosyal çevresi ile çalışmanın gerçekleştiği mekân ve zaman içindeki bütün sosyal ilişkileri kapsar¹⁸⁵ ve onlardan etkilenir. Onun sosyal doğası çalışmayla toplum ve toplumsal unsurlar arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimden müteşekkil bir karakter arz eder. Çalışma, anlam, gaye, tarz, değer vb. noktalarda toplumdan etkilenen, toplumsal dünyanın, bu dünyada meydana gelen gelişme ve değişmelerin bir konusudur. Avcı ve toplayıcı toplumlarla, ziraat ve kır toplumları veya endüstri toplumlarında çalışma biçimlerinin ve çalışmayla ilgili tutumların farklılık arz etmesi, çalışmanın toplumsal yapı ve kültürel görecelik koşullarından bağımsız olmadığını ve bu koşullara

¹⁸² Applebaum, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁸³ Marx, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁸⁴ Neff, *a.g.e.*, s. 118-119.

¹⁸⁵ Özkul, *a.g.e.*, s. 8.

bağlılığını gösteren örneklerdir.¹⁸⁶ Aynı zamanda o, bizatihi toplumun, toplumsal dünyanın inşasının, değişmesi ve gelişmesinin de yegâne aracı ve kılavuzudur.¹⁸⁷

1.3.2.1. Farklı zamanlarda ve toplumlarda çalışma

Eski dünya tarihçileri insanların nasıl çalıştığı veya yaptıkları iş hakkında ne düşündükleri konusunda az bilgi verebilmektedirler. Bu nedenle çalışmanın başlangıcı hakkında çok az şey bilinmektedir. Ancak eldeki yetersiz delillere dayanarak çalışmanın farklı zamanlarda ve toplumlarda farklı şekillerde yorumlandığı,¹⁸⁸ çalışmanın biçim ve anlam itibariyle toplumsal ve kültürel görecelik koşullarından bağımsız olmamakla birlikte onun bu koşullardaki değişimden etkilendiği ve bu değişime ayak uydurduğu rahatlıkla söylenebilir. Kısaca çalışma biçimi ve çalışmanın anlamıyla ilgili gelişmeler daima sosyal yapıda meydana gelen değişmelerle at başı gitmiştir.

İnsanlık, tarih periyodunda avcılıkla, toplayıcılık kültür çağından yerleşik kültür çağına oradan da modern sanayi çağına geçiş¹⁸⁹ sürecinde, sırasıyla insanın ortaya çıkıp çeşitli basit aletlerle, ateşi kullanması, sonra hayvanların evcilleştirilmesi ve bitki yetiştirmeyi öğrenme, sonunda ise içinde bulunduğumuz teknolojik ihtilal¹⁹⁰ gibi, insan yaşantısında ve sosyal hayatta büyük değişimlere neden olmuş sosyal ve kültürel aşamaların bir dizi dönüşümü sayesinde ilerlemiştir.¹⁹¹ Bu süreçte genel hareket, basitten-karmaşığa, ilkelden-ileriye doğru olmuştur. Bu fenomen; (sosyal, kültürel, teknolojik değişim ve ilerleme) çalışma biçim, organizasyonu ve çalışma hakkındaki düşünceleri de içine almaktadır.¹⁹² Söz konusu değişim ve dönüşümlerin etkisiyle insanlık tarihinde çalışma, çok zahmetli, terletici ve düzensiz “bedeni çalışma”dan, “çok zevkli, vasıflı, düzenli zahmetsiz çalışma”ya dönüşüm, gelişme sayesinde asilleştirilmiş çalışmaya doğru inkişaf eden¹⁹³ bir çizgi izlemektedir. Elbette “zahmetli, terletici ve düzensiz çalışma”nın yok olduğunu iddia edemeyiz. Zira çalışmanın anlamı, biçimi, çalışma ilişkileri üzerinde etkili olduğu düşünülen değişimler tüm dünyada homojen yaşanılmaz. Bu değişimin biçimi ve etkileri ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye, şehirden

¹⁸⁶ Geniş bilgi için bkz., Neff, *a.g.e.*, s. 43-47.

¹⁸⁷ Braude, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁸⁸ Neff, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁸⁹ Ayas, *a.g.e.*, s. 8 (Tahir Çağatay, “Sınai İhtilal” *Mefhumu Etrafında*”, *Araştırmalar Dergisi*, c. 2, 1964’den ayırmasım, Ankara, 1965 ten naklen).

¹⁹⁰ Raymond, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁹¹ Neff, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹² Neff, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹³ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 298.

şehre farklılık arz eder. Ancak bilinen odur ki, günümüzde çalışma/ “iş” dramatik bir şekilde geçmiştekenden farklıdır.¹⁹⁴

1.3.2.1.1. Endüstri öncesi toplumlarda çalışma

Belirli bir işi yaparak ihtiyaçlarını temin etmek veya ihtiyaçları teminle hayatını devam ettirmesi insanlığa has bir durumdur. Bunun için toprağın ürünlerini toplamak ve maddeyi değiştirmek için gösterilen çaba yani çalışma, insanın yeryüzüne gelmesiyle birlikte başlamıştır.¹⁹⁵ İlk insanın nasıl çalıştığı ve çalışma hakkında ne düşündüğü bilinmemekle birlikte çalışma ilişkilerinin kendine özgü yapısının ilk biçimlerini, avcı ve toplayıcı gruplarda gözlemlemek mümkündür. Genellikle yabani meyve ve tohumlu bitkilerle hayatlarını sürdüren, sınırlı bir iş bölümü olan bu ilk topluluklarda hiç kimse tüm zamanını verdiği bir işe sahip değildir.¹⁹⁶ Bu toplumlarda insanlar, ihtiyaçlarını karşılamak için kara ve deniz hayvanları avlarlar, yemiş ve yosun toplarlar, bazı hayvanları yakalarlar, toprak altında yabani soğan ve kökler çıkarırlardı. Toprağı işlemez, sadece avladıkları hayvanların etiyle, topladıkları kök ve yabani meyvelerle yetinirlerdi.¹⁹⁷

İlkel insanı çalışmaya direkt olarak motive eden şeyler, biyolojik ihtiyaçlardır.¹⁹⁸ O, enerjisinin çoğunu, direkt olarak onun öncelikli ihtiyaçlarıyla ilgili aktivitelerde harcar, tüketmek için yiyecekler, giymek için elbiseler, yaşamak için barınaklar üretirdi. Onun dünyasında çalışmayla estetik, din ve sosyal ilişkiler arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişki çalışma motivasyonunu artırmaktadır. (Bu durum birçok kez Antropologlar tarafından zikredilmiştir) Berger’in ifadeleriyle örneğin, ilkel bir kano yapıcısı, ekonomik ihtiyaçlarını karşıladığı kadar, estetik duygusuna ve muhtemelen bizim tabirimizle oldukça yüksek seviyede motivasyona sahiptir. Benzer bir şekilde bir totem direği oymacısı, hem dini hem de sosyal ihtiyaçlarını tatmin ettiği gibi, motivasyon seviyesi bir öncekiyle aynıdır.¹⁹⁹

İlk toplumların insanları, günü gününe yiyecek temin etmişlerdir. Bir günlük ihtiyacı karşıladıktan sonra çalışmayı bırakmış, ertesi günde aynı şekilde o günün

¹⁹⁴ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 36- 37, Reskin, *a.g.m.*,s. 3261.

¹⁹⁵ Raymond, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁹⁶ Özkul, *a.g.e.*, s. 30 (Elliott Krause, *The Sociology of Occupations*, Little, Brown and Company, Boston, 1971, s. 13-14 den naklen).

¹⁹⁷ Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 332-333.

¹⁹⁸ Argyle, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁹⁹ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 121-122.

ihtiyaçlarını karşılamak için çaba harcamışlardır. Bu toplumlarda herhangi bir biriktirme söz konusu değildir. Zira ister yiyecek ve giyecek malzemesi olsun, ister para yerini tutan nesne olsun, bir şey biriktirebilmek için günlük ihtiyaçtan fazlasını üretmek lazımdır. Hâlbuki ilk insan tabiatı ve zihniyeti icabı bu durumda değildir.²⁰⁰ Onların ekonomik sistemlerinde kâr düşüncesi de yoktur. İnsanların çalışmasını hızlandıran sebep, daha fazla mala sahip olma gayesi değildir. Onlar, o malı vasıta sayıp sarf etmek için elde etmeye çalışırlardı. Örneğin, bir keskin nişancı, bol av temin eden gayretli bir avcı, avladığı hayvanları cömertçe dağıtmak suretiyle ün sahibi olurdu.²⁰¹ Kaynaklar grup içerisinde eşit olarak dağıtıldığı için mal veya servet biriktirerek zenginlik ve statü elde edilemezdi.²⁰² “İş” veya çalışma, ekonomik açıdan çok az değerliydi. çalışmanın gayelerinden birisi, yüksek derecede materyal bir teşvik değil, emniyetti. Özellikle insanlar, akraba oldukları diğer insanlarla birlikte çalışırlardı. Akraba olmak yardım etmek için moral bir görevdi. Çalışma, tam olarak bir ekonomik aktivite değil, toplumsal bir hizmetti. Çalışmanın gerekliliği direkt olarak ekonomik ödülün ziyade geri alınabilir ilişkiden kaynaklanırdı. O, ekonomik ferdiyetçilikten çok sosyal onay ile yönetilirdi.²⁰³

Üretken emek gücünün düşük bir aşamanın ötesine henüz geçmediği ve bu yüzden, maddi yaşam alanı içinde toplumsal ilişkilerin dar olduğu²⁰⁴ bir yapıda çalışma, davranışın ayrı bir kategorisi olarak düşünülmezdi; onun için kullanılan bir kelime yoktu. (Gerçekte antropolojik ve tarihsel deliller, çok yakın zamanlara kadar çalışma zamanı ile boş zaman arasında bir ayırım olmadığını, genelde sözlüklerde ayrı bir çalışma teriminin bulunmadığını iddia ederler) Bu toplumlarda çalışma için özel bir grup da yoktu. Çalışma, saf sosyal aktivite ve rituelle birleşmişti. Herkes çalışırdı, bu durum çocukları ve liderleri de içine alırdı.²⁰⁵ Bu toplumlar temel olarak eşitlikçi toplumlardı. Cinsiyete dayalı doğal bir iş bölümü görülürdü. Diğerlerinin “iş”inden geçim sağlayan parazit bir sınıf olmadığından insanlar, genel olarak eşit olmayan güçler

²⁰⁰ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 290.

²⁰¹ Eröz, *a.g.e.*, s. 182.

²⁰² Haviland, *a.g.e.*, s. 215.

²⁰³ Firth, *a.g.m.*, s. 10-11.

²⁰⁴ Marx, *a.g.e.*, s. 63.

²⁰⁵ Argyle, *a.g.e.*, s. 15, Adam Curle, “Incentives to Work: Anthropological Appraisal”, *Human Relations*, 1949, Vol; 2, No; 1, s. 41.

tarafından değil, daha ziyade direkt doğa ve kıtlık tarafından çalışmaya zorlanırlardı.²⁰⁶ Onlar, yapmak zorunda oldukları şeyi yapıyorlardı. Yani zorunlu olarak çalışıyorlardı. Fakat çalışmanın yeri ve zamanı başka biri tarafından belirlenmemişti. En azından bugünkü anlamda yöneticiler, patronlar vb. yoktu.²⁰⁷ Yiyeceğin bol ve onu sağlamanın istikrarlı şartları altında insanlar, yaşamın gerekleri olan ürünler için full-time hatta part-time çalışma zorunluluğundan özgürdü.²⁰⁸

Toplayıcılıkla geçinen kavimler nebat ve hayvan yetiştirmeye başladıklarında ileriye doğru bir adım atmış oldular. Önceleri tabiatın verdiği hazır şeyleri kendilerine mal etmekten başka bir şey yapmazken şimdi, tabiatın verdiklerini ilerletmeye ve sistemli bir surette işlemeye başladılar. Toprağı işlemeye, ziraat yapmaya başlayarak plansız inkişafın intizamsızlıklarına karşı kendilerini sigortaladılar.²⁰⁹ Yerleşik tarıma geçiş, yeni maddi üretim biçimleri ile birlikte yeni “iş” alanlarını ve ilkel toplumlara nazaran daha ileri bir iş bölümünü beraberinde getirmiştir. Ziraatın adaptasyonu sosyal katmanlaşmayı buna bağlı olarak da çalışmanın sosyal statüsündeki değişiklikleri meydana getirmesine rağmen²¹⁰ çalışma, halen acil ihtiyaçların tatmini içindir. Çalışma, ortak görevin parçası olarak diğerlerine karşı bir sorumluluk içinde icra edilen yaşamın ayrılmaz bir parçası gibidir. Çalışma ve boş zamanın henüz birbirinden ayrılmadığı²¹¹ erken ziraat toplumlarında ekonomik faaliyetler, sadece var olmak için yeterlilik ilkesine göre düzenlenir; insanlar çalışmaya sadece geçimlerini sağlayacak araç gözüyle bakarlar, daha fazla bir şey de beklemezlerdi.²¹²

Daha sonraki dönemlerde sosyal katmanlaşmanın iyice belirginleşmesiyle birlikte, çalışma, kendine özgü ve bir bakıma bir tür iş bölümü niteliği kazanmıştır. Eski çağlarda, Asya ve Avrupada bir toplum kuruluşu olarak görülen kölelik²¹³ bunun örneğidir. Eski çağda bedenlen çalışmayı özgür insana yakıştırmayan anlayış yüzünden, olağan çalışma rejimi köleliktir. Her türlü ekonomik faaliyet, toprak ve endüstri

²⁰⁶ Jon D. Wisman, “Christianity, Jhon Paul II and Future of Work”, *International Journal of Social Economics*, vol; 25, Bradford, 1998 s. 1658, Haviland, *a.g.e.*, s. 212-215.

²⁰⁷ Wisman, *a.g.m.*, s. 1659 (Marvin Harris, *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, Vintage Books, New York, 1978, s. 101’den naklen).

²⁰⁸ Neff, *a.g.e.*, s. 55.

²⁰⁹ Eröz, *a.g.e.*, s. 333.

²¹⁰ Wisman, *a.g.m.*, s. 1659.

²¹¹ Argyle, *a.g.e.*, s. 16.

²¹² Werner Sombart, “Kapitalizm Öncesi İktisadi Görüş,” *Kapitalizm ve Din* içinde, Der., Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, s. 39.

²¹³ Ayas, *a.g.e.*, s., 10 (Emil Lederer, “Labor”, *Encyclopedia of The Social Sciences*, s. 615-616’den naklen).

zenginliklerinin üretilmesi kölelere has aşağılık bir “iş” sayılır, hür insanların düşünür ve savaşçı olarak kendilerini sanata ve sitelerin savunmasına adanmaları gereği benimsenirdi.²¹⁴ Örneğin, eski Yunanda özellikle bedenen çalışma, hüküm altındaki insanlar tarafından icra edilirdi.²¹⁵ Orada herkesin sınıfı ve yapacağı faaliyet, kalıtım yoluyla belirlenmişti. Bu durumda çalışma sosyal bir zorunluluktur. Çalışma aktivitesinden bağımsızlık, asillik olarak addedilir, asalet için uygun davranış, savaş ve politika olarak görülürdü.²¹⁶

Köleliğin olduğu toplumlarda bedenen yapılan “iş”in çoğu, köleler tarafından icra edilirdi.²¹⁷ Mısırlılarca yükseltelen büyük yapılar, Roma’da ileri gelenlerin imalathaneleri, Roma kadirga ve filoları, İspanyada gümüş madenleri işletmeleri köle ordularının çalışmalarına tanıktır.²¹⁸ Köleler kanunla çalışmaya zorlanırlar, çalışmamaları halinde cezalandırılırlardı.²¹⁹ Adam Smith’in de vurguladığı gibi, bir köle, yiyebileceği kadar fazla yiyip, çalışabileceği kadar da az çalışmaya meyilli olduğundan onun emeği pek rasyonel olmasa da²²⁰ köle sahipleri, çalışmanın sadece kölelere özgü bir uğraş olduğu düşüncesinden hareketle, kölelerin yönetimini dahi, ücretli adamlarına yaptırırlardı.²²¹

Feodal yapıya sahip toplumlarda da çalışma ilişkileri ve çalışmaya yüklenen anlam benzer şekilde devam etmiştir, denebilir. Feodal toplum; genel anlamda organik enerjinin, insan ve hayvan gücünün üretime egemen olduğu, temel servetin tarıma dayandığı toplum düzenidir.²²² Bu yapıda insanlar bizatihi ekonomik ödüller için değil, toprak sahipleri için çalışırlardı. Tarımsal çalışma ve el sanatları yaşamın gereği idi. Dini ve entelektüel çalışma, bedenen çalışmadan üstündü.²²³ Feodal sistemde insanın sosyal mevkisi toprakla olan ilişkisine bağlıdır. Her tabakanın açıkça belirtilmiş olan hak ve vazifeleri, irsi olarak babadan oğula geçerdi.²²⁴ Köylü tabakası, derebeyine

²¹⁴ Orhan Türkdoğan, *Sanayi Sosyolojisi; Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Töre Devlet Yay., Ankara, 1981, s. 52-53.

²¹⁵ Wisman, *a.g.m.*, s. 1662, Grint, *a.g.e.*, s. 17-18, Simon, *a.g.e.*, s. 2-3.

²¹⁶ Wisman, *a.g.m.*, s. 1662, Simon, *a.g.e.*, s. 143-148, Ulrich Beck, *Risk Society, Towards a New Modernity*, Translated by Mark Ritter, Sage Publications, 1992, s. 139.

²¹⁷ Argyle, *a.g.e.*, s. 17, Aaron Levenstein, *Why People Work, Changing Incentives in a Troubled World*, The Crowell-Collier Press, 1962, s. 172.

²¹⁸ Ayas, *a.g.e.*, s. 10.

²¹⁹ Argyle, *a.g.e.*, s. 18.

²²⁰ Henri See, *Modern Kapitalizmin Oluşumu*, Çev., S. Özmen, İstanbul, 1972, s. 152.

²²¹ Nur Serter, *Giydirilmiş İnsan Kimliği*, Der Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 23.

²²² Mübeccel B. Kıray, *Seçme Yazılar*, Bağlam Yay., Ankara, 1999, s. 66.

²²³ Argyle, *a.g.e.*, s. 20.

²²⁴ Eröz, *a.g.e.*, s. 90.

belirli işleri yapmak veya belirli günlerde onun için çalışmakla, çitlerine ve çubuklarına, makinelerinin ve çiftliğinin onarımıyla uğraşmakla ve tarım ürünlerini taşımakla görevliydi.²²⁵ İnsanlar feodal aristokrasiye hizmet için çalışırlar, onlar da, (feodal aristokrasi) çalışmaya dayanak olarak bakarlardı. Bu yapı içinde bedenen çalışma, toplumun belli bir kesitine verilmiş görevdi.²²⁶ Çalışma, köylüler içindi.²²⁷

Endüstri öncesi toplumsal yapıyı sadece sırasıyla ilkel, toplumsal katmanlaşma esasına dayalı veya feodal olarak niteleyip, çalışmaya yüklenen anlamı, çalışma ilişkilerini ve çalışma tutumlarını bu yapı içerisinde analiz etmek, bütün toplumların tarihini aynı çizgide görmek gibi bir indirgemecilik riskini beraberinde getirir. Burada sadece bu üç toplumsal yapıdan bahsetmemiz çalışmanın anlamının, biçiminin ve çalışma ilişkilerinin toplumsal yapıyla ve değişmeyle olan ilintisini örneklendirmek amacına yöneliktir. Ayrıca bu toplumsal yapılar içerisinde dahi çalışmanın anlamı, biçimi ve çalışma ilişkileri konusunda farklı, hatta zıt eğilimlerin olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin, toplumsal yapısı ne olursa olsun her yerde ve toplumda belli zanaat ve meslek gruplarının geliştiği bilinen bir durumdur. Bu grup insanlar için de çalışma, biyolojik ihtiyaçları tatmine yönelik olmasına rağmen onlar, bizatihi çalışmanın kendisinden kaynaklanan başka bir takım tatminler de elde ederlerdi. Onların çalışmasının bizatihi bir değeri vardı.²²⁸ Örneğin, zanaatkârlar daha çok söz konusu tatminler, değer ve içlerinden gelen sanat aşkıyla çalışırlardı.²²⁹ Bu çalışma grubunun hayatında kısa yoldan iş çıkarma yoktu; onların çalışma hızını, işin mahiyeti tayin ederdi.²³⁰

Daha çok kentsel alanlarda gelişen zanaat ve meslek grupları belli bir tarihi dönemden sonra statü düzeni içeren lonca veya meslek kuruluşları içerisinde, çalışma ilişkilerinde usta çırak ilişkisine dayalı hiyerarşik bir düzenin hâkim olduğu yapılara bürünmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma ilişkilerinin gelenek ve dini kurallara göre düzenlendiği, iş bölümünün gelişmediği, emek ve sermayenin keskin biçimde

²²⁵ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 55 (Joseph Lajugie, *Ekonomik Sistemler*, 1968, s. 26'dan naklen).

²²⁶ Wisman, *a.g.m.*, s. 1664.

²²⁷ See, *a.g.e.*, s. 152.

²²⁸ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 123.

²²⁹ Bkz., Simon, *a.g.e.*, s. 154.

²³⁰ Jhon U. Neff, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev., Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul, 1980, s. 181.

ayrılmadığı bu yapıda çalışma, formal ilişkilerden ziyade yüz yüze ilişkilerin hâkim olduğu küçük atölye düzeninde icra edilen bir faaliyettir.²³¹

Endüstri öncesi toplumlarda gerek toplumsal yapı, gerekse bu yapının üretimi iş organizasyonu ve iş yönelimleri açısından çeşitli ve birbirine zıt eğilimlerin olduğu gözlenirse de, genel olarak endüstri öncesi toplumlarda çalışmaya sevk eden güdüler daha çok birincil ihtiyaçlardır. Ekonomik kaynaklı olsa dahi bunun dışında teşvik ediciler için veya daha fazla kazanmak için kimse çabasını yaygınlaştırmak ve derinleştirmek düşüncesinde değildir. İşçi, mümkün olduğunca, fazla çalışarak günde ne kadar çalışabilirim diye değil, bu güne kadar kazandığım geliri elde etmek için ne kadar çalışmalıyım diye sormaktadır.²³² Nitekim muhtemelen bu anlayışın etkisiyle sanayileşmenin başlangıç yıllarında işçilerin sürekli tam gün çalışmayı istememeleri, ilk fabrikaların çökmesine yol açmıştır.²³³

Genelde sosyal hareketlilik özelde ise mesleki hareketliliğin sınırlı olduğu, bir iş veya mesleğin ömür boyu sürdürüldüğü endüstri öncesi toplum insanı, yaşayabileceği kadar kazancın peşindedir.²³⁴ Çalışmanın sadece var olmak için, gününbirlik yeterlilik ilkesine göre icra edildiği bu toplumlarda, günümüzdeki anlamıyla bir çalışma konsepti söz konusu değildir. “Dar ve basit ölçüleri ile küçük şehir ve kasaba dünyasında cemaat çevresinden ileri geçmeyen bir toplum ilişkisi ve nihayet bu günün acil ihtiyaçları aşılmaya uzak geleceğe kapalı bir zaman şuuru içerisinde”²³⁵ sanayi öncesi insanı, kendi ihtiyaçlarını yine kendisi karşılar, kendine gereken her şeyi ve yalnız bunları üretirdi.²³⁶ Bu toplumlarda çalışma, büyük ölçüde atadan kalma doğal yaşama ritmine bağlı sezgisel bir hünerdir.²³⁷ Toplumun çoğu için kazanma ve çalışma, kendi başına ve kendi cevherinde bir gaye olmaktan ziyade kendi üstünde başka gaye ve hedeflerin hizmetindedir.²³⁸

²³¹ H. Sami Güven, *Sosyal Politikanın Temelleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1995, s. 30-31.

²³² Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev., Zeynep Aruoba, Hil Yay., İstanbul, 1997, s. 52-53.

²³³ Andre Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1995, s. 35, Bozkurt, *a.g.e.*, s. 20.

²³⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 21.

²³⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 31.

²³⁶ Türkoğan, *a.g.e.*, s. 52 (Ö.Lütfi Barkan, *İktisat Tarihi*, Kitap II, 1960, s. 163'den naklen).

²³⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 20.

²³⁸ Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yay., Ankara, 1983, s. 55.

1.3.2.1.2. Endüstri toplumlarında çalışma

İnsanların, çalışmanın hava ya da su gibi basit, Tanrı vergisi bir şey olmadığını, fakat karmaşık ve değişken bir insan aktivitesi olduğunu anlamaları, bazı büyük sosyal fenomenlerin gelişmesiyle olmuştur. Bu konuda ana tarihi olay, üretim ve üretim ilişkilerini değiştirmekle yeni bir toplumsal düzen (Kapitalist toplumsal düzen) ortaya çıkaran ve çalışmanın bizatihi doğası üzerinde uzun süreli etkiler yapan, çalışmayı özel bir alan olmaktan çıkarıp ağırlıklı umumi/halk olayı haline getiren Endüstri Devrimidir.²³⁹

Endüstri devriminin belirlediği en önemli dönüşüm, önceki çağın küçük zanaat ve atölye üretiminin yerine yeni ve teknik makinelerle donatılmış fabrika üretimini getirerek eski üretim biçimlerini ve üretim ilişkilerini değiştirmesidir.²⁴⁰ Tarıma dayalı geleneksel toplumda üretim, evlerde el tezgâhlarında yapılırken, endüstri devrimi, üretimi, kitle halinde gerçekleştiren fabrikalara taşımıştır. Böylece Endüstri öncesi toplumlarda, sadece geçim için yapılan, özel alana hapsedilmiş çalışma, endüstri çağında kamusal alana taşınmıştır.²⁴¹ Çalışma hayatında toplumsal ilişkiler formalleşmiş, akılcı esaslara göre düzenlenmiş bürokratik kaide ve nizamlar hakim olmuştur.²⁴² Endüstriyel teknolojinin mantığı, üretim ve sosyal organizasyon, tüm insani alanlarda rasyonalizasyonun artmasına imkan vermiş,²⁴³ bu çalışma ilişkileri ve şartları üzerinde de etkili olmuş, çalışma disiplini bir zorunluluk haline gelmiştir.²⁴⁴

Endüstriyel teknolojinin mantığı, teknolojik rasyonalite, niceliklerin hesaplanması için gerekli araçları, özellikle de zamanın hesaplanmasını sağlamıştır.²⁴⁵ Zaman nosyonları ve zamana karşı tutumlar, tarihin çeşitli dönemlerinde değişiklik göstermiş olsa da, özellikle 16 yy. da meta ekonomisinin gelişmesiyle evrim geçirmiş ve zamanın ölçülmesinin gereği ortaya çıkmıştır.²⁴⁶ Bu gereğin ürünü, endüstri toplumu için gerekli olan yaşam düzenini ve sistemliliğini en iyi sağlayan bir araç olarak saat, toplumsal olarak diğer makinalardan daha önemli bir etki yaparak insanların hayatına

²³⁹ Neff, *a.g.e.*, s. 17.

²⁴⁰ Güven, *a.g.e.*, s. 32.

²⁴¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 19, Ayas, *a.g.e.*, s. 8-9.

²⁴² Berger, *a.g.m.*, s. 217, Bozkurt, *a.g.e.*, s. 27, Raymond, *a.g.e.*, s. 77, Everett Cherrington Hughes, “*The Study Of Occupations*”, *The Social Dimensions Of Work* içinde, Edit., by Clifton D. Bryant, Prentice Hall, New Jersey, 1972, s. 106.

²⁴³ Catherine Casey, *Work, Self and Society*, By Routledge, London, 1995, s. 7.

²⁴⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 22.

²⁴⁵ Werner Sombart, *The Quintessence of Capitalism; A Study of the History and Psychology of the Modern Businessman*, Tr., Mordechai Epstein, Howart Fertig, New York, 1967, s. 324-327

²⁴⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 36, J. U. Neff, *a.g.e.*, s. 28-29.

bir düzenlilik dayatmıştır. Bu toplumlarda hemen hemen bütün yaşam alanları gibi, çalışmanın en dramatik özelliklerinden birisi, onun kuvvetli bir şekilde zamana, saate bağlı olmasıdır. Çalışanların çoğu, işlerini zamana, saate göre ayarlamaktadır.²⁴⁷ Bu düzen içinde zaman, çalışmayı organize eden, çalışarak kazanılan, üretilen, tembellikle kaybedilen, öldürülen, insanın ona hükmettiği, doldurduğu veya boşalttığı ölçülebilir bir şey olarak, bilimin ve sanayi üretiminin örgütlediği insan yaşamında modern bir anlam kazanmıştır. Çalışma zamanı ile boş zaman kesin hatlarla birbirinden ayrılmıştır. Çalışma saatleri büyük ölçüde değişmiştir.

İş bölümü muhtemelen bizatihi insan toplumu kadar eski olsa da, toplumlar farkına varmadan etkisi altında kaldıkları bu durumun 19. yüzyılın sonlarına doğru bilincine ulaşmışlardır.²⁴⁸ Sanayi devrimi, sadece köylüler, tüccarlar, meslek sahipleri, ekonomi kesimi arasında iş bölümünden öte işletme içindeki teknolojik iş bölümünü de zaruri kılan, orijinal iş bölümü modelini getirmiştir.²⁴⁹ İş teknolojisindeki ilerlemelerle birlikte iş bölümü doğal olarak karmaşıklık kazanmıştır. Endüstri devrimi, onun teknikleri ve becerilerinin hızla artmasıyla birlikte tarihte emsalsiz bir iş bölümü yoğunluğuna önderlik etmiş, spesifik iş süreçlerinin parçalanmasına neden olmuştur.²⁵⁰ Bu parçalanma sınırlı bir alanda kalmamış, çalışmanın anlamı, biçimi ve kişinin “iş”iyle ilgisi bağlamında değişimlere neden olmuştur. Artık çalışma, zihinsel, bedeni, beceri gerektiren, gerektirmeyen gibi yeni anlamlar kazanmıştır.²⁵¹ Teknolojinin hediyesi olan nitelikli zihin gücüne dayalı yeni “iş” alanlarının gelişmesi ve önem kazanması karşılığında beden gücüne dayalı çalışma alanlarının her geçen yok olmasıyla birlikte artık, zihinsel “iş”ler bedenle yapılandırılan, beceri gerektirenler gerektirmeyenlerden daha değerli addedilmeye, kişilerin sosyal hiyerarşi içindeki yerleri yaptıkları işin niteliğine göre belirlenmeye başlanmıştır. Sanayi toplumunun dinamik bir özelliğe sahip olan ilim ve teknolojisi, iş gücünün vasıflarında, sorumluluklarında hatta mesleklerinde sık görülen değişikliklere yol açmaktadır. Hatta bazı meslekler lüzümsüz hale gelmekte yerine yenileri ortaya çıkmaktadır. Sanayi toplumlarındaki iş gücü kendini bu değişimlere, ekmek parasını yeni mesleklerle/işlerle kazanmaya alıştırmıştır. Geniş çaptaki sosyal mobilitayla de ilgili olmak üzere sanayi toplumunda geleneksel

²⁴⁷ Marx, *a.g.e.*, s. 174-175.

²⁴⁸ Nurettin Ş. Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 58.

²⁴⁹ Raymond, *a.g.e.*, s. 77, Reskin, *a.g.m.*, s. 3262.

²⁵⁰ Berger, *a.g.m.*, s. 213.

²⁵¹ Neff, *a.g.e.*, s. 66.

toplumlarda olduğu gibi bir “iş” veya mesleğin ömür boyu sürdürülmesi nadir gözlenen bir durumdur.²⁵²

Çalışmanın doğası üzerinde taş devrinden bugüne en etkili olay olan teknolojik gelişmenin²⁵³ en yoğun yaşandığı endüstri çağında, daha önce ana enerji kaynağı insan ya da hayvanların kas gücünün yerini yerini makina almış,²⁵⁴ el araçları, makina ve güçlü araçlarla yer değiştirmiştir.²⁵⁵ Yoğun teknolojik gelişme, bilgisayar, iletişim, otomobil, gibi yeni “iş” alanları üretmiş ve toplumsal hayatın olduğu gibi çalışmanın ritmini de hızlandırmıştır. Özellikle bilgisayar ve iletişim alanlarındaki gelişmelerle çalışma, mekândan bağımsız, zamanla yarış halinde bir faaliyet halini almış, çalışma saatlerinin esnekleşmesi ile “iş”, yaşamın bütün alanlarının içine girmiştir.

Her ne kadar teknoloji, çalışma tasarrufu sağlayan yardımcı bir kuvvet gibi görünse de, mekanik buluşların insanın katlandığı günlük meşakkati hafiflettiği kuşkuludur.²⁵⁶ Zira mekanik buluşların, teknolojinin hayata dayattığı hız, insanı ürettiği şeylerin peşinden koşturmaktadır. Dolayısıyla belki insanlığın tarih boyunca “çalışmak”tan kurtulma hayaline en yakın olduğu endüstri dönemi, beklenenin aksine çalışmanın hem merkezi hem de daha yoğun bir şekilde icra edildiği dönem olmuştur. Çalışma, endüstrileşme süreciyle birlikte toplumsal yaşamda merkezi önem kazanmıştır. Artık “iş” veya çalışma, insanlar için en temel ve önemli aktivite, sosyal organizasyonun öncelikli unsurudur.²⁵⁷ Bu toplumlarda işsiz olmak, ferdin izzetine vurulan en büyük darbedir.²⁵⁸ Çalışmayanın toplumda yeri yoktur.

Sanayi toplumları, göreve bağlılığın ve “iş” yapma sorumluluğunun temelini teşkil eden idealler ve değerler bakımından farklılıklar gösterebilirler bile, hemen hepsi ferdi çalışmaya sevk edecek ahlak ve ideoloji anlayışını aynıyle talep ederler.²⁵⁹ Endüstri toplumlarında çalışmanın büyük bir önemi ve ahlaki bir değeri vardır. Çalışmanın önemli ve ahlaki bir değer haline getirilip yüceltilmesi ise bireysel ve toplumsal birçok nedene sahiptir; Örneğin, bir taraftan toplumsal yapıda meydana gelen

²⁵² Clark Kerr, Jhon T. Dunlop, Frederik Harbison, C.A. Myers, “Sanayileşmenin Mantığı”, *Sosyoloji Yazıları*, Der., İhsan Sezel, Ekin Yay., 3. Baskı, 1995, s. 85.

²⁵³ Argyle, *a.g.e.*, s. 31.

²⁵⁴ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 122-123.

²⁵⁵ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 47.

²⁵⁶ Marx, *a.g.e.*, s. 167.

²⁵⁷ Casey, *a.g.e.*, s. 29.

²⁵⁸ Williss Harman, *Küresel Zihniyet Değişimi; Düşünce Tarzında Yeni Çağın Evrimi*, Çev., Muhammed Şeviker, İz Yay., İstanbul, 2000, s. 158.

²⁵⁹ Kerr vd. *a.g.m.*, s. 93.

gelişmelerin sonucu bireycilik artmış, aile, komşuluk ilişkileri gibi bireye güven hissi veren, güvenlik ihtiyacını karşılayan geleneksel kurumlar zayıflamıştır. Bu kurumların yerini ise ancak ve ancak çalışmayla hak edilebilecek sigorta vb. güvenlik kurumları almıştır. Artık çalışma, hayatın sigortası, kişi için toplumsal olduğu kadar, bireysel bir sorumluluk ve zorunluluktur. Ayrıca endüstri toplumlarında geleneksel toplumların dayanışmacı, toplumcu bireylerinin yerini bağımsız, bireyci, rekabetçi bireyler almıştır. Bu toplumlarda hayat bir yarışmadır. Kendi varlığının bilincinde dahi olmayan bebeklerin yarıştırdığı bile görülmektedir. “İş” ve çalışma yaşamı da bu rekabet ve yarışmanın en çok gözlemlendiği alandır. Diğer taraftan modern endüstriyalizmin temel gayesi, çalışma verimliliğini artırmak ve emek tasarrufudur.²⁶⁰ Bunun için de çalışmanın ahlaki bir değer haline getirilip yüceltilmesi böylece insanların iş güçlerini satmaya zorlanması, etkin bir şekilde makine gibi tıkr tıkr işlemlerinin sağlanması ve bunun toplumsal alanda başarılı bir şekilde insanlara kabul ettirilmesi gerekmektedir.²⁶¹

Bu gereklilik altında modern toplumlarda insanın anlam dünyasının önemli bir bölümü, çalışma veya “iş”le ilgilidir. Çalışma, artık insana ne olduğu duygusunu veren bir kimlik olarak onun anlam dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Geleneksel yapıların çürümesiyle insanlar, sosyal etkileşime girecekleri yeni kimlikler aramış ve bunun sonucunda “iş”e yönelmişlerdir. Öyleki bugün insanlara onların dini inançları ya da soyları nedeniyle değil, yaptıkları “iş” nedeniyle sosyal değerler atfedilmektedir.²⁶² Eski zamanlarda fert açık bir şekilde bir kabilenin, akrabalık grubunun, bir ailenin tam üyesi olduğunun farkındadır. Endüstrileşme, şehirleşme vb. süreçlerle geleneksel kimlik işaretleri aşınmaya başlarken çalışmayla kimlik arasındaki ilişki oldukça önemli bir hale gelmiş, artık insanların kim oldukları değil, ne “iş” yaptıkları önemli olmuştur. Çocuklara “büyüyünce ne olmak” istedikleri sorulmaya ve buna hazırlanmaya başlanmıştır. Beklenen cevap da öğretmen, doktor, avukat, hemşire vb. belirli meslek kalıpları içindedir. Beklenti tamamen gerçek dışı olabilir. Ancak bu soru, yaşam kalıbının büyük ölçüde doğum ve nesil ile belirlendiği toplumlarda sorulmazdı. Orada genelde onun, babasının izlerini takip edeceği beklenirdi. Oysa şimdi, onun bunu istemeyeceğini beklemek daha doğrudur. Kalabalıkların gözü insanların ne

²⁶⁰ Schumacher, *a.g.e.*, s. 39.

²⁶¹ Kapız, *a.g.m.*, www.Isguc.org, 20.05.2004.

²⁶² Neff, *a.g.e.*, s. 66, Beck, *a.g.e.*, s. 139, Semra Feriha Aşçıgil, *İşle İlgili İnançlar Ve Katılımla İlgili Beklentiler, Türk Endüstri Kuruluşlarında Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, O.D.T.Ü., Ankara, 1992, s. 35.

olduklarından, nerede, hangi aile etnik köken içinde doğduklarından çok, ne olabileceklerine odaklanmıştır.²⁶³

Medeniyetin, iş bölümünün gelişmesiyle ve görevlerin bölünmesiyle birlikte insanlığın çoğu artık ferdi ihtiyaçlarını karşılamayla direkt alakalı olmayan bir sistemin boyunduruğu altına girmiş, çalışmayla biyolojik ihtiyaçları arasındaki direkt ilişkiden vazgeçmiş, iş bölümü ve para ekonomisiyle toplum içinde gelişen dolaylı ilişkiler bunun yerine geçmiştir.²⁶⁴ Emek ve sermayenin keskin bir biçimde birbirinden ayrıldığı bu toplumlarda genel olarak “iş”, daha çok işgücünün belli bir ücret karşılığında, bir işverene yine işverenin koyduğu çalışma esasları çerçevesinde emeğini sunması ya da kiralaması şeklindedir.²⁶⁵ Modern endüstri toplumlarında insanlar direkt olarak çalışmalarının meyvesini almayıp, çalışmaları karşısında ücret almaktadırlar. Çalışmanın objektif gayesi, bütün ekonomik şeylerin ölçüsü olan paradır. Böylece daha önceki toplumlarda ferdin çalışma üzerine olan kişisel kontrolü yerine, fert dolaylı bir şekilde de olsa “iş”i ile kontrol edilmektedir. Çalışma ile kapital karşı karşıyadır. Kapital çalışmanın sonucu değil, belki çalışma, kapitalin emri altındadır.²⁶⁶

Endüstrileşmeyle birlikte çalışma dünyasında yaşanan ontolojik dönüşümler, merkezi hale getirme, yeni anlamlar yükleme gibi çalışmanın karakteri açısından olumlu sonuçlar doğurduğu kadar, olumsuz uçlarda seyreden moral ve psikolojik birçok sonuca da sahiptir. Örneğin, ekonomi tarihçisi Jhon U. Neff'in deyimiyle endüstri devrinde geniş yaşam standartlarının bolluğuna ve niceliğine neden olan materyal dünyanın zaferi, güzelliğin fayda ve niceliğinin ve moralitenin bilinçli işlenmesinin yerine geçmiştir.²⁶⁷ “İş” adeta canavarlaştırılmıştır.²⁶⁸ İnsanlar görevleri ve işlevleri düzeyine indirgenmiştir. Özellikle endüstrileşmenin en karakteristik özelliği olan, makinalaşma ve fabrika düzeni içerisinde seri halde üretim sürecinde insanla çalışma, “iş” ya da üretilen ürün arasında moral ve anlamlı bağ yer yer kaybolmuş, insan “iş”e yabancılaşmıştır.

²⁶³ Neff, *a.g.e.*, s. 138-139.

²⁶⁴ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 122.

²⁶⁵ Kapız, *a.g.m.*, www.Isguc.org. 20.05.2004.

²⁶⁶ Wisman, *a.g.m.*, s. 1668.

²⁶⁷ J. U. Neff, *a.g.e.*, s. 76-81, Braude, *a.g.e.*, s. 132 .

²⁶⁸ Braude, *a.g.e.*, s. 132.

İnsan ile eseri arasında anlamlı bir bağlantının bulunmayışı,²⁶⁹ insanın tüm yaşamına ve “iş”ine anlam ve önem veren çalışmanın bazı yönlerine yabancılaşması ya da onlardan uzaklaşması²⁷⁰ olayı *yabancılaşma* terimi altında incelenmektedir. Özellikle fabrika düzeni içinde her şeyin makinalarla yapıldığı bir sistemde insan, artık çalışmanın sonucu üzerinde çok az bir kontrole sahiptir.²⁷¹ “İş”in aşırı bölünmüşlüğü nedeniyle çalışan insan çoğu kez yaptığı “iş”in neye yaradığını dahi görmemektedir.²⁷² Üretim verimini artırma adına istendiği zaman ataşlandırılabilen ve kollektif çalışmak zorunda kalan insanların hepsi, belli bir eser meydana getirmek yerine ruhsuz bir makineye hizmet etmektedir.²⁷³ Çalışan herkes, bir makineyi kullanmakta ve bu hususta uzmanlaşmaktadır. Bu süreçte ömür boyu bir ve aynı aleti kullanma uzmanlığı, ömür boyu bir ve aynı makineye hizmet etme uzmanlığı halini almaktadır. Makine “iş”i ilginçlikten yoksun bırakmakta, işçi makineyi değil, makine işçiyi kullanmaktadır.²⁷⁴ Mekanik, suni, tabiattan sıyrılmış, insanın potansiyel kabiliyetlerinin sadece en küçük parçasını kullanan bu sistem, işçilerin büyük çoğunluğunu çalışma hayatlarını ne değerli bir meydan okuyuş, ne de kendini kemale erdirme için uyarıcı, ne gelişme şansı ne de güzellik, hakikat veya iyilik unsuru içermeyen bir tarzda harcamaya mahkûm etmektedir.²⁷⁵ Böylece çalışmanın kendini gerçekleştirme ve ifade edici yönü kaybolmakta, çalışma, sırf araçsal bir aktiviteye dönüşerek işkence halini almakta insan, “iş”ine yabancılaşmaktadır. Çalışma, artık bizatihi bir sonuç, özgürlük, hayatın merkezi ve anlamı değil,²⁷⁶ hayatta kalmanın bir aracıdır. Bu şartlar altında kişi, “iş”inden tatmin olduğu için değil, gereklilikten ve hayatta kalmak için çalışmaktadır.²⁷⁷

Bugün, çalışma, daha önce olduğundan çok farklıdır. Endüstri çağının insanı işinde büyük babası gibi hareket etmemektedir. Çünkü “iş”in doğası ve insanın onunla ilişkisi değişmiştir.²⁷⁸ Bu da hiç şüphesiz toplumsal yapıda meydana gelen değişme ve gelişmelerin bir sonucudur. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler genelde çalışmanın anlam ve biçimini değiştirmekle kalmamış ilerleyen konularda görüleceği

²⁶⁹ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., 10. Baskı, İstanbul, 1997, s. 35.

²⁷⁰ Charles, W. Mueller, “*Work Orientation*”, *Encyclopedia of Sociology*, s. 3270.

²⁷¹ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 122-123.

²⁷² Güven, *a.g.e.*, s. 176.

²⁷³ Güngör, *a.g.e.*, s. 35.

²⁷⁴ Marx, *a.g.e.*, s. 174-175.

²⁷⁵ Schumacher, *a.g.e.*, s. 39.

²⁷⁶ Vadenberghe, *a.g.m.*, s.34 (Andre Gorz, *Capitalisme, Socialisme, Ecologie, Desorientations-Orientations*, Paris, 1991, s. 52’den naklen).

²⁷⁷ Berger, *a.g.m.*, s. 222, Vadenberghe, *a.g.m.*, s. 31.

²⁷⁸ Levenstein, *a.g.e.*, s. 49, Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 36- 37, Reskin, *a.g.m.*,s. 3261.

üzere özelde konumuz olan çalışmayla ilgili tutumları da etkilemiştir. Bizim tutumlarımız, tıpkı bizim hayatta kalmamızı veya daha iyi olmamızı sağlayan çoğu araçlar gibidir. Çevrede meydana gelen değişimler, çevreyle karşılaşırken kullanılan fiziksel ve psikolojik araçlarında değişmesini ister. Nihayetinde bizim dünyamız statik olmadığı için kaçınılmaz olarak bizim tutumlarımızda değişir.

1.3.3. Çalışmanın toplumsal fonksiyonları

Dünya insan çalışması sayesinde değişmiş ve insan davranışı, insani anlamlar ve toplum için uygun bir alan olmuştur.²⁷⁹ Ancak insan, çalışma sayesinde sadece fiziki dünyayı değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda yeni bir dünya inşa etmiştir. İnsan üretimi bu ikinci dünya insan emeğinin birikerek cisimleştiği toplumsal dünyadır. Çalışma; toplum, toplumsal kurum, kültür, teknoloji ve medeniyetin kaynağıdır. İnsan tabiatı itibariyle toplumsal bir varlık olsa da ancak çalışma sayesinde toplumsal organizasyon ve kurumlar tesis etmekte, bir kültür oluşturmak suretiyle toplumsal sistemi inşa etmektedir. Toplumsal organizasyon konusunda birçok faktör etkili olmakla birlikte çalışma sektörü etkinin merkez alanıdır.²⁸⁰ Toplum, çalışma sayesinde oluşur.²⁸¹ Toplum, insanların kendi ihtiyaçlarını elde etme ya da çalışma sürecinde birbirleriyle olan etkileşiminin ürettiği bir sistem olarak da tanımlanabilir.²⁸²

Çalışma, toplumsal dünyanın inşacısı, insanın ve toplumun değişim ve ilerleme aracıdır. İnsan, çalışmayla sadece çevresini değiştirmez, aynı zamanda değişen çevreye uymak suretiyle kendini değiştirir. Bu suretle çalışma, değişim konusunda insana kılavuzluk etmekte,²⁸³ sadece mal değil, aynı zamanda insanları yeniden üretmektedir.²⁸⁴ Tarih süreci içerisinde çalışma davranışı sayesinde insan, birçok fiziksel özellikleri, çevreyi, onun sosyal ve kurumsal organizasyonunu, aletlerin ve makinelerin tasarım ve organizasyonunu kontrol etmiş, değiştirmiştir. Bu değişim, insan kişiliğini ve hayatını etkilemiş, değiştirmiş ve halen etkilemeye ve değiştirmeye de

²⁷⁹ Berger, *a.g.m.*, s.211-212.

²⁸⁰ Karl U. Smith, *Work Theory and Economic Behavior*, By the Foundation for Economic and Business Studies Indiana University, 1962, s. 25.

²⁸¹ Wisman, *a.g.m.*, s. 1665.

²⁸² Emile Durkheim, *Meslek Ahlakı*, Çev., Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 25.

²⁸³ Levenstein, *a.g.e.*, s. 83.

²⁸⁴ E. F. Schumacher, *Hayırlı Ekonomi*, Çev., Murat Çiftkaya, İz Yay., İstanbul, 1999, s. 8.

devam etmektedir.²⁸⁵ İnsan çevresinin, onun sosyal ve kurumsal organizasyonunun değişim ve ilerlemesinin başlangıç aşamalarından Cilalı taş devrinden bugünkü Endüstri Devrine dönüşümün insanların sosyal karakterlerinde meydana getirdiği büyük değişimler bunun kanıtı niteliğindedir.

Çalışmayla insan karakteri arasındaki değişim diyalektik bir yapı arzeder. Daha açık bir ifadeyle, çalışma, insan karakterini değiştirmekte insan karakterindeki değişim ise, çalışmanın doğasını değiştirmekte, onu yeniden üretmektedir. Çalışma, insanı, çevreyi, toplumu ve kültürü değiştirip yeniden üretir. Bununla birlikte anlam, organizasyon ve biçim itibariyle bu değişime uymak suretiyle insan, çevre, toplum, kültür tarafından sürekli yeniden üretilir. Bu diyalektik ilişki sayesinde çalışmanın doğası geçmişten bugüne oldukça değişmiştir. Çalışmanın karakterindeki büyük değişimler ise, toplam olarak insan varlığının değişimlerini gerektirmiştir.²⁸⁶ Açıkçası, önce insan, çalışarak toplumu, toplumsal kurumları ve organizasyonları kurmakta sonra onları değiştirmektedir. (Burada sosyal değişimin nedenlerinden sermaye birikimi ve teknolojik gelişmenin çalışma sayesinde gerçekleştiği de unutulmamalıdır.) Daha sonra değişime, yeni kurum ve organizasyonlara düşünce, tutum ve davranış boyutunda ayak uydurmak suretiyle kendisini ve toplumu değiştirmektedir.

İnsan çalışabilmek için çeşitli teknikler öğrenmek, yeni aletler arayıp bulmak zorundadır.²⁸⁷ Çalışma aktivitesi, yeni ve daha etkili aletler, yeni sosyal davranış kalıpları ve aletlerin kullanımında sosyal etkileşim, yeni çevresel yapı ve kurumlar, yeni ferdi davranış kalıpları ve kişilik organizasyonu üretmek²⁸⁸ insan çevresinin ekonomik ve sosyal düzenindeki değişimi etkiler. Söz konusu etkinin bir göstergesi olsa gerek, insanlığın değişim süreci olan tarih, insanların çalışma biçimi ve kullandığı aletlerle tespit edilmiştir. Tarih devirlerinin, insan emeğinin ulaştığı olduğu gelişmenin

²⁸⁵ Simith, *a.g.e.*, s. 22-23, Doğayı ve toplumu dönüştürücü özelliğine ilaveten, çalışma davranışının ve alet kullanımının insanın doğasını dönüştürmek suretiyle evrimsel insan gelişimini kanalize ettiği de iddia edilmektedir. Bu iddiaya göre insan, doğanın ürünlerini kendi ihtiyaçlarına uygun bir biçime sokmak için, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini, bedeninin doğal güçlerini harekete geçirerek doğanın karşısına çıkmış, dışsal dünyayı etkileyip değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirmiştir. İnsan gelişimi boyunca çevrenin kontrolü adına, aletlerin sistematik kullanımı gün be gün adaptasyona (örneğin insan elinin bu günkü biçimi, alet kullanmaya yönelik bir adaptasyon veya evrim sürecinin bir sonucu olarak görülmektedir) yol açmış ve evrimsel bir gelişme olmuştur. Böylece insan, sadece çalışma sayesinde kendini hayvanlardan ayırmamış, doğayı işleyerek kendini de işlemiştir. Hayatta kalmak için çalışmak zorunda olduğu tabii koşullardan kurtulmuştur. Simith, *a.g.e.*, s. 18, Applebaum, *a.g.m.*, s. 47, Marx, *a.g.e.*, s. 88, Vadenberghe, *a.g.e.*, s. 31.

²⁸⁶ Berger, *a.g.m.*, s. 212.

²⁸⁷ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

²⁸⁸ Simith, *a.g.e.*, s. 25.

derecesini ve standardını gösteren, bu emeğin gerçekleştirildiği toplumsal koşulların göstergeleri olan insanın çalışırken kullandığı, çalışarak ürettiği aletlerin biçiminden hareketle birbirinden ayrıldığı bir gerçektir.²⁸⁹ Bu gerçek çalışmanın, toplumları oluşturmanın yanısıra, onları değiştirerek onlara yeni bir şekil verme, yeniden üretme ve toplumun biçimlenme rehberi olma işlevini göz önüne sermektedir.²⁹⁰ Bu durum en azından toplumsal dünyadaki değişme ve gelişmelerle, çalışma biçim ve organizasyonundaki değişim ve gelişmelerin atbaşı gittiğini göstermektedir.

Buraya kadar anlatılanlara bakılınca çalışmanın insanlığın ve toplumsal organizasyonun kuruluş ve var oluş şartı, insanlığın sosyal gelişmesinin(avcı ve toplayıcılıktan ziraatçiliğe oradanda endüstri toplumuna geçiş) kılavuzu olduğu, bu suretle insanlığın, toplumun ve toplumsal dünyanın değişim, gelişme ve devamlılığını sağlama gibi toplumsal bir fonksiyon gördüğü (ve doğası itibariyle bu durumdan etkilendiği) açıktır. Ancak çalışmanın toplumsal fonksiyonlarını bununla sınırlamak mümkün değildir. Gerçekte çoğu insan, ailesinin yanında harcadığı zamandan daha fazlasını herhangi bir çalışma çevresi içinde diğer çalışanlarla etkileşim içinde harcamaktadır. İnsan bu çevrede yeni insanlarla karşılaşma ve arkadaşlık geliştirme, etkileşim şansı elde ettiğinden²⁹¹ çalışmanın toplumsal etkileşim kaynağı olma, sosyalleşme gibi toplumsal fonksiyonlarından söz edilebilir. Hatta en önemli sosyalizasyon temsilcisi, bizzat çalışma durumudur denebilir. Çalışma sosyalizasyonu, bireyin ‘toplam sosyalleşme’ süreci üzerinde belirleyici etkilere sahiptir.²⁹² Öyleki insanların büyük kısmının dünya görüşlerini, anlayışlarını, ilgi ve tutumlarını ister istemez mutad olarak yaptıkları “iş”ler şekillendirmektedir.²⁹³ Bir mesleği uzun süre uygulamış olmanın nasıl bir dünya görüşü ve zihniyet aşıladığı bilinen bir durumdur.²⁹⁴

Çalışmanın kişiyle toplum arasında sağlam bir bağ kurmakla toplumsal bütünleşme aracı olarak fonksiyon gördüğü de unutulmamalıdır. Çalışma, insanı sosyo-ekonomik çevresine bağlayan²⁹⁵ insanların kamusal alanda belli bir çalışma grubu içerisinde gerçekleştirdikleri bir faaliyet olarak toplumsal bütünleşme unsurudur. Kişi,

²⁸⁹ Marx, *a.g.e.*, s. 90.

²⁹⁰ Gamst, *a.g.e.*, s. 11.

²⁹¹ Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 556.

²⁹² Berger, *a.g.m.*, s. 232.

²⁹³ Schumacher, *a.g.e.*, s. 52, W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 141.

²⁹⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 53, Farklı meslek gruplarının zihniyeti konusunda geniş bilgi için bkz., *a.e.* s. 53-57.

²⁹⁵ Silah, *a.g.e.*, s. 11.

çalışma vasıtasıyla ve çalışma sırasında topluma katılmaktadır.²⁹⁶ Böylece birey, diğer insanlarla ve aksi takdirde en büyük düşmanı olacak toplumla anlamlı bir bağ inşa etmiş olmakta,²⁹⁷ çalışma sayesinde kendisini içinde yaşadığı topluma ait hissetmektedir.²⁹⁸

Çalışma, toplumsal bütünleşmenin bir aracı olduğu kadar, farklılaşma ve tabakalaşmanın da aracıdır. Söz gelimi toplumsal farklılaşmayı ve tabakalaşmayı belirleyen ekonomik seviye değişkeni insan çalışmasıyla ilintilidir. Hatta biz bireylerin çalışırken sarf ettikleri emeğin niteliğine bakarak, kol emeğiyle geçinenler/kol emeğiyle geçinmeyenler gibi, farklı toplumsal kategorilere ayrıldıklarına da şahit oluruz.

Birçok örnek çalışmayı psikolojik sağlıklı haliyle, işsizliği ise duygusal rahatsızlıklar ve suç ile irtibatlandırmaktadır.²⁹⁹ Çalışmayan insanların depresif ve psikolojik problemlerle daha çok yüzyüze olduğu sıkça gözlenebilecek bir durumdur. Çalışma, insana kendini gerçekleştirme, özgürlük, güven, kendisine ve topluma faydalı bir birey olma hissi verme gibi fonksiyonları itibariyle kişinin iç dünyasını, psikolojik yapısını düzenlemekle, toplumsal düzenin en önemli tehditlerini oluşturan, duygusal rahatsızlıklar ve suç gibi problemlerin engellenmesinde önemli etkiler icra etmektedir. İş ya da çalışma yaşamı insana yaşamın diğer yönlerini kontrol edebilme duygusu ve imkanı vermektedir. Bu haliyle “iş”, insanı insan kılan şey iken, işsizlik varoluşsal bir problemdir.

Çalışma rutinleri, çalışma yaşamı, toplumsal yaşamın ritmini ve ilişkilerini düzenlemekle insanların hayatlarını ve ilişkilerini yapılandırmaktadır. Çoğumuz, günümüzü, zamanımızı, yaşantımızı hatta ilişkilerimizi çalışma saatlerine göre planlamaktayız. Aktivite, iş, görev rutinleri insanların hayatlarını ve günlük ilişkilerini çeşitli yollarla yapılandırmaktadır. İş ve çalışma rutinlerine binaen zaman, günlük, haftalık vb. çeşitli pasajlara bölünerek organize edilmekte insan hayatı ve günlük ilişkiler bu zaman organizasyonu içinde gerçekleşmektedir. “İş” veya çalışmanın günü ve zamanı ve hayatı organize etmedeki önemi, işsizlik tarafından atılığa zorlanmış insanların hayatlarında dramatik bir şekilde görülebilir.³⁰⁰

²⁹⁶ Mustafa Ergün, *Eğitim ve Toplum, Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ocak Yay., 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 71.

²⁹⁷ Levenstein, *a.g.e.*, s. 133.

²⁹⁸ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 5.

²⁹⁹ Harman, *a.g.e.*, s. 158.

³⁰⁰ İşsizler, zamanı bölümlere ayırma duygusunu kaybederler ve bir şeyin ne zaman olduğunu veya ne kadar zaman geçtiğini hatırlamakta zorlanırlar., Rothman, *a.g.e.*, s. 155

İKİNCİ BÖLÜM

2. “ÇALIŞMA” YLA İLGİLİ TUTUMLAR, TOPLUM, KÜLTÜR VE DİN

2.1. Tutum Nedir?

Birçok sosyal psikologun farklı kuramsal yaklaşımlardan hareketle tutumları farklı şekillerde kavramlaştırdıkları görülmektedir. Bunları teker teker ele almak yerine, birçok sosyal psikolog tarafından kabul edilebilecek bir tanım olarak tutumu; bir bireye atfedilen ve onun bir psikolojik obje(bireyin farkında olduğu birey için herhangi bir anlam taşıyan obje) ile ilgili düşünce duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan eğilim³⁰¹ olarak ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır. Tutum, bireyin kendine ya da çevresindeki herhangi bir toplumsal konu veya olaya karşı deneyim ve bilgilerine dayanarak örgütlediği bilişsel, duygusal ve davranışsal tepki ön eğilimidir.³⁰² Ancak bir eğilimin tutum olabilmesi için, bireyin o eğilimi oldukça uzun süreli olarak göstermesi gerekmektedir.³⁰³

Tutumlar her zaman, tanınabilir bir objeye yönelmektedirler. İnsanlar bir şey veya herhangi biri hakkında tutumlara sahip olurlar. Bu tutumlar, söz konusu şey ya da kişiyi algılayış tarzı olarak işlev görür. Bu algılayış tarzına binaen kişi, tutumun konusu olan objeye yönelik çeşitli eğilimlere sahip olur. (Tutumların bir kısmı yöneldikleri nesnelere karşı yakınlaşma meyli taşıdığı halde diğerleri ayrılma eğilimi taşımaktadır. Örneğin aşk yakınlaşmaya, korku ve nefret ayrılmaya eğilimlidir.)³⁰⁴ Bu eğilim, söz konusu nesne ile olan bütün etkileşimleri yönlendirir.³⁰⁵ Bizim herhangi bir şeye ya da herhangi birisine karşı bir tutumumuzun olduğunu söylemek, onu sevmek veya sevmemek, uygun görüp görmemek, çekici veya itici bulmak, güven ya da güvenmeme hissetmemizi vb. ifade etme yolumuzdur. Bu hisler bizim ne söylediğimizi, ne yaptığımızı ve başkalarının söylediklerine ya da yaptıklarına nasıl tepkide bulunduğumuzu yansıtır.³⁰⁶

³⁰¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul, 2004, s. 102, Mucchielli, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰² Tekarslan vd., *a.g.e.*, s. 167, Jonathan L. Freedman, David O. Sears, J. Merrill Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, Çev., Ali Dönmez, Ara Yay., İstanbul, 1989, s. 268.

³⁰³ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 521.

³⁰⁴ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 45-46.

³⁰⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰⁶ J. Richard Eiser, *Social Psychology, Attitudes, Cogniton and Social Behaviour*, Cambridge Universty Press, 1986, s. 11.

Tutumlar insana dünyanın yorumlanmasından çıkan bir referans çerçevesi vermek suretiyle dünyayı algılamada yardımcı olmaktadır. Muhtemelen kişi, bu algısına dayanarak tutumlarına uygun gerçekleri seçmekte uygun olmayanları reddetmektedir. Böylece seçici bir şekilde sadece etrafındaki toplam dünyanın bir parçasını algılamaktadır. Tutumlar, bireye dünyayı algılamada kullanılan bir referans çerçevesi vermekle kalmamakta, bir amaca ulaşma aracı, değer açıklama, benliği savunma, bilgi ya da nesne değerlendirme gibi işlevler görürler.³⁰⁷

Tutum, gözlenebilen, ortaya konulan bir davranış değil, davranışa hazırlayıcı bir eğilimdir.³⁰⁸ Bu eğilimlerin, bireylerin çevrelerine uyumlarını kolaylaştıran bir sistem oluşturmaları yanı sıra insanların davranışlarını da yönlendirici gizli bir güce sahip oldukları düşünülmektedir.³⁰⁹ Örneğin, bir objeye karşı zıt tutumları olan iki kişi, en azından görünüşte aynı şekilde davranabilirler. Tutum, mutlaka davranışın olacağı anlamına gelmese de belli bir davranışa kılavuzluk etmek suretiyle davranışın olabileceğine işaret eder.³¹⁰ Tutumla davranış arasındaki bu ilişki sayesinde belli bir tutumun bilinmesi, ona bağlı olabilecek birçok davranışın bilinmesini ve ölçülmesi güç birçok davranışı ölçme işini kolaylaştırmaktadır. Ancak davranış, karmaşık güçlerin etkisi altındadır. Bu güçlerden hangisinin, hangilerinin davranışı belirlediğini kestirmek çoğu zaman imkânsızdır. Ayrıca dürtü, gereksinim, tutum gibi içsel durumları gözleme olanağı olmadığından bunları davranışın nedeni olarak göstermek bir varsayımdan öteye gitmemektedir.³¹¹ Buna rağmen söz konusu içsel durumların tümü için geçerli olmakla birlikte, birçok sosyal psikolojik deney, tutumların çevresel etkenlerle etkileşim halinde davranışı meydana getirdiğini göstermektedir.³¹² O yüzden fiili davranış durumlarının anlaşılması hem objektif alakaların hem de sübjektif tutumların bilinmesine ihtiyaç duymaktadır.³¹³ Bununla birlikte insan davranışı ve tutumlarının değişkenliği ve durağanlığına bakılarak bu konudaki genellemeler kullanılabilir.³¹⁴

Tutumun bireye atfedilen bir eğilim olması onun doğrudan gözlemlenebilen bir özellik olmadığını, ancak bireyin gözlemlenebilen davranışlarından dolaylı olarak

³⁰⁷ Freedman, Sears, Carlsmith, *a.g.e.*, s. 276.

³⁰⁸ Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 102, Gönül Budak, Gülay Budak, *Halkla İlişkiler*, Beta Yay., İstanbul, 1995, s. 42.

³⁰⁹ Tekarslan vd., *a.g.e.*, s. 167, Krech, Crutchfield, Ballachey, *a.g.e.*, s. 228.

³¹⁰ Tekarsalan vd., *a.g.e.*, s. 173.

³¹¹ İncir, *a.g.e.*, s. 15.

³¹² Geniş bilgi için bkz., Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 107-109.

³¹³ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 42.

³¹⁴ Harpaz, Fu, *a.g.m.*, s. 644.

varsayılan bir eğilim olduğu anlamına gelmektedir. Tutum, ancak ve ancak davranışlara yansıdığı zaman gözlemlenebilen, çıkarım yolu ile bilinen bir değişkendir. Örneğin, ihtiyacı olduğu halde karısının ve kızının çalışmasına izin vermeyen Ahmet'in ancak bu davranışından ötürü onun kadınların çalışmasına karşı olumsuz bir tutuma sahip olduğuna karar verebiliriz.³¹⁵

İnanç ve değerler gibi belli bir konu üzerinde duygusal yüklemeyi belirlemekle³¹⁶ ve onlarla ilişkili olmakla birlikte tutumlar, inanç ve değerlerden farklıdır. Değerler ve inançlar tutumların bilişsel bileşenleridir. Değerler, doğru ve yanlış fikrini yansıtan, tutumlardan daha genel ve tanınan bir objeye ihtiyaç duymayan değişkenlerdir. Değerler tutumların altında yatar ve genelde onlarla tutarlı olurlar. İnançlar ise, bireylerin kendi iç dünyaları ile ilgili algıların ve tanımların meydana getirdiği sürekli duygulardır. Bunlar insanın şahsiyetine bir devamlılık, günlük idrak ve faaliyetlerine bir anlam verir ve kişinin çeşitli hedefleri elde etmesine yardım ederler.³¹⁷ İnançlara gelince onlar, bilgi, kanaat ve dini duyguları kapsayan bir psikolojik olay olarak, (uygun ya da uygun olmayan reaksiyonlar değil) insana “nedir” algısı verirler. Değer ve inançlarla olan ilişkisi açısından tutum, bireyin kendi dünyası ile ilgili, belirli değer yargılarına ve inançlarına bağlı olarak ortaya çıkan tanıma süreci olarak ifade edilmektedir. Tutumlar, dayandıkları inanç ve değer yargıları devam ettikçe devamlılıklarını sürdürmektedirler.

Bir tutum, bireyin düşünce, duygu ve davranış eğilimlerini birbirleriyle uyumlu kılmaktadır. Tutumlarda genellikle birbiriyle uyum halinde bulunan bu üç öğeye-bilişsel, duygusal ve davranışsal-tutum öğeleri denmektedir.³¹⁸ Bilişsel unsurlar, bir tutum objesi ile ilgili sahip olunan bilgileri ve bunların sözlü ifadelerini kapsarken, duygusal unsurlar, tutum objesine karşı gösterilen duygusal tepkilerle ilgilidirler. Davranışsal unsurlar ise, o tutum objesine karşı gösterilen tüm davranışları içermektedir. Yine her tutumun bir gücü/şiddeti vardır. Bir tutumun gücü, her üç unsurun toplamı olarak düşünülebilir.³¹⁹

³¹⁵ Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 102, Budak, Budak, *a.g.e.*, s. 46.

³¹⁶ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 84, Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 25, İnanç ve tutum ilişkisi konusunda ayrıca bkz., Krech, Crutchfield, Ballachey., *a.g.e.*, s. 228.

³¹⁷ Krech, Crutchfield, Ballachey, *a.g.e.*, s. 48.

³¹⁸ Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 104, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 521, Freedman, Sears, Carlsmith, *a.g.e.*, s. 268, Budak, Budak, *a.g.e.*, s. 43, Ballachey, *a.g.e.*, s. 232-233.

³¹⁹ Budak, Budak, *a.g.e.*, s. 45.

Tutum, aslında nispeten devamlı ve ısrarlı bir istidattır ve yaşanmış tecrübelerle göre oluşmaktadır.³²⁰ Bireyin tutumları, deneyim ve edindiği bilgilerin, inançlarının, hislerinin ve reaksiyonda bulunma temayüllerinin örgütlenmesi ile bir sistem şeklinde yapılanmaktadır.³²¹ Bu bağlamda tutum; bireyin şeylere ve durumlara karşı tepkileri üzerinde yönetici ve dinamik etki yapan ve yaşanmış tecrübelerle örgütlenmiş, duygusal ve zihinsel bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır.³²² Ancak bireylerin belli bir konuya karşı tutum sahibi olmaları için o konu ile ilgili doğrudan bir deneyim geçirmeleri gerekmez. Dolaylı olarak da insanlar, başkalarından duyarak veya yayın araçlarından edindikleri bilgilere dayanarak, bir takım konularda tutum sahibi olabilmektedirler.³²³ Dolaylı ya da dolaysız tecrübeye dayalı yapısı itibariyle tutumlar, saplantı ve sabit fikirlerden ayrılmaktadırlar. Saplantı; gerekli araştırma, inceleme yapmadan tecrübeler geçirmeden, olayları nazara almadan geliştirilmiş ve kabul edilip yerleşmiş hükümler, ölçü ve kıstaslar olarak tarif edilmektedir. Saplantı ve sabit fikirler tutumların abartılmış biçimleri olarak değerlendirilmektedirler.³²⁴

Tutumlar, çeşitli derecelerde birbirleriyle ilişkilidir. Bunlar, hep birlikte kişinin toplam tutumsal kompleksini şekillendirirler. Bu kompleks içerisinde bazı tutumlar çok merkezi ya da çok marjinal olabilir. Merkezi tutumlar, onları değiştirmeye karşı dirençli yapan yüksek ilintilendirme derecesine, kişi için daha büyük bir değer ve öneme sahiptirler. Herhangi bir merkezi tutumun değiştirilmesi, ilgili marjinal tutumların değişmesine ya da kırılmasına sebep olabilir. Bu nedenle söz konusu tutumlar daha sabit ve değişime karşı dirençlidirler.³²⁵ Tutumsal kompleks içerisinde bir tutum, genelde izolasyon halinde değil, diğer tutumlarla hatta merkezi bir tutumla ilişki halindedir. Örneğin, kişi diğer tutumlarından hatta merkezi bir tutumdan bağımsız bir çalışma tutumuna sahip olamaz. Muhtemelen çalışma ile ilgili tutumları, çalışma yerine ilişkin tutum, yapılan işle ilgili tutumlarla bağlantılıdır. Tutumlar arası ilişki ve tutarlılık derecesi psikologlar arasında bir tartışma konusu teşkil etmekle birlikte genellikle tutumların birbirleriyle tutarlı oldukları iddia edilmektedir.

³²⁰ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 84.

³²¹ Krech, Crutchfield, Ballachey, *a.g.e.*, s. 228.

³²² Dönmezer, *a.g.e.*, s. 84.

³²³ Tekarslan vd., *a.g.e.*, s. 106.

³²⁴ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 87.

³²⁵ Krech, Crutchfield, Ballachey, *a.g.e.*, s. 239-243, Budak, Budak, *a.g.e.*, s. 45.

Tutumlar, göreceli olarak istikrarlı ve dayanıklıdır.³²⁶ Tutum bireyin belirli psiko-sosyal etkenlerden kurulu referans çerçevesinin etkisi altında oluşturduğu psikolojik bir örgütlenme sürecidir. Örgütlenme, belli değerlendirme süreçlerine bağlı olduğuna göre, ilgili deneyim ve bilgiler şekil değiştirdiğinde tutum da değişebilmektedir.³²⁷ Onun değişimi, bu örgütlenmede etkili referans çerçevesinin değişimiyle gerçekleşebilir ki, eğitim, düşünce, sağlık gibi değişkenlerin etkisiyle bunlar devamlı olarak yenilenmekte ve değişmektedirler.³²⁸ Özellikle tarihsel, ailesel, grup ve tabaka özelliklerinin desteklediği düşünce, tutum ve inançların değişmesi zor olmakla birlikte düşünce, tutum ve inançlar, birbiriyle ahenkli olmadıkları durumlarda ve insanların çapraz baskı altında kaldıkları zamanlarda değişime konu olurlar.³²⁹ Tutumların değişmesinde ilk aşamada kişide tutum hakkında şüphe meydana gelmeye başlar, amacına götürmediği anlaşılan tutumlar da değişmeye yatkın hale gelir.³³⁰

Toplumbilimde tutumlar, toplumsal etkenlerin psikolojik sonuçları olarak kendilerini gösterirler.³³¹ Yani onlar, bireysel olduğu kadar toplumsal içeriklere sahiptirler. Zira insanlar tutumlara sahip olarak doğmazlar. Tutumlar, sonradan ve genelde deneyim, pekiştirme, taklit ve sosyal öğrenme yollarıyla edinilmektedirler.³³² İnanç ve tutumların oluşması, algıların ve tanımanın örgütlenmesine yol açan bütün etkenlerin işleyişleri sırasında ortaya çıkar. Onlar iç ve dış çevreye sistemli bir şekilde bağlıdır.³³³ Çoğu inanç ve tutumlar bireyin içinde doğup büyüdüğü kültür ve sosyal yaşam tarafından kazandırılmaktadır. Aynı kültürün üyesi insanların kısmen objelere, insanlara, olaylara vb. ait ortak inançlara sahip olduklarından tutumlarında bir benzerlik görülür.³³⁴ Örf ve adetler, değer yargıları ve dini inançlar, tutumlar üzerinde etkili toplumsal unsurlardan birkaçıdır. Son tahlilde tutumlar, toplumsal faktörlerin tesiri altında kazanılan eğilimler olarak karşımıza çıkarlar ki, bireyde uygun tutumların geliştirilmesi anlamına gelen sosyalleşme, tutum üzerinde en etkili süreçlerden

³²⁶ Harpaz, Fu, *a.g.m.*, s. 645,(T.M. Newcomb, R.H. Turner, P.W. Converse, *Social Psychology; The Study of Human Interaction*, New York, 1965'den naklen), Dönmezer, *a.g.e.*, s. 84.

³²⁷ Tekarsalan vd., *a.g.e.*, s. 167.

³²⁸ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 42- 45.

³²⁹ Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 143-175.

³³⁰ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 89.

³³¹ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 83-84.

³³² Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 118-124, Freedman, Sears, Carlsmith, *a.g.e.*, s. 273-274, Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 24-25.

³³³ David Krech, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji; Teori ve Sorunlar*, Çev., Erdoğan Güçbilmez, Oğuz Onaran, Türk Siyasi İlimler Der. Yay., s. 205.

³³⁴ Krech, Crutchfield, Ballachey, *a.g.e.*, s. 318.

birisidir.³³⁵ Doğal olarak söz gelimi herhangi bir kişi, sosyalleşme sürecinde örneğin, babasının ya da çevredeki herhangi bir insanın işle ilgili tutumlarını içselleştirerek veya iş hakkında onlardan edindiği bilgilere dayanarak yeni tutumlar geliştirebilmektedir.

2.2. Çalışmayla İlgili Tutumlar, Toplumsal Yapı ve Kültür

Genel olarak tutumların oluşumunda etkili faktörler, genetik faktörler, fizyolojik koşullar (olgunlaşma vb.), tutum konusuyla doğrudan veya dolaylı deneyim, kişilik, sosyal sınıf, toplumsallaşma süreci, grup üyeliğidir. İlk dördü doğrudan bireyin yapısıyla, diğer üçü ise toplumsal yaşantı ile alakalı³³⁶ bu faktörler göz önüne alınınca tutumun bireysel ve toplumsal birçok değişkenin etkisi altında yapılan bir sistem olduğu görülmektedir. Bu yapılanma sürecinde çok sayıda objektif, subjektif bazende bilinmeyen şartların etkili olabilmesi nedeniyle bütün etkenlerin, ihtimallerin, unsurların incelenmesinin zor olacağı açıktır.³³⁷ Bu noktada konumuz açısından bilinmesi gerekenlerden birincisi; herhangi bir kişinin bir obje, olay veya nesneye karşı olan tutumu, objenin nitelik ve özellikleri, o kişinin söz konusu objenin nitelikleri ve özellikleri hakkındaki hisleri, kendi kişisel yapısı kadar içerisinde yaşanan sosyal ve kültürel şartlar tarafından biçimlendiğidir. İkincisi, tutumların yapılanması sürecinde tutum objesi, birçok anlamlı nitelik ve özelliklere sahip olsa da, yapılanmada kimi zaman söz konusu nitelik ve özelliklerden bir kaç diğelerinden daha önemli ve etkili olabilir. Kimi zamanda en önemli tesirler, kişinin kendi yapısı hatta içerisinde yaşanan sosyo-kültürel ortamdan kaynaklanabilmekte ve tutumu şekillendirmektir.

Çalışma hakkındaki tutum ve inançların, öncelikle ve önemli oranda kişinin kendi iç dünyası ile bizatihi yapılan “iş”in kendisi³³⁸ ve çalışma şartları arasındaki ilişkilerin bir sonucu olduğu şüphe götürmeyen bir durumdur. Ancak gerek çalışma davranışının, gerekse tutumların toplumsal yönleri göz önüne alındığında çalışmayla ilgili tutumları sırf bireye ve onun çalışmayla ilişkisine indirgemenin büyük bir yanılğı olacağı da şüphesizdir. Çalışma hakkındaki düşünce ve tutumlar, oldukça çok sayıda ve kompleks faktörler tarafından etkilenmektedir. Bu faktörlerin bir kısmı kişisel ve kişinin

³³⁵ Tekarslan vd., *a.g.e.*, s. 175.

³³⁶ Tekarslan vd., *a.g.e.*, s. 175.

³³⁷ Lyne, *a.g.m.*, s. 40-41.

³³⁸ Herzberg, *a.g.e.*, s. 175, Lise M. Sari and Timothy A. Judge, “Employee Attitudes And Job Satisfaction”, *Human Resource Management*, vol; 43, no; 4, Winter 2004, s. 396.

kendi yaşam hikayesiyle ilişkili olduğu halde diğerleri sosyal ve kültürel şartlar gibi toplumsaldır.³³⁹

Kişisel faktörler açısından bakılınca, şüphesiz insanların özelliklerine binaen aynı objeye karşı oluşmuş, birbirinden çok farklı ve genelleştirmeye müsait olmayan çok sayıda tutumdan bahsedilebilir. Aksine meseleye toplumsal faktörler açısından bakılınca, aynı toplumsal ve kültürel şartlar altında oluşmuş, benzer ve söz konusu toplumsal yapının tümü için genelleştirilebilecek tutumlardan söz etmek mümkün hale gelir. Daha öncede bahsedildiği gibi bizim bu araştırmadaki gayemiz; bir toplumsal kesitin genelleştirmeye elverişli karakteristik ve umumi tutumlarını ve bu tutumların toplumsal faktörlerle ilişkilerini değerlendirmektir. Bu nedenle konuya, tutumlar üzerinde etkili bireysel faktörleri göz ardı etmeden, çalışmayla ilgili tutumları genellemeye elverişli halde kalıplaştıran toplumsal yapı, kültür, din ve zihniyet gibi toplumsal değişkenler açısından bakmak bizim amacımız için daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

2.2.1. Çalışmayla ilgili tutumlar ve toplumsal yapı

Çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde etkili faktörlerden en önde gelenlerinden çalışma koşullarının, şartlarının, biçim ve anlamının toplumsal yapıyla ilişkisi hatırlanınca, bunların etkisiyle oluşmuş çalışma tutumlarının dolaylı da olsa toplumsal yapı ile ilişkili olduğu ve çalışmaya karşı tutumların, bir yönüyle içerisinde yaşanan toplumun sosyal ve politik çerçevesine dayandığını³⁴⁰ söylemek yerinde olur. Nitekim insanlar, kendilerini çalışmaya sevk eden ve onlara çalışmanın anlamını veren bireysel özellikleri itibariyle her yerde hemen hemen benzer oldukları halde çalışmayla ilgili tutumların ülkeler, toplumlar ve kültürler arasında gösterdiği farklılıklar³⁴¹ bunun kanıtı niteliğindedir.

Toplumsal yapı, çalışma koşullarını dolayısıyla “iş”in karakterini, insan-“iş” ilişkilerini ve “iş” algısını etkilemek suretiyle çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde belirleyicidir. Neyin çalışma olduğu, hangi çalışma biçiminin saygıdeğer ve toplumca kabul edilebilir, hangi çalışma biçiminin değersiz, toplumca hoş görülemez olup

³³⁹ W. S.Neff, *a.g.e.*, s. 242.

³⁴⁰ Firth, *a.g.m.*, s. 15.

³⁴¹ Geniş bilgi için bkz., Tom W. Smith, “*A Cross-national Comparison on Attitudes Towards Work by Age and Labor Force Status*”, Chicago, 2000, (This reprot was prepared for the Organisation for economic Co-operation and Development.).

olmadığı toplumsal yapının bileşenleri tarafından belirlenir.³⁴² Bu yüzden kimi toplumsal yapılarda kimi çalışma davranış ve tutumları ön plana çıkarken kimileri de arka planda kalır. Örneğin, ilkel toplumlarda avcılık ve çobanlık çok saygındır. Komünist toplumlarda bedenen çalışma Batıda olduğundan daha değerlidir.³⁴³ Yüzyüze ve sıcak ilişkilerin hâkim olduğu, farklılaşmanın belirgin olmadığı cemaat tipi geleneksel bir toplumsal yapıda grup içerisinde yaşamayı özendirici, dayanışmacı, rekabetten uzak, itaatkâr insan tipini hedefleyen değerler hâkimdir. Bunun aksine modern endüstri toplumlarında ise bağımsız, girişken, rekabetçi birey tipini destekleyen değerler yaygındır. İster istemez bu değerler diğer birçok davranış ve tutumlar üzerinde olduğu kadar çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde de etkili olacak ve her iki toplumsal yapıda farklı çalışma davranış ve tutumları gözlenecektir. Söz gelimi modern endüstri toplumunda yetişen herhangi bir bireyden, geleneksel toplumsal yapıda yetişen bireye oranla daha girişken tutumlar göstermesini beklemek uygun olacaktır. Aynı şekilde göçebe bir toplumsal yapıda çobanlık, tarıma dayalı toplumsal yapıda çiftçilik daha saygıdeğer addedilir. Muhtemelen birinci tip toplumsal yapıda insanların diğer mesleklere oranla çobanlığa, ikinci tip toplumsal yapıda ise çiftçiliğe karşı daha yüksek seviyede pozitif tutumlar beslemelerini beklemek mantıklı olur. Yine çalışma sonucunda elde edilen gelirin, insanların ihtiyaçlarına göre düzenlendiği söz gelimi, mülkiyet hakkının olmadığı bir politik/ekonomik sistem altında çalışan insanların çalışma tutumları ile geliri, üretime katkının belirlediği bir sistem içinde çalışan insanların çalışma tutumları arasında farklılık olması kaçınılmazdır. İkinci tür bir politik/ekonomik sistem içerisinde çalışan insanların birinci tür insanlara oranla çalışmaya karşı daha pozitif tutumlar besleyeceklerini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Toplumların sosyal ve politik yapısının ve toplumsal öğelerin çalışmayla ilgili tutumlara etkilerini değerlendirme konusunda ilkel, tarıma ve sosyal tabakalaşma esasına dayalı ve modern endüstri toplumları gibi üç farklı toplumsal yapıya ait karakteristik tutumların örneklendirilmesi konumuz açısından aydınlatıcı olabilir:

Her ne kadar ilkel toplumlarda, insanların çalışmaya karşı tutumları üzerine aktüel bilgiye sahip olmasak da bu toplumlarda, çalışmanın direkt olarak öncelikli

³⁴² Marshall, *a.g.e.*, s. 804.

³⁴³ Argyle, *a.g.e.*, s. 98.

ihtiyaçları karşılamaya yönelik olması,³⁴⁴ eşitlikçi bir toplumsal yapı içinde insanların, çalışmaya genel olarak eşit olmayan gler tarafından değil, daha ziyade direkt doğa ve kıtlık tarafından zorlanması, çalışmanın yeri ve zamanını belirleyen ve diğerlerinin içlerinden gelir elde eden bir sınıfın (patronların) olmaması gibi toplumsal nedenlerle³⁴⁵ çalışmaya olumsuz bakılmadığı, insanların çalışma konusunda oldukça yüksek seviyede pozitif tutumlara sahip olduğu bilinmektedir.³⁴⁶

Ziraatın adaptasyonunun sosyal katmanlaşmayı ve buna bağlı olarak çalışmanın sosyal statüsündeki değişiklikleri meydana getirmesine rağmen erken ziraat toplumlarının da çalışmaya pozitif bakmaya devam etmişlerdir. Ancak sonraki dönemlerde, sosyal katmanlaşmanın iyice belirginleşmesi ile birlikte çalışmaya karşı tutumlar da değişmiştir. Herkesin sınıfının ve yapacağı faaliyetin kalıtım yoluyla belirlendiği bu toplumsal yapıda çalışma, sosyal bir zorunluluk, özellikle bedenen çalışma aşağı bir “iş” olarak belli bir toplumsal tabakaya has bir davranış olarak görülmüş, çalışma aktivitesinden bağımsızlık ise, asillik olarak addedilmiştir.³⁴⁷

Modern endüstri toplumlarına gelince, bu toplumlarda çalışma, klasik kültürlerde yaygın olan tutumların aksine oldukça yceltilmekte,³⁴⁸ insanlar için en merkezi, temel ve önemli aktivite, sosyal organizasyonun öncelikli unsuru olarak görülmektedir.³⁴⁹ Modern endüstri toplumlarında çalışmanın fertlerin yaşamında önemli ve temel bir yer işgal ettiği iddiası, yapılan deneysel çalışmalarla da desteklenmektedir. Bu araştırmalarda genelde diğer yaşam alanlarıyla karşılaştırıldığında “iş” veya çalışma, göreceli olarak daha önemli bulunmaktadır. O, genelde boş zamandan, topluluk ve dinden daha önemli addedilmekte ve bazı çalışmalarda aileden sonra ikinci sırada gösterilmektedir.³⁵⁰ çalışmanın hayattaki merkezi yeri, insanların kendilerini “iş” ile tanımlaması endüstri toplumlarındaki çalışma tutumlarıdır. Yine “var olmak için çalışmak gereklidir”. “‘alışma’, varlığın ve hakların tanımlayıcı özelliğidir”. “‘alışma’, kişsel değeri belirler”. “alışmayanın toplumda yeri yoktur” gibi öncüllere dayalı tutumlar söz konusu toplumlara özgüdür.³⁵¹ Bu toplumlarda teknolojik

³⁴⁴ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 121-122.

³⁴⁵ Wisman, *a.g.m.*, s. 1658.

³⁴⁶ Curle, *a.g.m.*, s. 41, Argyle, *a.g.e.*, s. 15.

³⁴⁷ Wisman, *a.g.m.*, s. 1659, 1662, Simon, *a.g.e.*, s. 143-148.

³⁴⁸ Simon, *a.g.e.*, s. 2.

³⁴⁹ Casey, *a.g.e.*, s. 29.

³⁵⁰ Harpaz, Fu, *a.g.m.*, s. 641.

³⁵¹ Harman, *a.g.e.*, s. 158.

gelişmenin bir eseri olarak zihinsel işler, bedenen yapılan işlerden daha değerli ve saygı değer görülmemekte ve diğer çalışma alanlarına oranla daha olumlu tutumlara konu olmaktadır. Zira teknolojik gelişme her geçen gün yeni ve büyüme için daha etkili çalışma alanları açmakta, elektronik, biyoteknoloji, iletişim, bilgisayar vb. beyin gücüne ve bu açıdan nitelikli insan kaynağına dayanan çalışma alanları her geçen gün daha da ön plana çıkmakta, beden gücüne dayalı iş alanları yok olmaktadır.

Çalışmaya karşı tutumlar yapısal ve (bir sonraki başlık altında izah edileceği üzere) kültürel şartlar nedeniyle toplumlar ve ülkeler arasında oldukça farklı gelişir.³⁵² Örneğin, SSCB de insanlar ulusal gayretin bir parçası olarak çalışmaktaydı. Bugün Amerikada ücretler çok yüksek ve insanlar, yüksek seviyede tüketim için çalışmaktadırlar. Japonyada çalışanlar baba otoritesi ve feodal çalışma grupları içinde görünmektedirler.¹ Muhtemelen söz konusu şartlar altında farklı çalışma tutumlarının gözlenmesi kaçınılmazdır. Ayrıca çeşitli ülke ve toplumlarda çalışmanın tanımı, anlamı, merkezîyetçiliği ve çalışma hakkındaki tutumların farklılığı bir yana, çalışmayla ilgili karakteristik tutumlar, aynı toplum içerisinde toplumsal sınıflar, sosyal kesitler ve çeşitli meslek grupları arasında da farklılık göstermektedir.³⁵³ İçerisinde yaşanan sosyal sınıf, üyelerinin çalışma yönelimlerini ve tutumları etkilediğinden aynı toplum içinde herhangi bir toplumsal sınıfta diğer sınıflardan farklı, kendi içinde ise birbirine benzer çalışma tutumları gözlemek mümkündür. Örneğin, toplumsal tabakalaşmada orta sınıftaki insanlar, çalışmanın gayesi konusunda başarıya, kendini gerçekleştirmeye vb. yönelik tutumlara sahip olabilir. Bu sınıfta ortalama bir insanın “kendini gerçekleştirmek, bir şeyleri başarmak için çalışmak gereklidir”, şeklinde bir tutuma sahip olma ihtimali kuvvetlidir. Ancak alt tabakada, yoksulluk içinde yaşayan bir fert için çalışma, kişinin bir deniz ya da göl suyu içinde başını suyun üstünde tutmaya yönelik çaba sarfetmesi olarak addedilir. Bu durumda muhtemelen onun çalışmanın gayesi konusundaki tutumu, “sadece geçim için çalışmak gerekir” şeklindedir.³⁵⁴ Benzer bir şekilde tarihi örnekleri mevcut olan köleler ve hürler olmak üzere iki sınıftan oluşan bir toplumda asil bir soylu, özellikle bedenen çalışmayı insan özgürlüğünü kısıtlayan ve kölelere özgü bir davranış olarak addedip “ondan uzak durulması gerektiği” şeklinde bir tutuma sahip olabilir. Aynı toplumda yaşayan bir köle için ise “çalışmak”, zorunluluk

³⁵² Neff, *a.g.e.*, s. 125.

³⁵³ Geniş bilgi için bkz., Harpaz, Fu, *a.g.m.*, s. 646-47, Argyle, *a.g.e.*, s. 98.

³⁵⁴ Geniş bilgi için bkz., Peterson, Gonzales, *a.g.e.*, s. 67-69.

ve katlanılması gereken bir yükür. Bu yüzden bir kölenin, “yiyebileceğim kadar yemeli, mümkün olduğunca az çalışmalıyım”³⁵⁵ biçiminde bir tutuma sahip olması içten bile değildir. Direkt deliller olmamasına rağmen kölelik müessesesinin yaygın olduğu klasik Mısır, Yunan ya da Romada çalışan insanların aktivitelerinde göreceli olarak çok az tatmin buldukları³⁵⁶ ve çalışmaya karşı olumsuz tutumlar sergiledikleri muhtemeldir. Zira birilerinin emri altında onun için çalışmak, ister istemez çalışmanın sonucuna ya da ürününe yabancılaşmayı ve dolayısıyla çalışmayı olumsuzlamayı beraberinde getirmektedir.

Aynı toplum içinde kırsal kesimde yaşayan insanlarla şehirde yaşayan insanlar arasında da farklı çalışma tutumları gözlemek mümkündür. En azından şehirde yaşayan insanlar, düzenli çalışma saatleri içinde, bir patron veya idarecinin emri altında çalışmaya alışık, dolayısıyla bu çalışma biçimine karşı olumlu tutumlar besleyebildikleri halde kırsal kesim insanı, düzenli çalışma saatleri ve bir idarecinin emri altında çalışmayı çok zor bulurak buna olumsuz bakacaktır.³⁵⁷ Bir fabrika işçisi için çalışma, yorgunluk verici bir faaliyet olabilir ve çalışmayla ilgili tutumlar da buna göre şekillenebilir. Bu durumda bir işçi pekâlâ “sadece para kazanmak için çalışmalıyım” şeklinde bir tutuma sahip olabilir. Oysa daha öncede belirtildiği gibi bir zanaatkâr için çalışma, bir takım ihtiyaçları karşılamanın, para kazanmanın yanısıra bizatihi kendisinden kaynaklanan tatminlere de sahiptir. O, daha çok söz konusu tatmin ve değer için çalışır. Bu yüzden de çalışmaya karşı daha pozitif tutumlar besleyebilir.

2.2.2. Çalışamayla ilgili tutumlar ve kültür

2.2.2.1. Genel kültür

Etnolog ve Antropologlar, “Çin kültürü”, “İngiliz kültürü” gibi ifadeleriyle insan varlığının biyolojik yapısı üzerine insan teşebbüsü tarafından ilave edilen şeyleri kastederler.³⁵⁸ Bununla birlikte sosyal ilimlerde kültürden bahsedilirken zamanla sabit hale gelmiş problem çözme tarz ve usullerinin arkasındaki manevi unsurlar (inançlar, norm ve kıymet sistemleri) akla gelmektedir.³⁵⁹ Kültür; her toplumun kendisini

³⁵⁵ Henri See, *Modern Kapitalizmin Oluşumu*, Çev., S. Özmen, İstanbul, 1972, s. 152.

³⁵⁶ Herzberg, Mausner, Synderman, *a.g.e.*, s. 122-123.

³⁵⁷ Argyle, *a.g.e.*, s. 13.

³⁵⁸ Simon, *a.g.e.*, s. 154-155.

³⁵⁹ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., 12. baskı, İstanbul, 1997, s. 33.

diğerlerinden farklılaştıran düşün, eylem modellerinin ve kendi özgül anlam çerçevesi içinde yaratıp kullandığı araç ve gereçlerin soyut bir bütünü,³⁶⁰ tarihsel olarak yaratılmış, insani hareket için potansiyel rehber olarak herhangi verili bir zamanda var olan açık ve kapalı, rasyonel, irrasyonel ve rasyonel olmayan tasarımıdır.³⁶¹ Bir toplumun sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden müteşekkil bu bütün veya tasarım toplum içinde mevcut her nevi bilgiyi, alakaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumi tutum, görüş, zihniyet ve her nevi davranış şekillerini içine alır.³⁶² Bir gurubun üyelerinin bilgilerle olduğu kadar fikirler ve inanışlar, yargı normları, koşullandırmalar, davranış ve tutumlar, tasarımlar ve toplumsal modellerle ilgili ortak edinimlerinin bütünü olarak kültür, şeylerin algılanmasında, yapılan değerlendirmelerde bilinç dışı ve sürekli referans işlevi görür, davranışların yönlendirilmesinde etkili olur.³⁶³

Sosyolog ve sosyal antropologlar, tutum ve davranışların esas olarak kültürden – veya davranışın öğrenilmesinden-ileri geldiğini, böylece kültürü burada asıl tayin edici faktör diye almamız gerektiğini iddia ederler.³⁶⁴ Bu, bireysel etkenlerin gözardı edildiği abartılı bir iddia gibi görünse de, kültürün insan ve toplumların davranışları ve tutumları üzerinde müstakil tesirler icra ettiği bir gerçektir.³⁶⁵ İnsan organizması, vücut yapısı ve aklı itibariyle çok esnek ve kıvrak olması nedeniyle karşılaştığı durumlar ve şartlanmaya, belirlenmeye oldukça müsaittir. Fertlerin karşılaştığı en büyük etkilenme ve şartlanma üyesi olduğu toplumun sosyo-kültürel yapısından kaynaklanmaktadır.³⁶⁶ Bu konuda yaptığı alan araştırmalarıyla tanınan Ruth Benedict, insanı yaşadığı kültürün biçimlendirdiğini, insanın kendiliğinden yaptığı davranışların, gösterdiği tepkilerin önemli bir bölümünün kültürel çevre tarafından belirlendiğini öne sürmüştür.³⁶⁷

İnsan, öncelikle kendinden çok nesnelere dünyasını öğrenir ve bu nesnelere daima kişinin yetiştiği kültürce şekillenen değerler çerçevesinde algılanır. Aslında obejektif

³⁶⁰ Tolan, *a.g.e.*, s. 227.

³⁶¹ Argyle, *a.g.e.*, s. 13.

³⁶² Turhan, *a.g.e.*, s. 48.

³⁶³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 9.

³⁶⁴ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 130.

³⁶⁵ W.W. Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev., Erol Güngör, İstanbul, 1970, s. 128, Everet M. Rogers, *Social Change İn Rural Society; a Textbook in Rural Sociology*, Appleton-Century-Crofts, Inc., New York, 1960, s. 54.

³⁶⁶ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 142.

³⁶⁷ A. Selami Sargut, *Kültürler Arası Farklaşma ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 60 (Williams S. Shakian, *History and Systems of Social Psychology*, Hemisphere, Washington, 1982, s. 148-149'dan naklen).

dünyanın kültürel gözlükle algılandığı söylenebilir.³⁶⁸ Herbirimiz bebeklikten itibaren dünyayı kültürümüzün algıladığı tarzda algılamak üzere abartılı bir iddia da olsa kelimenin tam anlamıyla hipnotize ediliriz.³⁶⁹ Kültürleşme olarak ifade edebileceğimiz bu hipnotize edilme durumu bir dayatmayı ifade etmez. Kültür ve kültürleşme süreci üyelerine etrafında olan dünyayı aynı şekilde algılamayı ve tepki geliştirmeyi dayatmaz. Aksine bir algılama ve anlama kapasitesi sağlar. Neticede aynı kültürün üyelerinin etrafındaki dünya ve olayları aynı şekilde algılamaları, anlamaları ve tavır takınmaları kültürün belirleyiciliğinden, dayatmasından ziyade algılama ve anlamadaki referansların aynı olmasından kaynaklanır. Kültürel değerler, bir toplumdaki insanlar tarafından ortaklaşa benimsediklerinden, insanların söz konusu anlama, algı ve tavırlarında, tutum ve davranışlarında benzeşme ve kalıplaşma söz konusu olur.³⁷⁰

Tutumlar üzerinde etkili olduğu düşünülen, içerik itibariyle ferde özel, onu başkalarından ayıran tutum, davranış, değer, alışkanlık ve eğilimleri ifade eden³⁷¹ ferdi karakter veya kişilik, kültürel değerlerin içselleştirildiği kültürleşme sürecinde gelişir. Bu süreçte çevreyle kurulan her temas fertte bir akis bulur. Bir anlam ve bir davranış oluşur. Bunlar, oluştuktan sonra aksi baskı ve tecrübeler yaşanmazsa, belirli alışkanlıklar ve tepkiler olarak ferdi psikolojide yer edinerek³⁷² az-çok devamlı olan davranış temayüllerini kısaca ferdi karakteri³⁷³ meydana getirirler. Bir anlamda bakış açısı kazanmak, çevreye karşı belirli inanç ve tutumlara sahip olmayı ifade eden ferdi karakter, sahip olunan bilgi ve enerji seviyesiyle birlikte, istekler, değerler ve dünya görüşleriyle ilgili temel felsefe, insanın idrak, bilgi ve inançlarının bir terkibi bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.³⁷⁴ Bu ilişki biçimini zekâ, yetenek gibi bireysel ve kültür, gelenek gibi toplumsal çok sayıda bilinen veya bilinmeyen özellik belirler.³⁷⁵

İnsan, basit bir biyolojik mekanizma değil, sosyal aynı zamanda kültürleşmiş bir varlıktır. Onun doğasının biyolojik parçasına ilaveten kültürden öğrenilen

³⁶⁸ Haviland, *a.g.e.*, s. 163-167.

³⁶⁹ Harman, *a.g.e.*, s. 36.

³⁷⁰ Faruk Kocacık, *Toplum Bilim Ders Notları*, 2. Baskı, C. Ü. Yay., Sivas, 2000, s. 100.

³⁷¹ Rogers, *a.g.e.*, s. 53.

³⁷² Özkul, *a.g.e.*, s. 13.

³⁷³ Güngör, *a.g.e.*, s. 125 (R. F. Tregrold, *Çağdaş Çalışma Düzeninde Kişiler Arası İlişkiler*, Çev., Cevdet Akyan, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1970'den naklen).

³⁷⁴ Güngör, *a.g.e.*, s. 125-131, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 404, Özkul, *a.g.e.*, s. 14, İ. Erol Kozak, "İbni Haldunun İktisadi Gelişmede Psikolojik Faktörlere Verdiği Önem", *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1987, s. 125.

³⁷⁵ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 138.

kazanılmış bir parçası vardır.³⁷⁶ İnsan potansiyel gelişme için fiziksel ekipman ile doğar. Ancak onun kişiliği, içinde büyüdüğü kültürün fonksiyonu altında,³⁷⁷ öğrenme süreci ile ferdin çocukluğundan itibaren etkide bulunan çevreyle kurulan münasebetler içinde gelişir.³⁷⁸ Her bireyin yaşama genetik kalıtım yoluyla geniş bir potansiyel ve çeşitli sınırlamalarla başlamasına rağmen kültürlenme ve kişilik gelişimi arasında raslantısal bir ilişki vardır.³⁷⁹ Bu yüzden kişilik denilince ferdin bireysel özellikleri üzerine sosyo-kültürel çevrenin ilave ettiği şeylerden oluşan bir bütün akla gelir. Kişiliğin bireysel değişkenlere bakan yönü itibariyle insanlar, tutum, inanç ve eğilimleri itibariyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Kültürel ve toplumsal değişkenlere bakan yönü itibariyle ise, aynı kültürel ve toplumsal çevrede yaşayan insanlar, tutum, inanç ve eğilimleri itibariyle geniş ölçüde birbirlerine benzeşmekte ve farklı kültürden olan insanlardan ayrılmaktadırlar. Kısaca kültürün ferdi şahsiyetlerin sınırlarını esas itibariyle tayin ettiği,³⁸⁰ herhangi bir toplumda bireysel kişilik yelpazesinin bulunduğu ama bazılarının diğerlerinden daha tipik (modüler kişilik) oluşu söylenebilir.³⁸¹

Her bir toplumda belli tip kişilikler teşvik edilir ve yaygın olur.³⁸² Doğuştan itibaren çocuklar, bu teşvik edilen ve yaygın olana kişilik modeline hazırlanır. Çocuk yetiştirme pratikleri açısından toplumlar ve kültürler arasında gözlenen farklılıklar bu yargıyı doğrulamakla, kültürün kişilik yapısı üzerindeki etkilerini ifade etme açısından açıklayıcıdır. Bazı kültürlerde çocuk yetiştirme pratikleri, daha bağımsız ve kendine güvenen, ayrışık benliklere sahip kişilikler, ortaya çıkarırken, diğerleri uysal ve itaatkâr, ilişkili benliklere sahip kişiliklerin gelişimine yol açabilir.³⁸³ Japon bir anne, bebeğini sakinleştirip ninni söyleyerek, okşayıp kucağına alarak onunla iletişim sağlamaya çalışırken, (Türk annenin davranışında Japon anneninkine daha yakın olduğu söylenebilir) Amerikalı anne, sanki bebek anlıyormuş gibi sürekli konuşarak iletişim sağlar. Japon anne, sessiz bir çocuğun peşindeyken Amerikalı anne girişken bir çocuğun peşindedir. Japon anne, çocuğunu bir grup içerisinde yaşamaya meyilli ve aile otoritesine bağlı bir kişilik yapısına yönlendirirken, Amerikalı anne, çocuğunu daha

³⁷⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 252, Argyle, *a.g.e.*, s. 251.

³⁷⁷ Rogers, *a.g.e.*, s. 53, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 423.

³⁷⁸ Orhan Türkdoğan, *Toplum Kalkınması; Teori ve Metod Yönünden Bir Araştırma*, A.Ü.Yay., Erzurum, 1969, s. 14.

³⁷⁹ Haviland, *a.g.e.*, s. 163.

³⁸⁰ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 86.

³⁸¹ Haviland, *a.g.e.*, s. 164.

³⁸² Argyle, *a.g.e.*, s. 13.

³⁸³ Haviland, *a.g.e.*, s. 163, Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 161-164.

bireyci bir kişiliğe hazırlamaktadır. Bu durumun etkilerini çalışmayla ilgili tutumlar alanına taşıdığımızda ortaya çıkan sonuç, kültürden kültüre farklılaşan değerlerin, davranış biçimlerinin, pratiklerin, simgeler evrenin sonuçta farklı çalışan modelleri, kişilikleri ürettiğidir. Japonyadaki çalışan insanın davranışları topluluk yönelişli özellikler taşıırken, ABD deki çalışan insanın davranışları bireyci eğilimler gösterir.³⁸⁴

Bir fertte olduğu gibi bir toplumda da, o toplumu diğer toplumlardan farklı kılan, kendisine has örüntülenmiş tutumlar, davranış özellikleri, beklentiler, o toplumun sosyal karakterini oluşturur. Antropolojide önemli bir yere sahip olan Ralph Linton ve Abraham Kardiner tarafından geliştirilen³⁸⁵ *temel kişilik* ya da *sosyal karakter* kavramı, bir toplumda benzer davranış biçimlerinin, benzer değerlerin oluşturduğu ve toplumun üyelerince ortak özellikler olarak kabul edilen davranışları anlatır.³⁸⁶ Bunu bir kültürün içindeki tipik fertlerin standart olan bir durumdaki davranışları şeklinde tanımlanan, *standart davranış* olarak ifade edenler de vardır.³⁸⁷ Aynı kültürle yeterince aşılınmış bireylerin ortaklaşa paylaştığı bu türde bir kültürel kişilik; “temel kişilik” terimiyle adlandırılır. Temel kişilik, bir bakıma bütün Kızılderililerin Kızılderili, Fransızların Fransız gibi düşünmesini ve tepki göstermesini sağlayan ortak inanışlar bütünüdür.³⁸⁸ Hepimizin zihninde tam olarak açıklık kazanmamış olsada tipik bir Rus veya Japon imajı vardır.³⁸⁹ “Türk milleti çalışkandır” dediğimizde muhtemelen Türk milletini oluşturan bireylerin kalıtım yoluyla elde ettikleri özelliklerden çok, kültürel unsurların etkisiyle oluşmuş imaj veya temel kişiliği vurgularız. Toplumlar bu imaja, temel kişiliğe uygun bir kimliğe sahip bireyler yetiştirmeye gayret ederler.

Gerçi bazı anlayışlara göre çağdaş dünyada, ulusal karakter hakkında konuşmak makul değildir. Zira insanların etik alışkanlıkları hakkındaki bu genellemeler bilimsel olarak ölçülemez. Ulusal karakter hakkındaki genelleştirmeler, göreliliğe ve zamanımızın eşitlikçi tabiatına da karşıdır. Bunlar, kaba şablonlaştırma eğilimli ve genelde kullanıldıkları gibi anekdotal delile dayandırıldıkları zaman suistimal edilirler,³⁹⁰ genellemeden sapan ve sayılmayan bireylerin yanlış şekilde tanınmasına

³⁸⁴ Sargut, *a.g.e.*, s. 96.

³⁸⁵ Turhan Yörükân, “*Temel Şahsiyet ve Kültür*”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 13-14, Yıl: 1958-1959, s. 107.

³⁸⁶ Mahmut Tezcan, *Kültür ve Kişilik*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 89, Eric Fromm, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev., Bozkurt Güvenç, 3. Baskı, Gündoğan Yay., Ankara, 1995, s. 79.

³⁸⁷ Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 142.

³⁸⁸ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 15.

³⁸⁹ Haviland, *a.g.e.*, s. 182.

³⁹⁰ Fukuyama, *a.g.e.*, s. 224, Haviland, *a.g.e.*, s. 184.

neden olurlar.³⁹¹ Bu konuda açıklayıcı bir örnek olarak, Sosyolojide coğrafi ekolün çağdaş temsilcilerinden biri olan Huntington, Irkların Karakteri adlı eserinde Türk karakterinden bahsederken diğer özellikleri arasında iktisadi yetenek ve zihniyetten yoksun oluşunu bir köylünün davranışına dayanarak ısbata çalışmaktadır.³⁹² Oysa herhangi bir toplumda gözlenmiş olay veya olayları ortaya çıkaran nedenler tam anlamıyla bilinmeden bunlardan hareketle o toplum hakkında genel bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Dahada önemlisi bu genellemeler, her zaman üzerinde tartışılan kültürlerin izafi değeri ile ilgili zımni değer yargıları içerebilirler. Örneğin, herkes kendi kültürünün çalışmayı yücelttiğinin ifade edilmesinden hoşlandığı halde hiç kimse, kendi kültürünün tembelliği ya da sahtekârlığı desteklediğinin söylenmesini istemez, en azından bu hükümler önemli suistimallerden sorumludur.³⁹³ Ancak bu itiraz dahi, benzer kültürel çevrede yetişen insanların ortak bir karaktere en azından herhangi bir konuda örneğin, çalışmaya karşı benzer temayül, tutum ve davranışlara sahip olabileceği gerçeğini gölgelemez. Kültür, çalışma tutumlarının belirleyicilerinden birisidir.³⁹⁴ Farklı ülke ve kültürlerde çalışmaya farklı yaklaşımlar vardır.³⁹⁵ Bu yaklaşımlar, çalışan insan üzerinde olumlu veya olumsuz yönde etki yapar. Türk toplumunda özellikle askerlik, din adamlığı gibi mesleklerin daha değerli addedilmesi kültürel özelliklerde aranmalıdır. Kültürden kültüre farklılaşan değerler hiç şüphesiz toplum üyelerinin karakteristik ve umumi tutumlarını şekillendirmekte kimi toplumlarda kimi mesleklerin ön plana çıkmasını (örneğin, bilim adamı, sanatçı vb) sağlamakta ya da engellemektedir.

İnanç ve tutumlarla kültürel faktörler arasında korelasyonları gösteren sınırsız sayıda araştırma vardır. Bir insanda belirli bir inanç ve tutumun oluşmasında kendi kültürünün etkili olduğunu bu ampirik araştırmaların dışında temel kuramsal düşüncelerde göstermektedir. İnsanın belirli gerilimleri, ihtiyaçları istekleri, algıları ve benzeri kendi gerçek dünyası niteliğince, karşı karşıya kaldığı uyarıcıların çeşidiyle şartlanmıştır. İnsan tipik halde belki de daima düzenli ve tertipli bir dünya da yaşar.

³⁹¹ Haviland, *a.g.e.*, s. 184-185.

³⁹² Türkdoğan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, s. 213 (E. Huntington, *The Character of Race*, 1924'ten naklen)

³⁹³ Fukuyama, *a.g.e.*, s. 224.

³⁹⁴ Sari, Judge, *a.g.m.*, s. 397.

³⁹⁵ Fukuyama, *The End of History and The Last Man*, s. 225.

Bu dünya tipik uyarıcı kalıplarından meydana gelmiş ve ancak belirli ihtiyaçlar, coşkular, amaçlar ve algıların doğuşuna yol açacak şekilde düzenlenmiştir. Bireyin içinde yaşadığı ve tepki halinde bir takım tutumlar geliştirdiği gerçek dünyaların pek çoğu belirli bir kültür kalıbının özelliklerini yansıtır. Bu nedenle toplumlar arasındaki kültürel farklılıkların bu toplumdaki bireyler arasındaki inanç ve tutum farklılıklarına da yansımaları beklenir. Ancak bunların kültürü tamı tamına yansıtmaları beklenemez. İnanç ve tutumlar seçici bir şekilde gelişirler. Bu durum kültür kalıbının etkilerini sınırlandırır. Aynı kültürün mensubu insanlar tek bir kalıptan çıkmış gibi değildir. Üstelik kültürel etkiler tecanüssüzdür. Onlar tekdüze olmadıkları gibi kimi zaman çatışma halindedirler. Kültürel etkilerin bu özelliği inanç, fikir, tutum ve davranışlarda farklılaşmalara imkan verir.³⁹⁶ İşte bu nedenlerden ötürü, kültürle tutum ve davranışlar arasında ister direkt, ister buraya kadar anlatıldığı şekilde dolaylı nedensel bir bağlantıdan söz etmek ve bunu delillendirmek suretiyle kültürün bağlayıcılığına mutlak değer atfetmiş, bir tür kaderciliğe saplanmış olmayı istemeyiz. Hatta bireysel özellikleri, dolayısıyla bireyi de göz ardı edemeyiz. Kültürün içselleştirildiği sosyalizasyon süreci ile toplumsal dünyada nesnel gerçeklik kazanmış tutumlar, inançlar subjektif gerçeklik halini alırlar. Bunlar, fert tarafından deruhte edilerek, toplumun özgül tutumları gerçeklik olarak kabullenilir. Ancak bu süreçte fert, pasif ve hareketsiz bir şey olarak dondurulamaz, aksine kendisinin bir katılımcı olduğu uzun bir diyalog boyunca biçimlendirilir. Açıkcası toplumsal dünya, fert tarafından pasif bir biçimde içselleştirilmez, aksine onun tarafından aktif bir biçimde kabul edilir.³⁹⁷ Sosyalleşme boyunca ferdin bireysel özellikleri de devrede olduğundan aynı kültür hatta aynı aile içinde yetiştiği halde birbirine tamamen zıt kişilik yapısına ve bunun ürünü tutum ve davranışlara sahip fertlerden söz edilebilir. Konumuz açısından bakıldığında aynı kültür içerisinde hatta aynı ailede yetişip farklı çalışma tutum ve davranışlarına sahip insanların olduğu bir gerçektir. Örneğin, çok çalışkan bir iş adamının çocuklarından birinin tembel, diğerinin çok çalışkan olduğu günlük hayatta gözlenebilecek bir durumdur. Bizim anlatmaya çalıştığımız husus; herhangi bir toplumda birleşmiş olan şartların tayini, taklit ve telkin tarzlarının alakaları ve tutumları uygun surette kültürel taleplerle bir hizada olan şahsiyetler husule getirdiği, her cemiyetin kendi doğru ve yanlış standartlarını, kendi örflerini ve müessevi değerlerini yeni azalarına aşıladığıdır.

³⁹⁶ David Krech, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji; Teori ve Sorunlar*, s. 206-210.

³⁹⁷ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 47.

Davranış tarzlarının, normal veya sapık hareketleri temsil eden davranış biçimlerinin kùltüreden kùltüre geniş ölçüde değişmesi de³⁹⁸ bu yüzdendir.

Konumuz açısından kùltürün işlevi, sosyalleşme sürecinde kişilik yapısını etkilemekle bireylerin tutum ve davranışlarını ortak bir doğrultuda tutma çabası olarak tanımlanabilir.³⁹⁹ Bu nedenle toplumsal ve kùltürel faktörlerin çalışmayla ilgili tutumların yapılanmasındaki etkilerini daha iyi anlamak ve değerlendirmek için biz sosyalleşme sürecine ayrıca bakmak durumundayız. Sosyalleşme; başkalarıyla olan ilişkileri aracılığıyla bireye, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi toplumun yargı ölçütlerinin, kùltürel değer, kural ve normların, toplumca kabul edilebilir, tutum ve alışkanlıkların, becerilerin iletilmesi sürecidir.⁴⁰⁰ Bu süreçte toplumsal ve kùltürel değer yargılarını, anlayış biçimlerini, normlarını vb kognitif yapılarına yerleştiren toplum üyeleri, karşılaştıkları çeşitli olayları, durumları bunlara göre değerlendirme imkânı bulurlar. Bu değerlendirme, onların fiziki ve sosyal çevresine, başka bir deyişle hayata karşı tavır almalarına sebep olur.⁴⁰¹ İnsan sosyalizasyon boyunca dayanıklı etkilere sahip, sayısız kişisel, uzak-yakın tecrùblere maruz kalır. Bireyi biçimlendirecek olan da yaşamındaki bu tecrùbelerdir; böylece birey bir yönüyle, geçmişin koşullandırdığı⁴⁰² duygu, düşünce, tutum ve davranışları itibariyle örgütlenmiş bir ürün olur.

Sosyalizasyon sürecinin bir kısmı da insanları çalışmaya hazırlar.⁴⁰³ Çalışmayla ilgili tutumlar açısından bakılınca sosyalizasyon, insanlara genelde liderlik eden değer ve inançlarla, “iş” hakkındaki özel tutumlarının gelişme sürecini ifade etmektedir. Çalışmaya karşı reaksiyonların başlangıcı, erken sosyalizasyon tecrùbeleridir. Çocukluk tecrùbeleri, kişinin meslek seçimlerini, çalışma davranışlarını⁴⁰⁴ ve tutumlarını birçok yolla etkiler. Bu tecrùbeler, ailesel etki, sosyo-ekonomik altyapı, sosyo-kùltürel faktörler ve kişilik tarafından etkilenen çalışma tutumlarının ve değerlerinin gelişme aşamalarından birinci peryodu oluşturur. Söz konusu peryodda “iş” hakkında daha sonraki hisleri etkileyen tecrùbeler edinilir.

Uygun bir yetişkin rolüne hazırlanan bir çocuk, aile, okul, toplum vb. ile etkileşimi sayesinde bir çalışma davranışı değeri ortaya koymayı öğrenir. Bu süreçte

³⁹⁸ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 87-88.

³⁹⁹ Sargut, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁰⁰ Tolan, *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁰¹ Özkul, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁰² Mucchielli, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁰³ Argyle, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁰⁴ Argyle, *a.g.e.*, s. 62.

başkalarının “iş” hakkında ne düşündüğü de önemlidir. Diğer yaşam alanlarında olduğu gibi çalışma konusunda da kişi, sanki başkaları onu değerlendiriyormuş gibi kendi kendisini değerlendirerek sosyal olarak büyür. Üstelik kendi iş aktiviteleri konusunda başkalarının değerlendirmelerini paylaşmakla kalmaz, olgunlaşan kişi başkalarının “iş” hakkındaki tutumlarını da içselleştirir.⁴⁰⁵ Örneğin, anne ve babalarımızın sevdiği besinlerden bizimde hoşlanmamız, onların kabul ettikleri siyasal ve dini görüşleri uygun bulmamız gibi, çoğumuz anne ve babalarımızın “iş” hakkındaki tutumlarını bilerek veya bilmeyerek kendimize mal ederiz. Bu hallerde sempati ile şartlanmış uyararla bağlantılı bulunmayan cevapları kabul etmekte ve bu yolla giderek yakın temasta bulunduğumuz kişilerin birçok tutumlarını elde etmekteyiz.⁴⁰⁶

Modern toplumlar, çalışanları çıplak güçle organize edemezler. Bu durum daha çok köleliğe dayalı sosyal sistemlerin özelliğidir. Bugün hiç kimse ne formal kanunla ne de güçle çalışmaya zorlanamaz. Toplumlar, çalışmayan çocuğu çalışan yetişkine dönüştürme gayesine sahip birçok formal ve informal sosyal düzenlemelere sahiptir. Oldukça erken çocukluk dönemlerinden itibaren bireye artan bir şekilde, çalışmanın sadece, üniversal olarak dizaynedilmiş belli hedeflere yönelik (yaşlılık, özgürlük, evlilik vb.) bir gereklilik değil, bizatihi iyi bir şey olduğuna inandırmak için mesajlar verilir.⁴⁰⁷ Toplumun verdiği bu mesajlar, çalışmanın zorunlu bir davranış biçimi olduğu algısını ve çalışmaya karşı genel yaklaşımları kazandırır. Modern toplumlarda bu genel yaklaşımı kazandıran aileden sonraki sosyalizasyon kurumu okuldur.⁴⁰⁸ Okul, kendi alanında güçlü bir şekillendirici ve model kurum olarak çocukları sonraki dönemlerde oynayacakları rollere hazırlamada önemli fonksiyonlar icra edecek değer ve tutumlar kazandırır. Böylece çocuklar az veya çok istekli çalışanlar olurlar. Tabii ki kurumsallaşmış güçlere (organize dinler ve eğitim bunun basit örnekleridir) ilaveten modern toplumlar, çalışmanın erdem ve ödülleri içeren muazzam bir folköre de sahiptir. Eğitim ve sosyalleşmenin fonksiyonu beyin yıkamanın başarısız olduğu yerde kişi, toplumun güçlü bir dizi mahrumiyetler ve cezalandırmalar rezervine sahip olduğunu fark eder.⁴⁰⁹ Bu rezvlerin özellikle işsiz ya da tembeller üzerinde her zaman işe koşulduğu gözden kaçmaz.

⁴⁰⁵ Braude, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁴⁰⁶ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁰⁷ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁰⁸ Argyle, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁰⁹ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 126.

Sosyalizasyon doğumla başlayıp ölene kadar devam eden (beşikten mezara kadar) bir süreçtir. Bu süreç içinde aile ve okuldan sonra çalışmayla ilgili tutumların yapılanması üzerinde etkili olan diğer bir dönem, çalışma sosyalizasyonu dönemidir. Bu dönem, kişinin bir çalışan olarak herhangi bir çalışma grubu dolayısıyla çalışma alt kültürü içerisine girmesiyle başlar ve devam eder. Söz konusu çalışma altkültürü ve çalışma sosyalizasyonunun etkileri çoğu zaman ulusal kültürün ve genel sosyalizasyon sürecinin sınırlarını dahi aşabilir. Bundan ötürü söz gelimi, bir Fransız çiftçi, bir Alman çiftçiyle bir Fransız işçiyle olduğundan daha çok ortak özelliğe sahiptir.⁴¹⁰

2.2.2.2. Çalışma alt kültürü

Birlikte çalışan ve ortak problemleri paylaşan insanlar, özel bir sosyal bağ ve uygun davranışların ortak anlaşmalarına dayalı “çalışma altkültürü”nü geliştirirler.⁴¹¹ Diğer alt kültürler gibi çalışma alt kültürü de kendi özel adet ve geleneklerine, belirli yollarla insanlara tayin edilen rollere, bir gizli dile hatta kendi mistiğine⁴¹² ve ahlakına bile sahiptir. Bu yüzden her meslek grubunda çalışma faaliyetlerinin bütün teferruatını düzenleyen ve gerektiği yerde kendini saydırmamasını bilen, yerleşmiş bir disiplin bulabiliriz.⁴¹³ Bunun en açıklayıcı örneği lonca ya da ahilik sistemidir. Alt kültür kavramı sadece fiziksel olarak bir arada çalışanlarla sınırlı değildir. O, (mesleki alt kültür) herhangi bir mesleğin bütün üyelerini içine alır. Bunların hepsinin kendilerine has değerleri, inançları, özel sembolleri vardır.⁴¹⁴ Bir çalışma alt kültürüne veya mesleki alt kültüre katılmakla insan, belirli bilgileri öğrenmek zorunda kalır. Grup tarafından kabul edilmek ve onların arasında etkili fonksiyon icra edebilmek için yeni gelenlerin grup normlarını ve değerlerini öğrenmeleri gerekir. Bu öğrenme insana mesleği ile ilgili bir dünya görüşü⁴¹⁵ ve yeni tutumlar kazandırır.

Bütün çalışma alt kültürleri veya mesleki altkültürler katılımcıları üzerinde bir takım istek ve beklentilere sahiptir. Her ne zaman fert, katılımcıları üzerinde bir takım istek ve zorunlulukları olan kişiler arası grup, ortam ya da durumlara girmeyi

⁴¹⁰ Haviland, *a.g.e.*, s. 185.

⁴¹¹ Rothman, *a.g.e.*, s. 3.

⁴¹² W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 134.

⁴¹³ Durkheim, *a.g.e.*, s. 11-14.

⁴¹⁴ Rothman, *a.g.e.*, s. 3.

⁴¹⁵ Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 239.

denediğinde onun sosyalleştiği söylenebilir.⁴¹⁶ Yani kişi, girdiği herhangi bir çalışma grup veya alt kültüründe o grup veya kültürün kendinden beklentilerini ve isteklerini öğrenmek, var olan norm ve kuralları benimsemek suretiyle diğer sosyalleşme biçimlerinin aksine bu çalışma altkültürü lehine sosyalleşir. Çalışma sosyalizasyonunda normlar ve organizasyon üyelerinin beklentileri öğrenilir. Buradanda genel anlamda çalışmanın değerini pekiştiren tutumlara ve belli işleri yapmak için gerekli vasıflara değer vermeyi öğrenmeye ulaşılır.⁴¹⁷

Bir çalışma grubu veya alt kültürüne katılıncaya kadar geçen süreçte, birey, aile ve okulda dolaylı tecrübelerin etkisi altında sosyalleşirken bundan sonra bizatihi kendi tecrübeleri devreye girer. Burada yaşanan tecrübeler, kişiye var olan tutumlarını değerlendirme imkânı verir. Bu değerlendirme sonucunda birey, kimi tutumlarını değiştirebilir, kimilerini ise sağlamlaştırabilir. Hatta herhangi bir “çalışma alt kültürü”ne giren kişi, bu alt kültür içinde sosyalleşmek suretiyle yeni tutumlar edinir. Çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde önemli etkilere sahip iş tatmini veya tatminsizliği burada yaşanır. Bilindiği üzere kişiyi çalışmaya ihtiyaçları yönlendirir. İhtiyaçlarla bu ihtiyaçları pekiştirme sistemi arasındaki ilişkiler çalışma ortamında sunulur. İhtiyaçlarla pekiştireçlerin karşılaştırılması iş tatminini verecektir.⁴¹⁸ İhtiyaçların oluşturduğu çalışma güdüsüyle herhangi bir işi yapmaya yönelen kişi, ihtiyaçlarıyla çalışmanın sonucu arasında bir korelasyon arar. Çalışmanın sonucunun ona sevk eden ihtiyaçları karşılaması durumunda bir tatmin, aksi durumda ise tatminsizlik ortaya çıkar. İş tatmini, çalışanın işini ya da iş yaşamını değerlendirmesi sonucunda duyduğu haz ya da ulaştığı olumlu duygusal durumdur. Başka bir deyişle, iş tatmini, kişilerin işlerine karşı duydukları kapsamlı, olumlu duygular ve bu duyguların insanlar üzerinde yarattığı sonuçlardır. Tatmin durumunda olumlu tutumların ortaya çıkması ne kadar kaçınılmaz ise tatminsizlik durumunda da olumsuz tutumların ortaya çıkma ihtimali o kadar fazladır.

Sonuçta çalışmayla ilgili tutumlar, çocukluk dönemi, yetişkin sosyalizasyonu ve bireyin belli bir meslek kültürü etkisi altındaki iş tecrübesi içinde şekillendirdiği çalışma algılarının etkilerine oldukça açıktır. Geniş bir açıdan bakıldığında çalışmayla ilgili tutumların, bireysel özelliklere binaen toplumun kültürü, meslek kültürü tarafından

⁴¹⁶ Braude, *a.g.e.*, s. 134.

⁴¹⁷ Marshall, *a.g.e.*, s. 109.

⁴¹⁸ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 129.

şekillenmekte ve sosyalleşme süreciyle yapılanarak garanti altına alındığı görülmektedir.

2.3. Çalışmayla İlgili Tutumlar ve Din

Comte, insan tabiatında çalışmanın, emek sarfetmenin tabii olmadığını fakat tabiatımıza yapılmış bir aşu olduğunu iddia eder.⁴¹⁹ Bu aşuyu insana terbiye, örf, an'ane ve benzeri unsurların aşladığı söylene de, din alimleri, çalışanların öbür dünyada mükafat görecekleri şeklindeki kuvvetli bir telkine sahip dini, bu hususta asıl etken olarak görürler. Bu görüşe göre din gibi manevi bir kuvvetin farkında olmadığımız tazyiki olmasaydı, insanlık uyuşuk halde, hayvani bir hayat içinde kalırdı. Din terbiyesi, “çalışm”a için ilk sürati vermiş ve insanlık çalışma âdetini kurmuştur. Bundan sonra çalışma, iktisadi bir adet haline gelmiştir.⁴²⁰ Fındıkoğlunun Comt'un iddiasından hareketle yaptığı bu değerlendirmeler konumuz açısından çok iddialı görünebilir. Buna rağmen bilinen ve görünen odur ki, bütün dinlerin çalışma konusunda söylebilecekleri bir sürü şey vardır. Zaten çalışmayı insanın öz niteliği olarak kabul ettikten sonra dinlerin bu fenomeni teğet geçmeleri de mümkün değildir. Erken zamanlardan beri çalışmanın derin dini bir anlamı bulunması, dünyanın büyük monoteist dinlerinde çalışmanın Tanrının yaratmasına bir katılım olarak sunulması⁴²¹ dinlerin bu fenomeni teğet geçmediğini hatta onu kutsadığını gösterir.

Dinlerin çoğuna göre çalışma, Tanrının yarattığı evreni insanın yaşanır hale getirmesi anlamında yaratmada bir birliktelik ve katılımdır.⁴²² Çalışma, dini bir perspektif içinde dünyanın orijinal olarak inşasını içine alan kutsal aksiyonların bir tekrarı ya da taklididir. (belki de Prometheus un ileri sürdüğü mit gibi kutsal aksiyonlarla bir rekabettir.)⁴²³ Bu yapısı itibariyle çalışma, doğal ve gerekli olduğu kadar, Tanrı ve topluma bir hizmettir.⁴²⁴

İnsanlar için çalışmayı yoktan icat edip etmediği tartışmalı olsa bile, insan ve toplumların hayatında önemli etkilere sahip dinlerin çalışmayla ilgili öğretisi ve değerlerinin inananların çalışma tutum ve davranışlarını etkilemekten uzak kalmayacağı

⁴¹⁹ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 290 (Levy Bruhl, *Auguste Comte*, Çev. Z. F. Fındıkoğlu, 1970'den naklen).

⁴²⁰ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 290-291.

⁴²¹ Izaguirre, *a.g.m.*, www.cse.nd.edu.tr, 03.11.2004.

⁴²² Mevlüt Albayrak, “İkbalde Tanrı'nın Kudreti”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2001, Sayı; 7, s. 191.

⁴²³ Berger, *a.g.m.*, s. 212.

⁴²⁴ Argyle, *a.g.e.*, s. 21.

kesindir. Çünkü din toplumsal bir unsurdur ve bir toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar arasında zorunlu bağımlılık ilişkisi vardır. O halde dinin diğer toplumsal unsurlarla ilişkisi zorunludur.⁴²⁵ Toplumsal hayatta etki derecesi inkâr edilemez bir kurum olarak din, insan hayatında etrafı surlarla çevrili kapalı bir bölge teşkil etmemekte, bilakis toplum hayatının diğer alanlarında etkisini göstermektedir.⁴²⁶ Bu hususta, Frayer'in bir ferdin sırf dünyevi bir davranışından bile onun hangi dine mensup(hangi dinin yönlendirmesi veya etkisi altında) olduğunu anlamak kabildir⁴²⁷ demesi iddialı görünse de gerçekte anlamlıdır. Zira her hangi bir din, bir kere kabul edilmekle, insanların hayat tarzı üstünde oldukça uzun vadeli etkiler yapar.⁴²⁸

Din, inananlara etrafındaki dünyayı anlamasına yarayan bir model temin etmekte, toplumsal davranışlar için yol gösteren bir algılama çerçevesi sağlamaktadır.⁴²⁹ Bu model ve algılama çerçevesi kişisel değerleri etkileyen ve davranışı yönlendiren önemli bir unsurdur.⁴³⁰ Kitabı tarafı bir yana bir dinin, geniş yığınlara uzanan sade, gündelik telkinleri ile insanın davranış biçimini ve o yoldan değer ölçülerini etkilemekten uzak kalmış olacağı düşünülemez.⁴³¹ Din, insanları ilgilendiren çeşitli hususlar ve problemlere karşı tavır, tutum ve davranışları ihtiva eder. Bu tavır ya bir red, inkar ya da bir kabul şeklinde tecelli eder⁴³² ve ister istemez inanların tutum ve davranışlarına müstakil tesirlerde bulunur. Weber'in deyimiyle her ana dini grup yaşamın bütün yönleriyle ilgili kendi farklı yönelim biçimini geliştirir ve bu yönelim biçimi günlük aktiviteleri ve toplumun kurumsal yapısını derinden etkiler.⁴³³

Her din, inananların tutum ve davranışlarını kalıplaştıran karakteristik bir tavır ve zihniyeti beraberinde getirir. Weber, dinin topluma tesirlerinin kaynağını oluşturan beraberinde getirdiği bu karakteristik tutumun, zihniyetin sadece topluma değil, evlilik ve aile, iş ve meslek, iktisad ve devlet gibi bir takım sosyal olaylara, yapılara karşı

⁴²⁵ Mübeccel B. Kıray, *Türk Toplumunda Yapısal Değişme, Toplumsal Yapı, Toplumsal Değişme*, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 329.

⁴²⁶ Berger, *a.g.e.*, s. 79.

⁴²⁷ Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çev., Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F.Yay., Ankara, 1964, s. 45.

⁴²⁸ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev., Taha Parla, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 243.

⁴²⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s.48-49,127.

⁴³⁰ Silah, *a.g.e.*, s. 9.

⁴³¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 14.

⁴³² Freyer, *a.g.e.*, s. 71.

⁴³³ Gerhard Lenski, *The Religious Factor: A Sociological Study Of Religion's Impact On Politics, Economic And Family Life*, Garden City, NY; Doubleday, 1963, s. 7-8, Tracy L., Scott, "Choices, Constraints, and Calling: Conservative Protestant Women and The Meaning of Work in The U.S.," *The International Journal of Sociology and Social Policy*, vol; 22, no; 1-3, 2002, s. 3.

muayyen bir tavır takınılmasını gerekli kıldığı kanaatindedir. Bir dine has zihniyetin o dine itikad edenler arasında paylaşılması ve yayılması neticesinde müminler normal dünyevi hayatlarını sürer ve örneğin, gündelik işleri yürütürken ve hatta tabiatı seyrederken dahi bu zihniyetin tesiri altında kalırlar.⁴³⁴ Bu nedenle herhangi bir dini inancı paylaşan insanların herhangi bir konudaki karakteristik tutumlarını ve ortak eylemlerini anlamak için zihniyet hakkında bilgi sahibi olunmalıdır.⁴³⁵

Zihniyet, bizim genelde hayata nasıl baktığımızı ve ortaya çıktıkları zaman özel durumlarda nasıl reaksiyonda bulanacağımızı belirleyen düşünce kalıbıdır. Bir fertle, grup ya da toplumla karakterize edilebilen bu düşünce kalıbı, davranış ve tutumları koşullandıran, gerçekliği algılamada ve ona göre tepki vermede etkili, realitenin bütün cephelerini içine alan bütünsel bir sistemdir. Günlük dilde bir düşünce halini, davranışlarda gözlemlenen örf ve adetlerle otomatik olarak birleştirilmiş bir olayları görme biçimini ifade eden zihniyet, insan zihninin bir hali, bir tavrıdır. Bu hal, ferdin veya sosyal grubun düşüncesini sevk ve idare eder, kendi içinde bir dünya görüşünü taşır, çevredeki simgeler karşısında tutumlar üretir.⁴³⁶ Kısaca zihniyet, algı ve tutum örgütlenmesinin çatısıdır. Zihniyetin temelinde kabul edilmiş değerler vardır. Olaylar ve objelere bu değerler açısından bakılır. Zihniyet farklılıkları temele konan önermelerin farklılığından ileri gelir. İnsanların aynı mantığı kullandıkları halde herhangi bir konu karşısında farklı tutum sergilemişleri bir yönüyle düşüncelerini yöneten zihniyetlerinin farklılığından dolayıdır.⁴³⁷

Zihniyeti, belli bir bakış açısı veren genel ve toplayıcı sistem, bir bakıma dünya görüşü veya çağ görüşü ya da kısaca kültür diye ifade etmek yanlış olmasa gerektir. Zihniyet, sosyo-kültürel dünyamızın kognitif alanıyla ilgili olduğu halde onun normatif ve maddi temelleriyle de etkileşim içindedir.⁴³⁸ Her ne kadar o, bilince ait bir durum olsa da toplumsal alt yapı ve üst yapı kurumlarıyla ilişki içinde olup, bu şartların etkilerine maruzdur. Sombart'tan hareketle Ülgener, zihniyeti belirleyen şartları, coğrafi şartlar, ekonomik şartlar, din, sosyal ilişki biçimleri ve siyasal yapı olarak sıralar.⁴³⁹ Bu şartlar içerisinde konumuz açısından ayrı bir öneme sahip din, insanların önce ruh

⁴³⁴ Freyer, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁴³⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 23.

⁴³⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁴³⁷ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, M.E.B., İstanbul, 1995, s. 52-60.

⁴³⁸ Mustafa Aydın, "Zihniyet Sorunu", *Tezkire*, sayı; 11/12, Vadi Yay., Aralık, 1997, Ankara, s. 92.

⁴³⁹ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 20-23.

dünyasına sonra somut dünyalarına tesir ederek toplumsallaşan bir olgu olduğundan, zihniyet kavramıyla doğrudan ilişkilidir.⁴⁴⁰ Ancak bütüncül bir görüş açısıyla bakılınca zihniyeti herhangi bir nedene veya sadece dini ya da manevi değerlere indirgemek mümkün değildir. Bu konuda din etkin bir rol oynasa da⁴⁴¹ zihniyet, bilişsel dünyanın toplumsal şartlarla kesişmesinden meydana gelir.⁴⁴² Bu noktada devreye coğrafi, ekonomik, siyasi ve sosyal ilişki biçimiyle ya da sosyal yapıyla ilgili şartlar girer ve hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğu yönünde bir ayırım güçleşir. Daha da önemlisi dinin veya herhangi bir etken veya etkenlerin zihniyeti belirlediği söylenebileceği gibi, zihniyetin söz konusu etkenleri kısılcasına aldığı bunların algısını ve onlara karşı davranış ve tutumları etkilediği de unutulmamalıdır. Bu, aynı dine mensup olmakla birlikte farklı zihniyetlere sahip, hatta din anlayışlarının bu zihniyet çerçevesinde şekillenmiş toplumların varlığıyla kanıtlanabilir. O halde din vb unsurlarla zihniyet arasında doğrudan nedensel bir ilişki yerine mana yakınlığı ve karşılıklı etkileşim aramak daha akılcı görünmektedir.

Biz zihniyet tanımını realitenin(fiziksel, doğal, insani ve ilahi) doğası hakkında bazen açıkça bazen zımnen bir nesilden diğerine iletilen beklentiler ve tutumların bir kompleksi olarak seçtik ki, Berger ve Luckman'ın "realitenin toplumsal inşası" teorisi hem zihniyet problemini ve onun realitenin algılanmasını etkilemekle tutum ve davranışlara yansımaları, hem de zihniyetin dinle ilişkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir; Berger ve Luckman'a göre "realitenin toplumsal inşası" belli bir takım parçalarını sorgulayabilsek de kolay kolay doğal gerçekliğini sorgulayamadığımız, baskı ve icaplarından çok az kaçabildiğimiz,⁴⁴³ oldukça sebatla kabul edilen, onunla insanın düşünceler yarattığı bir süreçtir. "Ateş sıcaktır", "keskin şey keser" gibi, realitenin bazı özellikleri fiziksel kanıtla garanti edilmiş olsa dahi, realitenin diğer özellikleri daha çok fiziksel kanıtlara değil, kültüre, dine, inanca vs. dayanır. Çoğumuz bizden bağımsız ve duyularımız sayesinde algılanabilir objektif bir realiteyi (Örneğin; biz ağaçların vb. bizim düşüncemizden bağımsız olduğunu biliriz)

⁴⁴⁰ Usta, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁴¹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yay., İstanbul, 1981, s. 14.

⁴⁴² Aydın, *a.g.m.*, s. 95.

⁴⁴³ Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, Dem Yay., İstanbul, 2004, s. 20 (Alfred Schutz, "The Problem of Social Reality," *The Hague M. Nijhof, Collected Papers*, Vol; 1.,1962, s. 226 vd. naklen).

yaşamakla birlikte⁴⁴⁴ realite, bazen büyük bir algısal sapma ve onu bir arada tutmak için özenle gerçekleştirilen akıl yürütme pahasına kültüre, dine inanca vs. dayalı yerleşik imaja uygun olarak algılanır.⁴⁴⁵

Realite yapısı kolektif bir süreçtir; ferdi bilinçlilik sosyal etkileşimin ürünüdür. Buna göre bizim algılarımız günlük sosyal etkileşimden kazandığımız öğrenilmiş yorumlara dayanır ve biz dünyayı algıladığımız şekilde biliriz. Bu öğrenilmiş yorumlar takımı, zihniyet olarak ifade edilebilir ki, Berger ve Luckman'a göre günlük realite, sosyal olarak oluşturulmuş, kişilerin karşılıklı etkileşiminin ürünü bu yorumlar takımı tarafından kurulur. Günlük realite, fertlerin şimdiki ve anlık aktiviteleriyle ilgilidir ve o, anlam alanlarına bölünür. Fertler günlük yaşamlarının bu farklı alanlarını bölümlere ayırmışlardır. Zira bir tip aktiviteyi gerektiren etkileşimler diğer bir aktiviteyi gerektirenlerden ayrılmıştır. Farklı anlam alanları, fertlerin yaşamlarının ilgili parçalarının anlam duygusunu verir. Ancak çok anlık, herhangi bir seviyede anlam sağlamak için çok bölünmüş bu farklı anlam alanları, entegre edilmeye muhtaçtır. Yoksa fertler için kaos ortaya çıkar. Dolayısıyla fertler kendilerini daha geniş bir realiteye veya sembolik bağlama yerleştirirler. Bu sembolik bağlamı, insanın kendi ürünü, fiziki dünyadan farklı sembolik âlemler sağlar. Bunlar farklı anlam alanlarının zahiri insicamsızlığının, çeşitliliğinin arkasındaki gizli düzenlerdir. İşte kurumsal dinler fertlerin anlam sistemlerinin bütünlüğünü sağlayan sembolik dünyalardır.⁴⁴⁶ Farklı anlam alanlarını entegre eden ve sembolik toplam içinde kurumsal düzenin içini kapsayan teorikal geleneğin gövdeleri⁴⁴⁷ sembolik dünyalar, geçmişe ilişkin tüm toplum üyelerinin paylaştıkları bir bellek olarak, geleceğe ilişkin izdüşümlerini kestirebilmeleri için başvuru çerçevesi sağlarlar. Söz gelimi bireylerin günlük rollerini, önceliklerini, çalışma biçimlerini düzenler ve meşrulaştırırlar.⁴⁴⁸ Nihayetinde herhangi bir anlam alanına ait bir realite daha geniş bir bağlama oturmakla bu bağlamı sağlayan sembolik alemin etkilerine, dolayısıyla dini etkilenmeye kapı aralar. Dinler, anlam sistemlerinin bütünlüğünü sağlayan sembolik dünyalar olduğundan dini değerler, yaşamın daha büyük bağlamı içinde örneğin, çalışmanın anlamı hakkında farklı

⁴⁴⁴ David M. Newman, *Sociology, Exploring the Architecture of Everyday Life*, Pine Forge Press, 1958, s. 54-55.

⁴⁴⁵ Harman, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁴⁶ Berger, Luckmann, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁴⁷ Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in The Sociology of Knowledge*, Doubleday, New York, 1966, s. 95.

⁴⁴⁸ Sargut, *a.g.e.*, s. 73-74.

nosyonlar sağlayabilirler. Dolayısıyla biz çalışma konusunda fertlerin din anlayışlarına göre farklılıklar umabiliriz.⁴⁴⁹

Din ve dini değerler ile çalışma arasındaki zikredilen türden bir ilişkiye sistemli ve kapsamlı bir şekilde ilk dikkat çeken Weber olmuştur. Dolayısıyla çalışmayla ilgili davranışların Protestan Çalışma Etiği gibi tarihi kaynaklarını inceleme, harici faktörlerin ya da dini inancın zihniyet dolayısıyla çalışmayla ilgili tutumlara etkisini açıklama açısından önemlidir. Weber'e göre yeni oluşan bir zihniyet, toplumda önceden var olan bir bilişsel yapının üzerine oturur. Örneğin, ona göre kapitalizm bir Protestan etik düzlemi olmadan doğamazdı. Bu etik, Batının sahip olduğu ve diğer toplumlarda bulunmayan rasyonalite temeline dayanmaktadır. Kapitalizm de rasyonalite denen ayrıcalıklı bir eğilimden doğmuştur.⁴⁵⁰ Bu yönüyle protestan ahlakı, kapitalizmin ruhu olarak bilinen hadisenin ortaya çıkmasına yardım eden hayatın rasyonelleştirilmesinin kaynaklarından birini teşkil etmektedir.⁴⁵¹ Weber, bu teziyle Protestan reformasyonun hem çalışanların hem de iş adamlarının tutumlarına çok kuvvetli bir ruh aşıl原因 yeni bir karakter tipini nasıl ürettiğini, Protestanlığın belli tiplerinin rasyonel iktisadi kazanç peşinde koşma güdülerinin menbaı haline nasıl geldiğini göstermek istemiştir.⁴⁵²

Weber'e göre bu zihniyet, Hıristiyanlık dininin Protestanlık şekliyle birlikte, yani reformasyon hareketleri çağında doğmuş, insanları öyle değiştirmiştir ki, zamanla iş hayatına atılmalarına neden olmuş, onları rasyonel bir şekilde çalışmaya ve yaratıcı yenilemelere sevk etmiştir.⁴⁵³ Öyleyse Weber'e göre kapitalizmi gelişmiş kapitalizm haline getiren etkenlerin tümü Protestanlığın dünya görüşü kavramı altında toplanabilir. İnsanın kendi amaçları için değil, Allah'ın verdiği tabiat intizamını gerçekleştirmek için dünyaya geldiği inancı bu sistem içindeki insanları, toplumun rasyonel yönlerini geliştirmeye yöneltmiş ve böylece pazar mekanizmasının rasyonellik unsurlarını, bir Allah görüntüsü olarak kabul edip onları kullanmaya sevk etmiştir.⁴⁵⁴

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunda Weber, Batı kapitalizminin arkasındaki sürücü kuvvetin, hedonistik kişisel ilgi değil, kendini çalışmaya adanmanın

⁴⁴⁹ Scott, *a.g.m.*, s. 5.

⁴⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Orhan Türkdoğan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, TUDAV. Yay., İstanbul, 1985, s. 5.

⁴⁵¹ Hüsnü Ezber Bodur, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", A.Ü.İ.F.D., sayı; 9, Erzurum, 1990, s. 81.

⁴⁵² McClelland, *The Achieving Society*, s. 47, Bodur, *a.g.m.*, s. 94.

⁴⁵³ Türkdoğan, *a.g.e.*, 84.

⁴⁵⁴ Mardin, *a.g.e.*, s. 24.

ruhu olduğunu bulmuştu. Bu ruhun orijini, Protestanlık içinde özellikle de Kalvinizm ve Puritanizmde idi.⁴⁵⁵ Kalvinistler kaderlerinin geleceklerinde belirli olduğunu ve bunu öğrenebilmek için ellerinde hiçbir imkân olmadığına inandılar. Bu belirsizlik Kalvinistleri, Tanrı tarafından seçilmiş olduklarını gösterecek işaretler aramaya ve dünyevi başarıları bir lütuf göstergesi olarak kabul etmeye götürdü. Kalvinizmde sıkı çalışma, tasarruf, alçak gönüllük, tembellikten ve vakit israfından kaçınma ve hoşgörü Tanrının rahmetine ve bireyin seçilmişliğine dair işaretlerdi.⁴⁵⁶ Eğer kişi, çok fazla para kazanırsa ve bunu kanaatkâr bir biçimde ve daha fazla sermaye için kendi işinde kullanırsa o, kendisinin Tanrının iyi bir hizmetçisi olduğuna emin olabilirdi. Diğer taraftan eğer o, sebatla sıkı bir şekilde çalışır yine de ortada bir şey görünmezse, böyle bir adam kendisini bir günahkâr ve sonuçta lanetli olarak addedebilirdi.⁴⁵⁷

Kalvinizmde sadece geçimlik için ve ona yetecek kadar emek değil, zamanı boş ve aylak geçirmek gibi Tanrı katında bağışlanmaz bir suça karşı tek çıkış yolu olarak emek; doygunluk noktasına varıldığı anda terk edilecek bir külfet değil, Tanrı Kulluğunun bir aleti, ibadetin bir türüdür, kurtuluşun yoludur.⁴⁵⁸ Tanrı'nın kendi şanını arttırma ile ilgili açıkça görülen dileğine, boş zaman ve zevk değil, yalnız çalışma ile hizmet edilir. Zamanı boşa harcama, tembellik, bütün günahlar içinde ilk ve ilkece en ağır olanıdır. Zaman, sonsuz derecede değerlidir, çünkü kaybedilen her saat Tanrı'nın şanını arttırma hizmetindeki çalışmadan çalınmaktadır.⁴⁵⁹

Protestan için çalışma, temel bir dini inançtır. "İş", yaşamın önemli bir parçasıdır, kişi çalışarak Tanrının yaratmasına katılır.⁴⁶⁰ Protestan Etik, çalışmayı o denli yüceltir ki, çalışma, insanoğlunun diğer(ahretteki) yaşantısında rahat edebilmesinin yegâne koşuludur. Her türlü koşul altında dünyevi ödevin yerine getirilmesinin Tanrı'yı hoşnut kılan tek yaşam biçimi olduğu ve Tanrının dileğinin de ancak bu olduğu⁴⁶¹ kabul edilir. Weber'e göre "Protestan Çalışma Etiği" kendini Tanrı ve toplum için hizmetle, kendi kurtuluşunu sağlamak için sıkı çalışmayla ve kişisel hak ve yaşamını rasyonel olarak organize etmeyle ilgilenen kişiyi üretmeye yönelik teolojik

⁴⁵⁵ Lenski, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁴⁵⁶ Ian Thompson, *Odaktaki Sosyoloji*, Çev. B. Zakir Çoban, Birey, İstanbul, 2004, s. 59, Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 89, Bodur, *a.g.m.*, s. 93-100, Geniş bilgi bkz. Weber, *a.g.e.*

⁴⁵⁷ Braude, *a.g.e.*, s. 7, Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴⁵⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 112, Türkdoğan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 65, McClelland, *a.g.e.*, s. 48

⁴⁵⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁴⁶⁰ Braude, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁶¹ Weber, *a.g.e.*, s. 72.

doktrinleri kombine etmişti.⁴⁶² Protestan etikte kâr arama, bunun için amansızca çalışma ve zevki için para harcamamak, sağlanan kârın bir kısmının da yeniden üretime yatırılması temel ilkelerdi. Kazanılmış olanının tüketilerek kullanılmasına karşı koyulan engeller, sermayenin üretken kullanımını sağladı. Bu dini etki, 19yy. Kapitalizminin kurulmasına ve yükselmesine katkıda bulundu.⁴⁶³

Weber, İngilizcede ki “calling”(davet, meslek) sözcüğünde dini bir tasarım olduğunun, yanlışlığa yer vermeyecek kadar açık ve dolayısıyla çalışmanın Tanrı tarafından verilen bir ödev olduğunu ya da en azından böyle bir şeyi çağrıştırdığını söylemektedir.⁴⁶⁴ Ona göre calling’in etimolojisi, çalışmanın bu yeni esas yorumuna kılavuzluk etmiş,⁴⁶⁵ ‘davet’in (‘calling’in) sekülerleşmesi yeni iş etiği ve kapitalizmi doğurmuştur. Böylece Weber, Protestanizm temsili sayesinde, inandırıcı bir şekilde, ortaçağ dini çağrı fikrinin nasıl dünyevi işin modern bağlamına dönüştüğünü göstermiş⁴⁶⁶ olmakla birlikte taraflı tarafsız birçok eleştireye maruz kalmıştır.

Weber, kâr motiviyile çalışma etiği arasında bilişsel bir bağlantı gösteremez. Weber’in tezi onun kişisel terbiyesi ve zamanın sosyal, kültürel ve politik çevresiyle ilgilidir. Kalvinizm’in kapitalizmi doğurduğunu söyleme yerine en azından kapitalizm geniş ölçekli tarihsel değişmelerin ürünü olarak görülebilir.⁴⁶⁷ Hatta Tawney’e göre; kapitalizmin gelişme nedeni, özellikle Protestan doktrinlerden ziyade ferdiyetçiliğin ruhudur. Weber, çalışma hakkında yeni düşüncelerin kaynağını, bizzat dini tartışmalarda bulunduğu halde, Tawney, Protestan Reformasyonun orta çağ toplumunun sonraki dönemlerinde yükselen tüccar ve zanaatkâr grubunun isteklerinin bir açıklaması olduğunu iddia etmektedir. Tawney’e göre de çalışmanın hem asil hem de kurtuluşun bir yolu olduğu düşüncesinin kaynağı dini görüşlerdedir. Ancak o, büyüyen kasaba ve şehirlerin yeni vatandaşları için de uygundur. Bunlar, serflerden ve toprak sahiplerinden

⁴⁶² Lenski, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁴⁶³ Türkdogan, *Sanayi sosyolojisi*, s. 59, Weber, *a.g.e.*, s. 152, Lenski, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁴⁶⁴ Weber, *a.g.e.* s., 69.

⁴⁶⁵ Scott, *a.g.m.*, s.1.

⁴⁶⁶ Berger, *a.g.m.*, s. 220, Weber kaynağını dinden alan ahlaki anlayış ve inanç gibi ruhi durumların dini özlere kaybolduktan veya zayıfladıktan sonra da motif olarak rollerini devam ettirmesine dünyevileşme diyordu. Geniş bilgi için bkz., Türkdogan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 83-84, Çağrı kavramının yada Protestan “çalışma etiği”nin dünyevileşerek, özellikle başarı güdüsüne olan etkileri konusunda geniş bilgi için bkz., McClelland, *The Achieving Society*, McClelland and David G. Winter, *Motivating Economic Achievement*, The Free Press, New York, 1969.

⁴⁶⁷ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 43.

uzak topraksız insanlardı ki, onlar kendilerini ancak ve ancak çalışarak ayakta tutabilirlerdi.⁴⁶⁸

Weber'in kapitalizm'in tek nedeni olarak Protestanlığı saydığı şeklinde bir imaj uyandırmanın hatalı olabileceğini belirtmekte fayda vardır. Weber'in ana önermesi, Protestanlık ile kapitalizmin hemen hemen eş zamanlı gelişiminin tarihi olarak tesadüfî bir olay olmadığı şeklindedir. Her biri diğerini desteklemiş ve her biri diğerinin gelişmesi için yardımcı olmuş ya da verimli bir temel sağlamıştır.⁴⁶⁹ Weber, her ne kadar modern kapitalizmin ortaya çıkmasında en belirleyici rolü, Protestan etiğinin oynadığını iddia etse de, onun için yaşam tarzının dini belirlenmesi, ekonomik etiği belirleyen faktörlerden sadece birisidir. Herhangi dini belirlenmiş bir yaşam tarzı bizzatı genel olarak herhangi, politik, sosyal, coğrafi ve ulusal, bölgede etkili politik faktörler kadar ekonomik faktörler tarafından etkilenir.⁴⁷⁰

Her ne kadar Protestan reformasyonun, bizzat ve tek başına çalışmanın asil olduğu düşüncesini icat edip etmediği tartışmalı olsa da o Batıda çalışmanın yeni anlamlarının yayılmasında kuvvetli bir güçtür.⁴⁷¹ Protestanlık, Hıristiyan dünya görüşünü derin bir şekilde değiştirdiği gibi, çalışmaya karşı Hıristiyan yönelimini de değiştirmiştir.⁴⁷² Klasik Hıristiyan yöneliminde çalışmanın hor görüldüğü söylenebilir. Çalışmayı hor görme, Judeo-Hıristiyan dini geleneğinin başlangıcına dayanır. Milton'un (Paradise Lost'un Yazarı) ortaya koyduğu gibi klasik Hıristiyan yöneliminde insanın ilk itaatsızlığının çalışmayla lanetlendiği söylenir.⁴⁷³ Buna göre çalışma, insanlığa esas günah'ın doğrudan bir sonucu olarak ve dolayısıyla şeytan'ın ve beden kışkırtmalarından kaçınmak için bir yol ve kefaretle yüklenmiştir.⁴⁷⁴ En nihayetinde Âdem ve Havva cennetin bahçelerinde yaşarken "çalışmak" zorunda değillerdi. Kendi kendilerini beslemek için çalışmaları ise sadece işledikleri günahı cezalandırmak için Tanrının bulduğu yoldur. Hıristiyan geleneğinde ölüm, hayatta

⁴⁶⁸ Argyle, *a.g.e.*, s. 65, Geniş bilgi için bkz., Richard H.Tawney, *Religion and The Rise of Capitalism; a Historical Study; with a prefatory note by Charles Gore*, Penguin Books, London, 1990.

⁴⁶⁹ Bodur, *a.g.m.*, s. 81-82.

⁴⁷⁰ Max Weber, *From Max Weber; Eassays in Sociology*, Edit., H. Gert, C.Wrights. Mills, Oxford University Press, New York, 1958, s. 268.

⁴⁷¹ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁷² Braude, *a.g.e.*, s. 7, Appelaum, *a.g.m.*, s. 53.

⁴⁷³ Braude, *a.g.e.*, s. 5, Wisman, *a.g.m.*, s. 1661.

⁴⁷⁴ Grint, *a.g.e.*, s. 20.

çekilen sıkıntılara karşılık bir dinlence olarak değerlendirilir. Mezar taşlarındaki “huzurla yat” ifadesi bunu gayet güzel özetler.⁴⁷⁵

14. ve 15. yy. kadar Hıristiyanlar için çalışma, ilk günahın bedeli ilahi bir zorunluluktur. Zihinsel çalışma elle yapılan çalışmanın üstündedir. “İş”in ideali, Tanrıya hizmet için kutsanmış ve dünyalık varlığın isteklerinden uzak insanın derin düşünceye dalmasıdır.⁴⁷⁶ Bu anlayış, St. Benedict’in hem zihinsel hem de bedeni işin bir görev olduğunu iddia etmesine kadar böyledir.⁴⁷⁷ En azından Luthere ve özellikle de Kalvinistler, ibadetten ziyade, “iş”in insan ruhunu kurtaracağı ya da kurtulduğunun bir teyidi olacağını iddia edene kadar çalışma, Hıristiyanlar için kurtuluşa giden gerçek yol değildir.⁴⁷⁸

Şüphesiz Protestan etik örneği, insana çalışma şevki veren itici güçlerin sadece maddi özendiriciler olmadığını, dini-manevi emirlere uymanın sağlayabileceği tatminin harekete geçirici gücünü ve dini inançların çalışmaya karşı pozitif tutumları destekleyeceğini göz önüne sermektedir. Ancak şimdiki deneysel araştırmalar dünyadaki farklı kültürlerde genellenmiş bir “çalışma etiği” bulunabileceğini göstermektedir. “Protestan çalışma etiği” başarı motivasyonu, sıkıyönetim, tutuculuk vb. birçok yapıyla boş zaman, para, zaman, başarı vb. tutumlar arasında bağlantı kurmuştur. Yine de ekonomik büyüme, sıkı çalışma motivasyonu, başarı sadece Protestan değerlere bağlanamaz. Bir çok Asya ülkesinde görülen ekonomik büyüme fenomeni, motivasyon ve “iş”le ilgili inançların dinamikleri hakkında uzun süredir kabul gören bu görüşe ciddi bir şekilde meydan okumaktadır.⁴⁷⁹

Öyle görülüyor ki, Weber’in tarif ettiği Protestan etik inançları yani, asketizm, sıkı çalışma ve benzeri değerler diğer dünya dinleri için de önemli prensiplerdir. Yani çoğu dünya dinleri ortak “çalışma inanç”ları paylaşmaktadır.⁴⁸⁰ Japon milli kültürünün ve grup ruhu, otoriteye bağlılık, sonuçta din gibi bir inanç olan “*kokutai*” öğretisinin çalışma anlayışına ve dolayısıyla toplumun kalkınması üzerine etkileri bu noktada

⁴⁷⁵ Fukuyama, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, s. 207 (*Comparative Work Ethics; Christian, Buddhist, Islamic*, Edit., Jarosla Pelikan, Washington, D.c; Library of Congress, 1985’den naklen), Blake E. Ashforth, Deepa Vaidyanath, *Work Organization as Secular Religions*, *Journal of Management Inquiry*, 11/4, Dec 2002, s. 361.

⁴⁷⁶ Braude, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁷⁷ Levenstein, *a.g.e.*, s. 173, Wisman, *a.g.m.*, s.1664, W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁷⁸ Grint, *a.g.e.*, s. 18-20.

⁴⁷⁹ F. S. Niles, “*Toward a Cross-cultural Understanding of Work-related Beliefs*”, *Human Relations*, vol; 52, no; 7, Jul, 1999, s. 856-857.

⁴⁸⁰ Niles, *a.g.m.*, s. 858.

zikredilebilir.⁴⁸¹ Robert Bellah, çağdaş Japon çalışma etiğinin izlerinin fonksiyonel olarak Kalvinizm'e eşit belli Japon dini kaynaklarında bulunabileceğini göstermiştir. Kapitalizmin ruhu, onun asketik çalışma etiği ve rasyonalitesi ile birlikte, Japonyaya teknoloji ya da Prusyalı şartlarda taşınmamıştır. O, Japon dinleri ve geleneklerinin başlangıcından beri vardır.⁴⁸² Benzer bir şekilde Konfüçyüs, “hiç erişemeyecekmışsin, ya da yitirecekmışsin gibi çalış” demektedir.⁴⁸³ Bir Çinli değerleri tanımlama çalışması, Konfüçyan sosyal felsefesine dayanan “Konfüçyan Çalışma Dinamizmi”nden bahsetmektedir. Kişisel kontrol, görev vb. Konfüçyan değerlerin şimdiki Asya ülkelerindeki ekonomik yükselişi etkilediğine inanılmaktadır.⁴⁸⁴

Hafsi tarafından yapılan (M. Hafsi, The Effect of Religious Envolment on work Centrality, *Psychologia*, 1987, 30, 258-266.) ve üç müslüman gurubu inceleyen bilimsel çalışma, dini çevre ile çalışmanın merkeziliği(yeri) arasında gizli bir ilişki bulunduğunu iddia etmektedir. Bu çalışmaya göre insanların sağlam dini inançlarla birlikte “iş” hakkında daha kuvvetli bir yoruma sahip olduğu görülmektedir. Bunun örnekleri diğer dinlerden de verilebilir.⁴⁸⁵ Kısaca farklı dinlerin günlük hayat ve çalışmaya etkisi inkâr edilemez bir gerçektir.⁴⁸⁶ “İş”le ilgili tutumların din ile ilişkisi ve farklı dinden insanlar arasında gösterdiği değişiklikler deneysel araştırmalarla ıspatlanmış bilgi türündendir.⁴⁸⁷ Nitekim çalışmanın belli ölçüler içinde katlanılır bir külfetten ibadet derecesinde bir Tanrı buyruğu haline getirildiğini görmek için sadece Batıda ki din reformasyonundan bahsetmeye gerek yoktur. Aynı çizgilere veya benzerlerine İslam'da da rastlanmaktadır.⁴⁸⁸

Çok çalışmanın ve esasen kârı azamileştirme faaliyetlerinin sebebi olarak tek başına dini ve diğer kıymetleri saymak, bu mühim olay için yetersiz bir sosyolojik

⁴⁸¹ Geniş bilgi için bkz., Atalay, “İktisadi Kalkınmada Geleneksel Değerlerin Yeri, (Japon örneği),” *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmî Neşr., İstanbul, 1987, ss., 65-103, ayrıca bkz., Tayyar Sadıklar, *Kalkınma Yolunda Japon Örneği ve Türkiye*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971, Türkdoğan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 104-107, vd. 141.

⁴⁸² Fukuyama, *The End of history and The last Man*, s. 277-228.

⁴⁸³ Levenstein, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁸⁴ Niles, *a.g.m.*, s. 858.

⁴⁸⁵ Niles, *a.g.m.*, s. 858.

⁴⁸⁶ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 367.

⁴⁸⁷ Geniş bilgi için bkz., M. Arslan, “The Work Ethic Values of Protestant British, Catholic Irish and Muslim Managers,” *Journal of Business Ethics*, vol; 31, no; 4, Jul,2001, ss.321-340.

⁴⁸⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 67, İslamda çalışmanın yeri ve önemine binaen İslamın çalışmayla ilgili tutumlara etkisi daha sonra geniş bir şekilde elde alınacağı için bu noktada konun bütünlüğünden sapmamak amacıyla bu kısa bilgiyi vermekle yetinilmiştir.

temeldir.⁴⁸⁹ Dini kurumların dışında sosyalist, kapitalist veya nasyonel bütün yönetim biçimleri püritan bir kişilik tipi yaratmak amacıyla çalışmayı yücelten kapsamlı bir propaganda yürütmüşlerdir. Lenin'in çalışmaya bakışı ile kapitalistlerin çalışmaya bakışı arasında fazla bir fark yoktur. Ya da toplama kamplarının giriş kapılarında “*çalışmak insanı özgürleştirir*” diye yazan Naziler⁴⁹⁰ ile modern gelişmiş bir toplum yaratmak isteyen örneğin, *Türk övün, çalış, güven* diyen M. Kemal Atatürk gibi diğer liderlerin çalışmanın kutsallaştırılmasına yönelik çabaları arasında birçok bakımdan paralellikler yakalamak mümkündür. Bu noktada söylenmesi gereken, insanın öz niteliği olan çalışmanın aslında bütün kültürler ve kültürel unsurlar tarafından yüceltildiği gerçeğidir. Zira hemen bütün kültürlerde “çalışm”ayı öven ya da yücelten atasözü vb. rastlamak mümkündür.⁴⁹¹ Bütün dinler özellikle de bu konuda Protestanizm çalışma hakkındaki özel düşünceleri etkileyebilir. Ancak bu, fertlerin çalışmayla ilgili tutumlarının sadece din tarafından şekillendiği, çalışmanın sadece insanların dini tutum ve inanışlarının basit bir ifadesi olduğu anlamına gelmez. Kişilerin çalışma hakkındaki tutumları ve düşünceleri daha çok çalışma alanı tarafından biçimlenir ya da yaratılır ve fertlerin çalışma hakkındaki tutumları birçok faktörün etkisi altındadır.⁴⁹²

Toplum veya kültür çalışmayı yoktan icad etmemiş, belki ona yeni anlamlar yükleyerek rasyonalize etmiştir. Dinin de çalışmanın anlamı konusundaki fonksiyonu budur. Sosyal güdülerin aslında yaptığımız “iş” ve davranışlardaki kendimize ait basit nedenlerin göz ardı edilmek suretiyle rasyonalizasyondaki rolü bilinen bir durumdur. Sosyolojik olarak yorumlanacak olursa bir güdü, toplumsal bir aktörün dikkatine sunulmuş olan davranışın bir tasviri, açıklaması veya haklılaştırılmasının sözel bir değerlendirmesidir. Bu açıdan güdüler; “niçin bunu yaptın?” gibi sorular için kabul edilebilir cevaplardır.⁴⁹³ Mesala çok çalışkan bir insan, onun çalışma gayesi tamamen materyal nedenlere dayalı olsa da, niçin çalıştığı sorulduğunda; “ ‘çalışma’, ibadet derecesinde bir Tanrı buyruğu olduğundan çalışıyorum”, cevabını verebilir. Bu açıdan bakılınca örneğin, Protestan etik, bu dünyadaki bütün çalışmaları ve çalışma gayesine

⁴⁸⁹ W.W. Rostow, “*Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış*”, Çev., Yorgi Demirgil, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, O.D.T.Ü. Yay., Ankara, 1966, s. 65.

⁴⁹⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁴⁹¹ Peterson, Gonzoles, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁹² Scott, *a.g.m.*, s. 7.

⁴⁹³ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev., Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 24, Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam*, Çev., Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara, 1991, s. 238.

yönelik basit insani güdüleri, Tanrının iradesine hizmet eden ve kişinin Tanrı nazarındaki yerini belirleyen, onun seçilmişliğine işaret bir süreç olarak rasyonalize etmiştir. Nihayetinde din, toplumsal kurumlara nihai olarak geçerli ontolojik bir statü bahşetmekle, yani onları kutsal ve kozmik bir referans çerçevesine yerleştirmekle yasallaştırır.⁴⁹⁴ Aynı süreç çalışma ya da çalışmayla ilgili tutumlar içinde söz konusudur. Üstelik bu durum hep olumlu yönde gerçekleşecek de değildir. Nitekim çalışma veya herhangi bir şey uğruna harcanan gayret sonucunda önceden hedeflediği gayeye ulaşamamış dindar bir insan, pekâlâ bu durumu *kaderde yokmuş* diyerek rasyonalize ederek tembelliğe sürüklenebilir.

İnsanı çalışmaya yönelten, her şeyden önce hissettiği ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçları tatmin sürecindeki çevre, madde, zaman, toplum vs. ile olan ilişkileri onun edindiği tutumlarda etkili olmaktadır ki, din de tam bu noktada etkili bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İssız bir adaya düşmüş Robinson, yaşamak için “çalışmak” zorundadır. Çalışma süresi ise, elde etmek istediği hayat standardına göre değişecektir. Gündüzleri meyve toplayıp, geceleri de bir ağaç kovuğunda ya da mağarada, otların üzerinde uyuyarak sürdüreceği bir yaşam tarzına sahip ise, böyle bir standardı belki günde bir iki saat çalışarak yakalayabilir. Ancak meyvenin yanında et vs. yemek ister ve uyumak için mağarayla yetinmeyip daha lüks bir yer arayışında olursa, günlük çalışma süresini artırmak zorundadır.⁴⁹⁵ Bu durumda Robinson iki hayat ya da haz telakkisinden birini seçmekle yüz yüzedir. Ya az çaba gerektiren basit kanaatkâr ve düşük yaşam tarzını benimseyecek veya daha meşakkatli ama yüksek standartlı bir hayatı tercih edecektir. Robinson daha zahmetli olan hayat standardını tercih ettiğinde, elde etmek istediği ürün ve zahmet için harcayacağı emeği sarf etmeye değer bir tutum geliştirmiş olur. Gelecek için yatırım yapmanın makuliyetine ulaşır. Bu süreç onu yeni hazlara, ihtiyaçlara ve bu ihtiyaçları teminde kullanacağı yeni maddelere yöneltir. Robinsonun dini inancı da bu iki tutumdan hangisine yöneleceğinde etkilidir. Lakin onun dini inancı, hangi tutuma yöneleceğinde sadece bizatihi inandığı dinin metinsel-teorik yapısıyla değil, onun sahip olduğu dini nasıl algıladığıyla da ilgili olacaktır.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 67.

⁴⁹⁵ Sadun Aren, *İstihdam, Para ve Politika*, 4. Bskı., Bilgi Yay., Ankara, 1971, s. 24.

⁴⁹⁶ Niyazi Usta, “Dinle İlgili Tutumlarımız ve Paradigma-Metodoloji Sorunu”, *Dini Araştırmalar*, c. 8, sayı; 22, Mayıs-Ağustos 2005, s. 97.

Dini öğrenmeler, kutsal metinlerde içerilen doğru mesajı yansıtmayı gerekli kılmaz. Onlar, sadece zamanla kristalize olmuş belirli dini inançların biçimi ve onların bir nesilden gelecek nesle öğretilme ve iletilme şeklini verirler.⁴⁹⁷ Dinin herhangi bir konudaki teorik mesajı bu öğretilme ve iletilme sürecinde etkili olan diğer faktörler vasıtasıyla bir takım değişikliklere uğrayarak örgütlenir ve süreklilik arz eder bir hüviyete bürünerek, algılarımız üzerinde etkili olur. Bu süreçte etkili olabilecek diğer etkenler göz önüne alındığında, dinin, çalışma anlayışı ve tutumlarına olan etkisinin, diğer sosyal, kültürel, ekonomik vb. şartlara bağımlı en azından onlarla birlikte olduğu gerçeği ortaya çıkar. Nihayetinde biz çalışmayla ilgili tutumlar ve din arasında olumlu ya da olumsuz bir korelasyonu nedensel bir biçimde yorumlama heveslisi olsak dahi, herhangi bir dinin teoriğinin çalışma konusunda bizzat olumlu veya olumsuz bir tutum takınarak çalışmayla ilgili tutumları tek başına olumlu-olumsuz bir biçimde etkilediğini söyleyemeyiz. Sadece herhangi bir dine mensup insanların din kaynaklı görülen çalışma tutumlarının, o dine inanan insanların kültürel geleneğinin etkisi ve onun tarihsel şartlarının sonucu olarak geliştiği söylenebilir. Örneğin, kadercilik gibi çalışma konusunda İslam toplumunda var olan, dahası yaygın olan olumsuz tutumlar, başlı başına İslam'ın teorik gövdesine yorulamaz. Muhtemelen bu durum Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu tarihi şartların bir sonucu olarak karşımıza çıkar.

Öte yandan herhangi bir toplumda çalışmayla ilgili tutumların, dini kökeni ne olursa olsun sekülerleşme süreci ile birlikte tamamen dini kaynaklarından sıyrıldığı ve insanların artık ekonomik ve toplumsal yapının dikte ettiği gibi tamamen kendi kişisel ilgi ve ihtiyaçlarının rasyonel maksatları için çalıştıkları söylenebilir. Zira sekülerleşmenin “çalışma etiği”ni onun kutsal formasyonundan sıyrarak, onu bizzat sürekli bir şey elde etme işi yaptığı⁴⁹⁸ ve tutumlarında buna göre biçim aldığı bir gerçektir. Ancak birçok sekülerizasyon teoristinin genel öncülü, sosyal bir faktör olarak dinin, modern toplumun sekülerizasyonunun artması nedeniyle anlamını kaybettiği şeklinde olsa da, modern endüstri toplumlarında dinin özelleşmesini vurgulayan birçok sekülerizasyon teorisi de vardır. Bu teorilere göre gittikçe artan bir şekilde çoğulcu toplumlarda din, parçalara ayrılmış olduğu için artık yaşamın merkezi değil, özel alanın bir düzenleyicisidir. Din, ortadan kaybolmamıştır. Fakat onun etkisi ailesel ve kişisel

⁴⁹⁷ Guiso, Sapienza, Zingales, *a.g.m.*, s. 230.

⁴⁹⁸ Braude, *a.g.e.*, s. 31.

ilgilerin özel alanı içine havale edilmiştir.⁴⁹⁹ Ayrıca mevcut verilerin çoğu, bilincin dünyevileşmesinden ziyade toplumsal-yapısal bir dünyevileşmenin göstergeleriyle alakalıdır.⁵⁰⁰ Sonuçta sekülerleşmeye rağmen din, bilinç ve zihniyet düzeyinde günöbirlük toplumsal faaliyetlerde insanların içgüdü ve öz yorumlamaları ile alakalı olmaya devam etmektedir. Bundan ötürü biz en azından bu çalışmada olduğu gibi bazı toplumsal kesitlerin din analizi ile çalışma gibi günlük bir aktivite ve bu aktiviteye yönelik tutumlar arasında ilişkiler arayabiliriz.

⁴⁹⁹ Scott, *a.g.m.*, s. 6-7.

⁵⁰⁰ Berger, *a.g.e.*, s. 163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERZURUM KIRSALINDA “ÇALIŞMA” İLE İLGİLİ TUTUM VE ANLAYIŞLAR

3.1. Köyde Çalışma

Kırsal nüfus veya topluluk, toprakla yoğun ilişkisi bulunan, genelde küçük yerleşim birimlerinde birbirinden ayrı çiftlik ya da köy toplulukları halinde, lokal bir alanda ikamet eden nüfus olarak nitelenebilir. Yerleşim biçimi açısından kırsal kesimde en yaygın birim olan köy; ekonomik yapısı büyük ağırlıkta tarıma dayalı kendine has toplumsal ilişkileri olan belirli bir yerleşim sınırına sahip en küçük idari birimdir.⁵⁰¹ Köyler, öteki topluluklardan ayrı coğrafi ve ekolojik alanda yerleşmesi, kendine özgü bir iş gücü, toplumsal örgütü, kültürü, özel bir adı ve tarihi bulunan, kentten daha az nüfuslu insan birlikleridir.⁵⁰² İş bölümünün gelişmediği, ekonominin tarıma dayalı olduğu bu birliklerde geniş aile türü ve yüz yüze komşuluk ilişkileri hâkimdir. Köy topluluklarının içinde buldukları toplumun bütünüyle ortak çıkarları azdır. Onlar, toplumsal çevreden çok, doğal çevreyle yoğun ilişkilerde bulunurlar, sınırlı ölçüde örgütlenmişlerdir ve birbirleri karşısında güçlü özerklik eğilimleri gösterirler. Birkaç düzine ile bir kaç yüz arasında değişen sayıda hanelerden kurulu bu topluluklar, belli ve özenle korunan sınırlara sahiptir.⁵⁰³ Köylerde en yaygın çalışma alanı ziraattir. Bunun dışındaki çalışma alanları sınırlıdır. Tabiatla doğrudan temas, daha homojen bir yapı, farklılaşma ve tabakalaşma azlığı, mobilitenin noksanlığı, az olan ilişkilerde basitlik ve samimiyet vardır.⁵⁰⁴

Köy, üretim biçimi, idare, din ve diğer sosyal münasabetler açısından, sosyal bir yapıdır ve kendine has bir kültürü vardır. Bu nedenle de sosyo-kültürel yapısı içinde incelenmesi gerekir. Köyü sosyal bir yapı olarak ele almak, temel çalışma organizasyonu olan tarım faaliyetlerinin, bunun biçim kazandırdığı sosyal kurumların, tabiatla ve gerekse öteki insanlarla münasebetlerden doğan yaşayış düzeninin incelenmesi demektir. Köye bu açıdan bakılınca orada var olan cemaat hayatının, nisbi

⁵⁰¹ Orhan Türkoğlan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, A.Ü.Yay., Erzurum, 1970, s. 26 (*Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 7'den naklen).

⁵⁰² Oğuz Arı, *Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı*, B. Ü. Yay., İstanbul, 1986, s. 17.

⁵⁰³ Özer Ozankaya, *Toplumbilim*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 219.

⁵⁰⁴ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 307.

bir kapalılığın, geleneksel dayanışma ve yaşam biçimlerinin, köy hayatına damgasını vuran tarım temeli üzerine yükseldiği görülür.⁵⁰⁵

Köyde ekonomi, ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık ve el sanatlarına dayalıdır, mekanik iş bölümü hâkimdir. Köy ekonomisi yapı itibariyle geçimlik ve ticari olmak üzere iki kısım altında incelenebilir. Geçimlik kesim, kısmen veya tamamen kendi öz tüketimi için üretim yapar. Ücretli işçi yerine aile iş gücü ile çalışır ve gelir düzeyleri kapital birikimi için gerekli tasarrufu yaratmaya olanak vermez.⁵⁰⁶ Bunlar, kapalı ev ekonomisi içinde üretim faaliyetinden elde ettiklerinin hemen tamamını kendisi kullanan, tüketen, üretmediği bazı nadir malları ticaretle, mübadele ile elde eden⁵⁰⁷ köylü aile işletmeleri veya küçük üreticiler olarak vasıflanabilir. Geçimlik kesim, ihtiyaçlarını karşılamaya ve kendisine gereken her şeyi, yalnız kendisine gerekeni üretir. Ürünlerini satmaya ve yerine başka şeyler satın almaya çalışmaz. Bu, ihtiyaç ekonomisi olup kapalı ekonomi sistemleri içine girer.⁵⁰⁸ Geçimlik kesim diye tanımlanan bir köy ya da aile işletmesinde çalışma sonucunda üretilen ürünün mübadele değerinden çok kullanım değeri önemlidir. Ürünün mübadele değerinin yerine kullanım değerinin egemen olduğu bir durumda artı emeğin, az ya da çok ihtiyaçlar kümesiyle sınırlı olacağı ve burada artı emeğe sınırsız bir susamışlığın bizzat üretimin doğasından kaynaklanmayacağı açıktır.⁵⁰⁹ Bu yapı içerisinde çalışma, basit organik ihtiyaçları, sadece kendisi için gerekli olanı karşılamaya yönelik bir gaye için icra edilir, çoğu zaman bundan ötesi için yoğunlaştırılmaz.

Ticari tarım yapan köy veya aile işletmeleri ise, üretim ilişkileri açısından, geçimlik tarım yapan işletmelerden farklıdır. Bu tür işletme veya köylerde saf rekabet şartları geçerlidir ve duruma göre ücretli işçi kullanılır. Onlar, geçimlik işletmelere oranla daha fazla üretim faaliyetlerinde bulunurlar, üretimin kendi ihtiyaçlarını karşılayan kısımdan artanını satarlar. Söz konusu işletmelerde ihtisaslaşma, ticari faaliyetler ve yüksek hayat standardı gelişmiştir.⁵¹⁰ Bu tür köy veya işletmede çalışmanın amacı ihtiyaçlarla sınırlı değildir. O, daha çok üretim ve kazanma uğruna

⁵⁰⁵ C. Orhan Tütengil, "Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiyede Köy ve Meseleleri," *Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı* içinde, Der., Oğuz Arı, B. İ. Ü. Yay., İstanbul, 1985, s. 137.

⁵⁰⁶ Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, İ.B.Ü. Yay., İstanbul, 2003, s., 10-11, Türkdoğan, *Toplum Kalkınması, Teori ve Metod Yöneünden Bir Araştırma*, s. 37.

⁵⁰⁷ Eröz, *a.g.e.*, s. 329.

⁵⁰⁸ Türkdoğan, *Sanayi Sosyolojisi*, s. 47.

⁵⁰⁹ Marx, *a.g.e.*, s. 113.

⁵¹⁰ Türkdoğan, *Toplum Kalkınması, Teori ve Metod Yöneünden Bir Araştırma*, s. 37.

yoğun bir şekilde icra edilir. Geçimlik kesim ile ticari kesimin üretim ya da çalışma faaliyetlerinin gayeleri farklı olunca çalışmanın anlamının ve biçiminin ve ilgili tutumların farklılaşması kaçınılmaz olmaktadır.

Köyde insan, doğayla doğrudan ilişki içindedir. Orada fert, şehirdeki bir ferde göre, daha sınırlı olarak insan davranışlarını, daha geniş olarak tabiatı gözler. Bu nedenle tabiat, onun davranış ve tutumları üzerinde daha belirleyicidir. Çevrenin tabii etkileri, üzerinde yaşayan insanların organik yapılarından başlayarak insani hayatın bütün davranış örneklerine kadar kendisini hissettirmektedir.⁵¹¹ Bu davranış örnekleri içerisinde çalışma, tabiata en bağlı olan dolayısıyla onun etkilerinin en fazla hissedildiği davranışlardan birisidir. Temel ekonomik faaliyet ve çalışma alanı genellikle tabiattır. Çalışma, doğrudan bedensel çaba ile tabiatla mücadele içinde gerçekleştirilir. Üretim ve çalışmanın doğa ve doğal şartlarla direkt ilgisi nedeniyle, tarım toplumunu veya köylü insanı tehdit eden ve çabalarını boşa çıkaran öngörülmez doğal koşullar, çalışma organizasyonu üzerinde doğrudan etkilidir. Örneğin, çalışma faaliyeti doğal olaylara göre organize edilir. Çalışma zamanı, doğa ve doğal koşullar tarafından belirlenir. Modern şehir toplumlarında boş zaman, çalışarak elde edilen zamandır. Köy topluluğunda ise boş zaman, tamamen doğa şartlarının belirlediği, kazanılan değil, verilmiş zamandır. Doğa ve iklim şartlarının tayin ettiği boş zaman ve çalışma zamanı arasındaki ayırım net değildir. Yaşamın diğer alanları ile çalışma iç içedir.

Köy topluluklarında işin aile içinde bölüşümü yaş ve cinsiyet farklılıklarına dayanır.⁵¹² Gerçekte çalışma kavramı dolaylı olarak erkekle ilişkilidir.⁵¹³ Bu yargı köy toplulukları içinde geçerli olmakla birlikte, kır kökenli bir ailede kadın ve koca, çalışma ilişkileri açısından birbirlerine yardım edebilecek özelliklere sahiptir.⁵¹⁴ Kadın ve erkek arasındaki iş bölümü çalışma ya da çalışmama şeklinde değil, sadece farklı işler arasında bir ayırımdır. Erkek daha hareketli, ağır, tehlikeli “iş”lerde çalışır. Kadın daha az fiziksel güç isteyen ve çocuklarına bakmaya müsaade eden “iş”ler yapar.⁵¹⁵ Örneğin büyük baş hayvanların terbiye ve bakımı erkek işi olduğu halde, kadın prensip olarak

⁵¹¹ Nihat Nirun, *Sistemik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Atatürk Kültür Merk. Yayını, Ankara, 1991, s. 181.

⁵¹² Marx, *a.g.e.*, s. 62.

⁵¹³ W.S. Neff, *a.g.e.*, s. 39-42.

⁵¹⁴ Özkul, *a.g.e.*, s. 19, Lowry Nelson, *Rural Sociology*, American Book Company, New York, 1948, s. 18-19.

⁵¹⁵ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 40.

bütün tarla işlerinde çalışır. Gelişmiş köy toplumlarında dahi, kadın zamanının büyük bir bölümünü tarlalarda harcar.

Köyde çalışmanın genel ve öncelikli gayesi, ailenin ve bakımı yapılan hayvanların besin ihtiyacını karşılamaya yönelik somut şeyler üretmektir. Çoğu zaman üretilen ürünün bire bir parasal karşılığı olmayabilir. Dolayısıyla bu tür çalışma biçiminde para doğrudan bir gaye ve motiv değildir. Ayrıca köyde çalışma, endüstri ya da şehir topluluklarında icra edilen mesleklerdeki gibi statü, prestij vb. gaye ve motivlerden de uzaktır. Kırsal şartlar altında sosyal statü, gelir, meslek vb. ikincil kriterlerden ziyade fertlerin kişisel nitelikleri tarafından belirlenir.⁵¹⁶

Belirgin, orijinal iş bölümü ve farklılaşmanın olmadığı bir cemaat yapısı içerisinde köyde fertler, hayatlarının her yönüyle sosyal hayata katılırlar. Duygu birliği, amaç birliği ve çalışma hayatı iç içedir.⁵¹⁷ Dayanımcı bir sosyal yapı hâkimdir ve insanlar, gelenek ve örf-adetlere dayanarak birbirlerine yardım ederler.⁵¹⁸ Karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma duyguları üzerine dayalı örgütlenme biçimleri, asıl olarak ekonomik nitelik taşımayan ortak değer tutumları temeli üzerinde gelişmeye meyillidir.⁵¹⁹ Bu yapı içinde çalışma, çoğu zaman rasyonel çıkarlardan ziyade, dayanışma duyguları uğruna icra edilen bir faaliyettir. Bu dayanışma duygusu ve diğer sosyo-kültürel yapı unsurlarının etkisiyle aile emeği ile çalışan ücretli işçi kullanmayan köylü işletmeleri, gizli işsizliğin⁵²⁰ açık işsizlik haline dönüşmesini engellemekle⁵²¹ mobilite imkânını ortadan kaldırmaktadırlar. Dolayısıyla genelde toplumsal mobilite özelde çalışma ya da “iş” mobilitesi düşük seviyede cerayan etmektedir.

Köylülüğün ya da köy kültürünün psikolojisi çevre ve davranış arasındaki ilişkilerle bağlantılıdır. Ortaya konulan tutum ve davranışlar fiziki ve sosyal çevreden öğrenilmiş normal tepkilerdir. Öğrenme çevresi sınırlıdır. Sınırlı öğrenme çevresi bütün

⁵¹⁶ Nelson, *a.g.e.*, 21.

⁵¹⁷ Mehmet F. Gezin, “Cemaat-Cemiyet Ayrımı ve Ferdinand Tönnies” İ.Ü.İktisat Fak., Sosyoloji Konferansları, 22. Kitap, İstanbul, 1988, s., 191.

⁵¹⁸ Eröz, *a.g.e.*, s. 222.

⁵¹⁹ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuvarı*, s. 235.

⁵²⁰ Gizli işsizlik denince bir ekonomide çalışır görüldüğü halde hatta yararlı şeyler üretimine yardımcı olduğu halde, üretkenliği sıfır olan insan anlaşılır. Yani bu insanların üretimden çekilmeleri halinde üretimde herhangi bir azalma olmaz. Tarım kesiminde 15 yaş üzeri aile bireylerinden insanların, o aile işletmesinde kendilerine ihtiyaç duyulmadığı halde, onların aile işletmesinde kalarak şu ya da bu şekilde bir işin ucundan tutmalarındır. Bunların aile işletmesinde kalmaları ne toplam üretimi artırır nede işletmeden ayrılmaları toplam üretimi azaltır. İbrahim Sevindirici, *Az gelişmişliğin Ekonomisi*, İtalik Yay., Ankara, 1999, s. 46.

⁵²¹ Kazgan, *a.g.e.*, s. 48.

davranışların olduğu gibi, ferdin çalışma ile ilgili davranış normlarını kazanmasını da tayin eder. Bu yapı içinde o, daha çok ziraat ve hayvancılıkla ilgili tutum ve davranışları küçük yaşlardan itibaren öğrenmek zorunda kalır.⁵²² “İş” konusunda sınırlı bir sosyalleşme süreci geçirdiğinden başka alanlara kayma, diğer çalışma alanlarına yönelik uygun davranış ve tutum geliştirme şansı azalır. İş mobilitesinin düşüklüğünün bir nedeni de budur.

Buraya kadar anlatılanlar genel olarak örnekleminiz için de geçerlidir ve örnekleminizi oluşturan kesimin temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olsa da şehir merkezine yakın köylerde şehirde bir takım işlerde çalışan insanlar da bulunmaktadır. Tarımsal faaliyet alanındaki işler, sırasıyla toprağı sürmek, ürünleri yetiştirmek, hayvan bakımı ve çoğaltılması, hasat toplanması ve nakledilmesidir.⁵²³ İşletme tipi açısından küçük aile işletmeleri hâkimdir. Köylerin çoğunda geçimlik tarım yapılmakla birlikte ticari tarımın yapıldığı köyler de vardır. Ancak yukarıda verdiğimiz tanım itibariyle geçimlik tarım kavramı, örnekleminizde geçimlik kesim olarak ifade edilen insanların durumuyla tam örtüşmediğini belirtmek gerekir. İçerisinde yaşanan şartlar itibariyle örnekleminizin yapmış olduğu tarım, kendi ihtiyaçlarının tamamını karşılamaktan uzaktır. Yani onlar isteselerde yaptıkları üretim faaliyetiyle bütün ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Sınırlı sayıda ürüne yönelik bir tarım yapılmakta olup, bu ürünlerin ihtiyaç fazlası satılarak elde edilen kazançla diğer ihtiyaçlar karşılanmaktadır. Satılan ürünlerden elde edilen kazancın diğer ihtiyaçları karşılamadan, kısaca geçim sağlamadan başka bir şeye yaramadığı için onları, geçimlik kesim olarak nitelemeyi uygun görüyoruz.

Bir sosyal sistem olarak ağalık ya da beylik, geleneksel Türk köyünün önemli bir özelliğidir.⁵²⁴ Her ne kadar bu geleneksel sistemin görünürlüğü ortadan kalkmış olsa da bu durumun geçmişinde böyle bir tecrübeye sahip örnekleminizin sosyo-ekonomik yapısında hâlâ izlerinin olduğu görülmektedir. Zira örnekleme dâhil olan köylerin bir ikisi hariç diğerlerinde toprak dağılımı eski düzeni andırmaktadır. Yani toprağın büyük çoğunluğu bir iki ailenin elindedir. Bunun dışındaki araziler ise, paylaşılarak

⁵²² Özkul, *a.g.e.*, s. 18.

⁵²³ Nirun, *a.g.e.*, s. 189.

⁵²⁴ Geniş bilgi için bkz., N. Yalman, “*On Land Disputes in Eastern Turkey*”, *Readings in Rural Sociology*, Edit., Oguz Arı, B. Ü. Yay., İstanbul, 1977, s. 106-119.

küçülmüştür. Dolayısıyla tarımsal üretimde, kiracılık ya da yarıyıcılık gibi uygulamalar yaygındır.

Teknik ya da modernizasyonun, incelenen köylerin hemen tümü dâhil, çok yaygın olmadığı söylenebilir. Sulu tarım yapılabilen köylerin sayısı çok azdır. Yörede iklim ve coğrafi koşulların, tarımsal üretime elverişsizliğinin bir sonucu olarak daha çok hayvancılıkla uğraşmakta ve sebzeçilik yapan köylerin de varlığına rağmen tarımsal ürün türleri çok sınırlı kalmaktadır. Toprak düzeninin bozukluğunun, ekonomik teknik yetersizliklerin, elverişsiz iklim ve doğal şartların olumsuz etkileri üzerine sosyo-kültürel nedenlerden kaynaklanan olumsuzluklarda eklenince üretimde ciddi boyutlarda bir verimlilik sorunu yaşanmakta bu da çalışma anlayışı ve tutumlarını etkilemektedir.

3.2. Örneklemenin Çalışmayla İlgili Tutum ve Anlayışları

Çalışma, çok yönlü ve kompleks bir fenomendir. Onun farklı görünüm ve yönlerini birbirinden ayırmak mümkün olmadığı gibi, ilk bakışta bu görünüm ve yönlerden herhangi biriyle ilgili gibi görünen çalışma tutumlarını da birbirinden kesin hatlarla ayırmak, farklı başlıklar altında kategorize etmek güçtür. Ancak konuyu sistemli bir şekilde inceleyebilmek için kimi zaman tekrara düşmek pahasına da olsa, bu tutumları farklı başlıklar altında, genel hatları itibariyle kategorize ederek değerlendirmek zorundayız. Her ne kadar çalışma, çok yönlü bir faaliyet olsa da temel olarak o, anlamlı, amaçlı ve organize bir aktivitedir. Bu nedenle çalışmayla ilgili tutum ve anlayışları, “çalışmanın anlamı”, “çalışmanın gaye”si ve “çalışmanın biçimi(organizasyonu)” başlıkları altında kategorize ederek değerlendirmeye çalışacağız.

3.2.1. Çalışmanın anlamı, insan hayatındaki yeri ve önemi

Çalışmaya atfedilen anlam, insan hayatında ona biçilen yer ve verilen önem, çalışma davranışının doğasının, onunla ilgili sosyo-kültürel değerlerin, meşgul olunan iş koşullarının, çalışmanın gayesinin, çalışma sonucunda elde edilen girdinin değerinin, ferdin kendi algıları, bilgileri ve (direkt veya dolaylı) tecrübeleri ve yaşam pratiklerine dayanarak göreceli olarak değerlendirmesi etrafında şekillenmektedir. Aynı “iş”in yapıldığı, benzer sosyo-kültürel değerlerin, iş koşullarının, çalışma gayelerinin hâkim olduğu sosyal kesitlerde neticede algı, bilgi, tecrübe ve yaşam pratikleri açısından

birbirine yakın insanların bu değerlendirmede benzer sonuçları elde etmesi kuvvetle muhtemeldir. Herhangi bir sosyal kesitte yaşayan insanların umumi ve karakteristik tutumlarında gözlenen biçimsel benzerlikler bir yönüyle bununla açıklanabilir.

Çalışmanın anlamı konusunda katılımcılarımızın ağırlıklı çoğunluğu, *çalışmanın kişinin, kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, duygusal ve zihinsel emek harcaması* olduğunu kabul etmektedir. Ancak kendileri için *çalışmanın kişinin kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel emek harcaması* anlamına geldiğini belirtmektedirler. Onlar için *çalışma, sadece ekonomik fayda elde etmenin bir aracı, yorgunluk veren, katlanılması gereken bir zorunluluktur*. Zira katılımcıların çoğunluğu, *çalışmanın zorunlu ve katlanılması gereken, yorgunluk verici bir faaliyet ve yalnızca ekonomik fayda elde etmenin aracı* olduğu konusunda hem fikirdir.

Çalışmanın gayesi ile ilgili tutumları incelerken değerlendirileceği gibi, katılımcıların çoğunluğu, *insan yaşamak için çalışmalıdır* şeklinde bir tutuma sahiptir. Onlar için “çalışmak”, hayatta kalmak için giderilmesi gereken zorunlu ihtiyaçların tatmin aracıdır. *İnsan niçin çalışmalı?* şeklindeki soruya çoğunluk, *insan, öncelikli olarak sadece yeme, içme, giyim vb. günlük ihtiyaçları karşılamak için çalışmalıdır*, şeklinde görüş beyan etmektedir. Kendi ifadeleriyle çalışma, “*boğaz tokluğu*” için yapılan bir faaliyettir. (*Boğaz tokluğundan* kasıt, sadece yeme ve içme değil, tüm ihtiyaçların asgari düzeyde karşılanmasıdır.) Toplumumuzda “iş” için yaygın kullanılan *ekmek teknesi, ekmek kapısı* deyimleri de bu anlamın izlerini taşır.

Çalışmanın zorunluluğu, insanın biyolojik ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle yaşamın devamını sağlamasından ileri gelmektedir. Bu durumda çalışma var olma yönelimli bir eylemdir ve hayatta kalmak için “çalışmak” gerekir. Katılımcıların çoğunluğu, çalışma sonucunda elde ettikleri girdinin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğini, dolayısıyla kendilerini tatmin etmediği halde mecbur oldukları için “çalışmak” zorunda olduklarını beyan etmektedir. Bu durumda çalışma, yalnız ve sadece araç değerlerle, yarar sferi değerleri tarafından yönetilen bir çalışmadır. Varlığını korumak ve sürdürmek için “çalışmak”tır.⁵²⁵ Bu gayeler peşinde yapılan çalışma, bir uğraş mesabesinde dışsal faktörler tarafından yönlendirilen bir faaliyettir. Bu yönüyle belki de çalışma, Fried’un dediği gibi, tatmin prensibinden çok gerçeklik prensibi

⁵²⁵ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 169.

tarafından idare edilen bir davranış,⁵²⁶ katlanılması gereken bir yük, çoğu zaman bedenen yapılan yorucu bir uğraş, araçsal bir eylemdir. Özellikle örneklemimizde çalışmanın bedenen yapılan bir faaliyet olması, çalışma verimini artıran ve çalışmayı kolaylaştıran teknolojik imkânların sınırlılığı, çetin ve zorlu doğal şartlar göz önüne alındığında, bu şartlar altında çalışmanın yorgunluk verici bir faaliyet olarak addedilmesi gayet tabiidir.

Her ne kadar çalışma, maddi manevi birçok tatmini bir arada barındıran bir araç olsa da katılımcıların çoğunluğu, çalışmanın *sadece ekonomik fayda elde etmenin aracı* olduğunda hem fikirdir. *Sonucunda ekonomik bir fayda olmazsa yine çalışır mısınız?* şeklindeki soruya çoğunluk, *hayır* cevabını vermektedir.

Kişiyi çalışmaya sevk eden nedenlerin onu davranış için güdülemekle kalmayıp, aynı zamanda ona çalışmanın anlamını da verdiği görülmektedir. Dolayısıyla kişiyi çalışmaya güdüleyen nedenlere binaen çalışmanın anlamında kişiler arasında farklılıklar gözlemek mümkündür. Örneğin, ihtiyaç konusunda birincil ihtiyaçlarını temin etmede sıkıntısı olmayan insanlar için çalışmanın gayesi, *boğaz tokluğunun* ötesine geçmiştir. Bu durumda olan bir insanın çalışma gayesi, ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde daha sonraki sıralarda gelen psiko-sosyal ihtiyaçların teminine yöneliktir ve bu noktadan sonra çalışmanın anlamı da farklıdır. Çalışma, artık zorunlu ve sadece ekonomik fayda elde etmenin bir aracı olmaktan ziyade örneğin, topluma hizmet etmenin bir aracıdır. Nitekim örneklemimizde ekonomik açıdan durumunun iyi olduğu gözlenen insanların çalışma gayelerinin birincil fizyolojik ihtiyaçlardan ziyade psiko-sosyal ihtiyaçlara yöneldiği gözlemlenmiştir. Onlar için “çalışmak”, sadece ekonomik faydanın aracı ve yaşam için bir zorunluluk değil, psiko-sosyal tatminler için uğraş olarak görülmektedir.

Dikkate değer bir husus, çalışmanın katlanılması gereken, zorunlu, yorgunluk verici bir faaliyet olarak addedilmesine rağmen, katılımcıların çalışmanın *değerli ve insanlar için ayırt edici bir faaliyet* olduğu konusunda hemfikir olmalarıdır. Çalışmanın yorucu, sıkıntı verici, zorunlu olmakla birlikte değerli olmasının altında yatan nedenlerden birisi, örneklemde çalışmanın öncelikli olarak biyolojik ya da temel ihtiyaçları karşılamaya matuf olmasıdır. Çalışma sonucunda üretilen ürünün somut, gözle görünür bizatihi şekli şemali itibarıyla, niceliğinden çok niteliği açısından değerli olması, algı ve bilgi yönünden somut ağırlıklı insan için onun üretim sürecini yani

⁵²⁶ Neff, *a.g.e.*, s. 88 (Sigmund Freud, “*Civilization and Its Discontents*,” *Standard Edition of The Complete Psychological Works*, vol., 21, pp. 64-145’den naklen).

çalışmayı anlamlı ve değerli kılmaktadır. Yine kırsal kesimde genelde çalışmanın bedenen yapılan yani manuel bir faaliyet olması ve kişinin çalışmanın sonucuna yabancılaşmamış olması, üretim sürecinin tümüne hâkim olmak suretiyle bütünlük duygusuna sahip olması ve bizatihi çalışmanın sonucunu kendi ürünü olarak değerli görmesi, insanların çalışmayı anlamlı görmesine neden olmaktadır. Nihayetinde üretim araçlarına sahip olma ve biçimsel bile olsa kendi iş gücünü özgürce kullanma olanağı, bireye sınırsız bir çalışma istekliliği veren en güçlü özendiricilerden biri⁵²⁷ olmakla birlikte bu durum çalışmayı da anlamlı kılmaktadır.

Köylü için çalışma ya da üretim sürecinin biçimi, nasıllığı bizatihi kendi elinde olan bir durumdur. O, bir patronun ya da yöneticinin emri altında onun belirlediği kurallar istikametinde değil, bizatihi doğal bir ortamda kendi seçim ve iradesiyle belirlediği şekilde çalışır. Örneğin, ne zaman çalışmaya başlayıp ne zaman bırakacağı doğal şartlarla birlikte kendi insiyatifindedir. Bu şartlar altında insanın yaşamın gerekleri olan ürün için full-time hatta part-time çalışma zorunluluğundan özgür olması mümkündür.⁵²⁸ Harris'in endüstri öncesi tarım toplumları hakkındaki, "insanlar yapmak zorunda oldukları şeyi yapıyorlardı, fakat onun yeri ve zamanı başka biri (yöneticiler, patronlar vb.) tarafından belirlenmemiştir"⁵²⁹ yargısı örneklemimiz için de aydınlatıcıdır. Yani onların çalışmasındaki zorunluluk kaynağı, kendi dışında olan bir zorunluluk değildir. Bizatihi temel ihtiyaçları karşılama zorunluluğudur. Dolayısıyla zorunlu ve yorucu olmakla birlikte onların çalışması bir fabrika ya da büro çalışanınınkinden farklı, sıkıntı ve yorgunluk verici dahi olsa anlamlı ve değerlidir.

Çalışmanın hayattaki yeri ve önemine gelince, bununla ilgili yönelttiğimiz, *aşağıdaki yaşam alanlarından sizin için en önemlisi hangisidir?* sorusuna katılımcıların çoğu, iş ya da çalışma cevabını vermiş olsalar da onların, *günlük hayatta en fazla vakit harcadıkları alanın çalışma değil, boş zaman olduğu* konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. *Çalışmanın insan yaşamında çok önemli ve çok merkezi bir yeri vardır, "çalışmak" kadar insanı mutlu eden başka hiç bir şey yoktur*, önermelerini katılımcıların çoğu doğru kabul etmektedir. Ancak katılımcılara yönelttiğimiz, *birden bire elinize yüklü miktarda para geçse çalışmaya devam edermisiniz?* şeklindeki sorumuza hemen herkes, *evet* cevabı vermekle birlikte, bunun nedenini *hazıra dağ*

⁵²⁷ Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, s. 233.

⁵²⁸ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 55.

⁵²⁹ Wisman, *a.g.m.*, s. 1659 (Harris, *a.g.e.*, s. 101'den naklen).

dayanmaz (elde mevcut olan şeyin ancak çalışarak korunabileceği anlamında kullanılır) deyimiyle açıklamaları, aslında onların çalışmayı başlı başına mutluluk kaynağı, haz veren bir davranış olduğu için değerli algılamadıklarını göstermektedir. Yani onlar, çalışmanın verdiği mutluluk veya haz adına değil, çalışmanın olmadığı bir durumda ortaya çıkacak ve insana sıkıntı verecek, *yokluktan* sakınmak adına böyle bir tutum sergilemektedirler. Onlar için çalışma, başlı başına bir olgu olarak değerli ve önemli, doğası itibariyle merkezi bir faaliyet değildir. O, daha çok sonuçları itibariyle değerli, önemli ve merkezi bir aktivitedir. Zaten çalışmanın başlı başına değerli ve önemli addedildiği bir ortamda *insan çalışmak için yaşamalı, sonucunda herhangi bir ekonomik fayda olmasa da insan çalışmalıdır*, şeklinde tutumların yaygın gözlenmesi gerekir. Oysa hatırlanacağı gibi katılımcılarımızın çoğunluğu, *yaşamak için çalışmak gerekir* şeklinde bir tutuma sahiptir ve onlar arasında, sonucunda ekonomik bir fayda olmazsa hiç kimsenin çalışmayacağı yargısı hakimdir.

Çalışmanın *olmadığı bir hayat daha güzel olurdu*, şeklindeki önermeye de çoğunluk *hayır* cevabını vermiştir. Bu, onlarda hedonist (hazcı)⁵³⁰ bir tutumun olmadığını gösterir. Katılımcılara göre böyle bir durumda (çalışmanın olmadığı bir hayatta) *insan aç kalır veya insanın canı sıkılır*.⁵³¹ Yani çalışma, başlı başına önemli, bizzat bir tatmin kaynağı olduğu için değil, çalışmanın olmadığı bir durumda insan aç kalacağından, canı sıkılacağından onun olmadığı bir hayat güzel değildir. Kısaca çalışmanın olmadığı bir hayatta çekilecek sıkıntılara oranla çalışarak geçen bir hayat, tabir yerindeyse *ehveni şerdir*.

Çalışmanın onların hayatındaki yeri ve önemini belirleyen en önemli nokta, ihtiyaç ve çalışma arasındaki ilişkidir. Onların hayatında çalışmanın yeri ve önemi, ihtiyaçların tatmin ve tatminsizliğiyle belirlenmektedir. Çalışma, ihtiyaçları tatmin ettiği için ve aksi durumda karşılaşılabilecek sıkıntılardan koruduğu için önemlidir, bu yüzden insan çalışmalıdır. Kısaca “iş”, “iş”tir, bir takım ihtiyaçları karşılar ve ekonomik fayda sağlar, bunun dışında belki de çok başka bir anlamı, yeri ve önemi yoktur. Çalışma,

⁵³⁰Haz veren şey iyi, acı veren şey ise kötüdür. İnsanın amacı en yüksek haza ulaşmaktır. İnsan kendisine haz vermeyen şeylerden uzak durmalıdır. Kirene ahlakının bu öğretilerine, Haz Ahlakı (Hedonizm) adı da verilmektedir., Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul, 2000, s. 431.

⁵³¹ Bu soruda gençlerin çoğunluğunun, daha çok hedonist bir ahlak ile para ve malı, bilhassa gösteriş ve ihtişamın simgesi gören bir anlayışın etkisiyle, *çalışmayı bırakırım dedikleri*, gösterişe dayalı tüketime yönelik tutum ifadeleriyle cevap verdikleri gözlenmektedir. *Çalışmak kadar insanı mutlu eden başka bir şey yoktur*, şeklindeki önermeye de gençler daha çok *hayır* cevabı verirken orta yaşlı veya yaşlı insanlar *evet* demektedirler.

yaşama anlam kazandıran şey değil, daha çok yaşamı mümkün kılan şey, “düşmanca bir ortamdan bir şeyleri azar azar toplama yolu”,⁵³² “varlığını koruma ve devam ettirme gibi araç değerlere dayalı uğraştır”.⁵³³ Çalışmayla ilgili tutumlarda genel anlamda bu ekseninde şekillenmektedir.

3.2.2. Çalışmanın gayesi, çalışma-başarı ilişkisi

Fertlerin “iş” sayesinde aradıkları hedefler üzerine yapılacak bir araştırma fertlerin niçin çalıştıklarını ve çalışma dışında ne aradıklarının temelini aydınlatacaktır.⁵³⁴ Bilindiği gibi, köyde ya da kırsal kesimde çalışmanın öncelikli gayesi, kendileri ve hayvanların besini olan temel ihtiyaçların karşılanmasıdır. Genel anlamda katılımcılarımızın çalışma gayelerinin, buna benzer bireysel, subjektif amaçlar ve ekonomik kazanç yönelimli olduğu söylenebilir. Bu konuda *niçin çalışırsınız? Aşağıdaki çalışma nedenlerini size göre öncelik sırasına göre sıralayınız* şeklindeki sorumuza, katılımcıların çoğunluğu, *yeme, içme, giyim vb. günlük ihtiyaçları karşılamak için çalışmak gerekir*, yolundaki tutum önermesini birinci sırada göstermişlerdir.

Tüm insanlık için çalışmanın gayesi, hiç şüphesiz hissedilen bir ihtiyacın tatmin edilmesidir. İhtiyaçların sayısı ve dereceleri de içerisinde bulunulan ekonomik düzey ve insanların oluşturdukları alışkanlıklara dayanır. Katılımcıların çoğunluğu öncelikli ihtiyaç olarak, *yeme, içme, giyim vb. gündelik ihtiyaçları belirtmektedirler*. Bu durumda onların çoğunluğu için çalışmanın gayesinin *yeme, içme, giyim vb. günlük ihtiyaçları karşılamak*, kendi deyimleriyle *muhannete muhtaç olmamak ve boğaz tokluğu* olması gayet doğaldır. *Muhannete muhtaç olmamak* veya *boğaz tokluğundan kasıt*, sadece yeme-içme gibi biyolojik ihtiyaçların karşılanması değil, tüm ihtiyaçların asgari düzeyde tatmin edilmesidir. Katılımcıların her iki ifadeyi kullanım biçimleri bunu yansıtmaktadır. Neticede çalışmanın gayesi ile ilgili gözlenen genel tutum *yaşamak için çalışmak gereklidir*. .

Onlar için zaruri ihtiyaçlardan sonra gelen ihtiyaç ve gaye ise, *ihtiyaçları karşılamamanın yanı sıra kendini güvende hissetmek için yarını ve geleceği düşünerek para kazanmak, zengin olmak daha rahat bir hayat yaşamaktır*. Sosyal güvenlik ya da

⁵³² Grint, *a.g.e.*, s.15. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s., 15.

⁵³³ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s., 169.

⁵³⁴ Harpaz, Fu, *a.g.m.*, s. 643.

sigorta güvencesinin olmadığı bir ortamda; para, ödeme ve değiş tokuş aracı olarak oynadığı rol yanında ve belkide ondan daha geniş ölçüde saklama ve esirgeme görevi görmektedir.⁵³⁵ Dolayısıyla gelecek endişesiyle çiftçi ya da köylünün tabiatan kaynaklanacak kıtlık ve darlığı, gelecek günlerin kaza ve belasını düşünerek bir miktar hazırlık bulunmasının bir gereklilik⁵³⁶ olduğu göz önüne alındığında bu ikinci gaye ve ihtiyaç daha anlamlı hale gelmektedir.

Bu noktada belirtilmesi gereken, ekonomik durum ile çalışmanın öncelikli gayesi ve öncelikli ihtiyaçların ne olduğu arasındaki ilişkidir. Kazancın gücü arttıkça gereksinimler çoğalmakta⁵³⁷ (Örneklemede yaygın kullanılan “mal arttıkça, tamah artar” deyimini bunu ifade etse gerektir) ve doğal olarak ekonomik yönden iyi durumda olan insanların ihtiyaçlarında da değişiklikler ve çeşitlenmeler göze çarpmaktadır. Ekonomik seviyeleri iyi olduğu gözlenen insanlar için çalışmanın öncelikli gayesi, *ihtiyaçları karşılamanın yanı sıra kendini güvende hissetmek için yarını ve geleceği düşünerek, zengin olmak daha rahat bir hayat yaşamaktır*. Onlar arasında en yaygın çalışma gayesi *ev, para, traktör araba vb hayatı kolaylaştıran şeyler ve çocuklarının eğitimi gibi ihtiyaçları karşılamaktır*.

Temel ihtiyaçlar açısından kendini güvende hisseden insanın diğer ihtiyaçları temine yönelmesi gayet doğaldır. Onların hem öncelikli ihtiyaçları hem de motivleri farklıdır. Ancak *boğaz tokluğu* için çalışan insanların içinde buldukları şartlar itibariyle diğer ihtiyaçların onları motive edici bir özelliğinin olduğu söylenemez. Bu konuda Akdağ köyünde bir katılımcı, *evinin çok iyi durumda olmadığını, hatta duvarlarının çatlak olduğunu ancak içinde bulunduğu şartlar itibariyle kazandığının sadece gündelik ihtiyaçlarını karşılamaktan öteye geçmemesi nedeniyle yeni bir ev yapmayı ya da var olan evi tamir ettirmeyi düşünmediğinden* bahsediyordu. Maslow’un iddia ettiği anlamda bir ihtiyaçlar hiyerarşisi bulunduğu ve bu ihtiyaçların da önem sırasına göre tatmin edilebileceğinin⁵³⁸ hatırlandığında sanırım bu konuda fazla bir açıklamaya gerek kalmaz.

Çalışmaya sevk eden ihtiyaç ve motivler bireyin ve toplumun sosyo-ekonomik seviyesi ile yakından alakalıdır. Refah seviyesi yüksek toplumlarda ya da toplumsal

⁵³⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s. 172.

⁵³⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s. 180.

⁵³⁷ Tolan, *a.g.e.*, s. 292.

⁵³⁸ Maslow, *a.g.e.*, s. 35-59, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 41-48, Steers, Proter, *a.g.e.*, s. 41-47, İncir, *a.g.e.*, s. 8, Barlı, *a.g.e.*, s. 20-26, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 236.

kesitlerde birey için fizyolojik ihtiyaçlar ve güvenlik gereksinimleri önemini büyük ölçüde yitirir. Örneğin, sanayileşmiş Batı toplumlarında organik gereksinimler bütün toplumsal kategoriler için tatmin edilmiş sayılabilir. Dolayısıyla organik gereksinimlerin kişiyi motive etme olasılığı düşüktür. Aksi durumdaki toplumlar veya toplumsal kategoriler için ise fizyolojik ve güvenlik gereksinimleri ön planda güdüleyicidir⁵³⁹ ve bu güdüler tatmin edilmeden örneğin sosyal nitelikli güdülerin tatminine yönelmek zordur. Nitekim katılımcıların çoğunluğu, *herkes, çalışarak topluma hizmet etmelidir* önermesini doğru kabul etse de, örneklem için çalışmada topluma hizmet gayesinin henüz bir önceliği yoktur. Bir önceki konuda bahsedildiği gibi, katılımcılarımızın çoğunluğu, *çalışmayı ekonomik fayda elde etmenin aracı olarak görmekte ve sonucunda ekonomik bir fayda elde edilmediği sürece çalışmayacaklarını* ifade etmektedirler. Çalışarak topluma hizmet etmek gibi sosyal gayelerin katılımcılarımızın hayatında öncelikli bir yerinin olmaması, şüphesiz içerisinde yaşanılan sosyo-ekonomik şartlarla ilişkilidir. Bu, aynı zamanda bir yönüyle kırsal kesim özelinde fert ve toplum menfaatlerinin henüz birbiriyle uyumlu hale gelmediğinin, dolayısıyla sosyal gelişme⁵⁴⁰ düzeyindeki geri kalmışlığın da bir ifadesidir.

Almanya da çalışan bir Türk işçisinin bize anlattığına göre, aynı ülkede çalışan başka bir Türk işçisi bir gün, işsiz olup, aldığı işsizlik ücreti ile geçinen bir Alman arkadaşının çok mutlu olduğunu görünce bunun sebebini sorar. Arkadaşının bu mutluluğunun nedeninin yeni bir “iş” bulması olduğunu öğrenir. Ona bu “iş”te çalışması karşılığında ne kadar ücret alacağını sorar. Aldığı cevap şaşırtıcıdır. Zira işsizlik sigortasından aldığı maaşla hemen hemen aynı miktarda bir ücret için çalışacaktır. Türk işçisi gülerken, bunun bir aptallık olduğunu söyler. Ama aldığı cevap bir önceki kadar şaşırtıcıdır; arkadaşı, az bir ücret karşılığında çalışmak istemesinin nedenini, kendi çocuğunun ya da kendinden sonraki neslin herhangi yabancı bir ülkede çalışmak zorunda kalmaması, kısaca devlet ve toplumunun geleceği için çalışmak olarak açıklar. Sanırız bu yüksek düzeyde bir toplumsal bütünlüğün ve aidiyet bilinciyle sadece kendini ya da hâlihazırdaki toplumu düşünmekten öte, gelecek nesillerin

⁵³⁹ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 115., Tolan, *a.g.e.*, s. 153, Silah, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁴⁰ Sosyal gelişmenin en belirli ve mükemmel hali, fert ve toplum çıkarlarının birbirine zıt olmadığına anlaşılmasıdır. Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji*, 9. Baskı, Der Yay., İstanbul, 1998, s. 254.

durumunu düşünerek topluma hizmet amacıyla çalışmak⁵⁴¹ anlamına gelir ve fert ile toplum menfaatlerinin birbiriyle yüksek düzeyde uyumuna dolayısıyla ileri düzeyde sosyal gelişmeye atıfta bulunur. Böyle bir gaye uğruna çalışmak ya da fert ve toplum menfaatlerinin yüksek düzeyde uyumu için ister istemez zorunlu ihtiyaçların herhangi bir şekilde tatmin edilmiş olması gerekir ki, örnekleme yaşayan insanların birçoğunun hali hazır durumları, söz gelimi sosyal güvenlikten yoksun oldukları göz önüne alındığında çalışarak topluma hizmet etmeye yönelik belirgin bir tutumun yokluğu ya da yaygın olmayışı bu şartlar içinde anlamlı hale gelir.

Çalışmanın gayesi konusunda belirtilmesi gereken bir diğer husus; özellikle ekonomik seviyesi düşük insanlar arasında çalışmanın gayesi konusunda kanaatkâr tutumların yaygın olduğu gözlemdir. Bu insanlar için *oturacak bir ev, örtünecek bir giysi ve yenilecek bir ekmek* olması yeterlidir. Söz konusu tutumlara sahip insanlar, *azla yetinmeyerek, kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmek için çalışmayı tamahkârlık* addetmektedirler. Bu anlayış, kırsal kesimde ihtiyaçların geleneksellik kalıbı içerisinde dondurulması durumuna gönderme yapmakla birlikte kırsal kesim insanını daha fazla üretip, daha çok artı ürün meydana getirmekten alıkoyan nedenlerden birisi olarak değerlendirilebilir.

İhtiyaçlarla ve bu ihtiyaçların tatmin düzeyiyle çalışmada güdülen gayeler arasındaki ilişki şüphesizdir. Ancak ihtiyaçlar tatmin edilmekle bitmez. Her tatminden sonra yeni bir ihtiyaç ve onun tatmin edilmesi gereği ortaya çıkar ve bunun için çalışmak gerekir. Oysa özelde fert hayatında genelde toplumun sosyo-ekonomik durumundaki gelişmelere ve değişimlere rağmen, ihtiyaçların bir yönüyle alışkanlıklara bağımlı olması ve az önce bahsedilen kanaatkâr tembih ve tutumların etkisiyle kırsal kesimde hem ihtiyaçların hem de bunların tatmin seviyesinin geleneksel kalıp içinde dondurulduğuna da şahit olunabilir. İhtiyaçların değişmediği bir durumda yatırım için yapılan faaliyetler, çalışma kısıtlanır. Çünkü aynı ihtiyaca yönelik maddelerden gelecek için daha fazla üretmenin anlamı yoktur.⁵⁴² Böylece doğal olarak insan daha fazla para kazanmaya değil, tersine sadece yaşamaya alışık olduğu biçimde yaşamaya ve bunun için gerekeni kazanmaya yönelir. Bu tutum içinde olanaklı en fazla çalıştığımda ne kadar kazanabilirim diye sormaz, tersine daha önce kazandığım ve benim geleneksel ihtiyaçlarımı karşılamaya yeten miktar için ne kadar çalışmam gerekir? diye sorar.

⁵⁴¹ Macit, *a.g.m.*, s. 268.

⁵⁴² Aren, *a.g.e.*, s. 25.

Kısaca daha az çalışmak daha çok kazanmaktan cazip gelir.⁵⁴³ Şüphesiz böyle bir durumda insanın asgari hedef elde edilince çalışmayı bırakması kuvvetle muhtemel olup, tüm vakti üretici aktivite ile doldurmaya yönelik bir çalışma tutumu geliştirmesi mümkün değildir.⁵⁴⁴ Bu anlayışla fertler ek kazançlar elde edince daha çok çalışmayıp, bu ilave gelirleri boş zamanlarda sarfetmeyi tercih ederler. Ülkemizde sanayi ve iş kollarında çalışan köylü işçiler, o yıl kendilerine lazım olduğunu düşündüğü parayı elde ettikten sonra bir gün durmadan köylerine dönerler.⁵⁴⁵ Özellikle kırsal kesimde yaz mevsimlerinde çalışmak için büyük şehirlere gidip, kış aylarında yeniden kendi köyüne dönen mevsimlik işçilerin durumu göz önüne alındığında bu durum biraz daha netlik kazanmaktadır. Zira çalışmak için gittiği şehirlerde kışın da çalışabileceği işlerin varlığına rağmen toprağa bağlı geneksel yapının ve çalışmanın gayesiyle ilgili geleneksel tutumların vermiş olduğu anlayışla özellikle kış aylarında hemen köye dönerler.⁵⁴⁶ Bu, ihtiyaçların, dolayısıyla buna yönelik çalışmanın, geleneksellik kalıbında dondurulup, biraz da kanaatkârlığın etkisiyle asgari hedefin elde edilmesiyle birlikte çalışmanın bitmesi konusunda açıklayıcı bir örnektir. Bu değerlendirilmeler ışığında, yukarıdaki kanaatkâr anlayışın söz konusu anlayışa sahip insanları çok çalışmaktan alı koyacak bir yapıda olduğu kuşkusuz bir gerçek olsa da bu anlayış ya da bu anlayışa ilişkin çalışma tutumu, mevcut çalışma şartlarının zorlamasıyla oluşmuş ve söz konusu şartları meşrulaştırmaya yönelik bir yapıya da sahiptir.

Çalışmada hedeflenen amaçlar kişiyi davranışa ya da çalışmaya yönelten öncelikli faktörlerdir. Bununla birlikte herhangi bir hedefin önemi ve çekici gözükmemesi, davranışa sevk etmesi aynı süre içindeki iş koşulları ve olanakları içerisinde hedeflerin elde edilebilirliği ve başarı derecesine bağlıdır. Bu açıdan çalışma sonuçları tarafından kontrol edilen *edimsel bir davranıştır*. Sonuçtan kasıt, davranıştan sonra ortaya çıkan ve gelecek davranışı etkileyen neticelerdir.⁵⁴⁷ Olumlu sonuçlara götüren davranışın tekrar edilme isteği, olasılığı, sıklığı ve o davranışa yönelik pozitif tutumların gelişme ihtimali artar. Çalışarak ulaşılmak istenen bireysel amaçların elde edilebilirliği, çalışmayı çevreleyen ortam ve koşullarla uyuşma veya çatışma derecesi, çalışmanın gayesi ile ilgili olumlu ya da olumsuz tutumların ortaya çıkmasında etkilidir.

⁵⁴³ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, s. 52-53, Bodur, *a.g.m.* s. 86.

⁵⁴⁴ Macit, *a.g.m.*, s. 268.

⁵⁴⁵ Eröz, *a.g.e.*, s. 221.

⁵⁴⁶ Macit, *a.g.m.*, s. 265.

⁵⁴⁷ Barlı, *Davranış Bilimleri*, s. 173.

Güdülen gayenin elde edilebilirlik olasılığı düşük, gaye ile çalışmayı çevreleyen koşullar arasında çatışma fazla olduğunda başarı şansı azalır. Aksine gayenin elde edilebilirlik olasılığı yüksek, güdülen gaye ile çalışmayı çevreleyen koşullar arasında çatışma yerine uyum olduğunda ise başarı şansı yükselir. Birinci durum, çalışmanın gayesi konusunda olumlu tutumları beslerken, ikinci durumda mevcut şartlar içinde ideal gayelerin karşılanamaması ve bu şartları istenilen hedefe ulaşma açısından ıslah etme imkânının yokluğunda fert ister istemez çalışmadan beklentilerini asgari düzeyde tutarak çatışmadan kurtulmaya yönelecektir. Halk arasında yaygın olan *işten artmaz, dıştan artar* şeklindeki tutumlarda belirginleşen bu sosyal-psikolojik fenomen göz önünde bulundurulunca, örneklemin çalışma-başarı ilişkisi ile ilgili tutumlarının tesbit ve değerlendirmesi konumuz açısından önemli görünmektedir.

Katılımcıların çoğunluğu, *insan sıkı çalışarak başarılı olur, başarılı olmayan insan tembeldir* önermelerini doğru, *insan çok çalışarak değil, kurnazlıkla zengin olur*, önermelerini de yanlış bulmakla birlikte bu konuda tabii, ekonomik vb. şartların kararsızlığını ve bununla birlikte, *nasip, kısmet* gibi inançları vurgulamadan geçememektedir. Yani onlar için başarı, kazanç, kişinin gayretinin, ihtiyaçlarının/güdülenmesinin, dünya görüşünün, fiziki imkânlar ve bu imkânları kullanabilme kabiliyet ve seviyesinin⁵⁴⁸ direkt sonucu değildir. Her şeyden önce Allah'ın bunu nasip etmiş olması gerekir.

Çalışma-başarı ilişkisi konusunda aydınlatıcı olabilecek diğer bir durum, onların “zenginlik” ve çalışma ilişkisi konusunda verdiği cevaplardır. Nitekim *mevcut sosyo-ekonomik şartlar içinde çalışarak zengin olunabilir*, şeklindeki önermemize çoğunluk *evet, çok sözde yalan çok parada haram olmadan olmaz* şeklindeki önermemimize de çoğunluk, *hayır* cevabı vermekle birlikte, “*bu zamanda zengin olanların çoğunun altında bir çapanoğlu vardır*” diyenlerin sayısı az değildir. Çiftlik köyündeki bir katılımcının “*çalışmayla zengin olunsaydı, filan amca zengin olurdu*” şeklinde ki ifadesi ve bunun diğer katılımcılar tarafından da onaylanması bu konuda manidardır.

Çalışmanın sonucunu, istenilen hedefin elde edilme durumunu/başarıyı çeşitli koşullar; çalışanların ortalama beceri düzeyi, bilimin durumu ve pratik uygulanma düzeyi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, fiziksel koşullar, üretim araçlarının kapsamı

⁵⁴⁸ Söz konusu faktörler kişinin çalışma süresini dolayısıyla verimini tayin etmede etkilirdir. Geniş bilgi için bkz., Aren, *a.g.e.*, s. 24-26.

ve yeterliliği belirler.⁵⁴⁹ Bu koşulların sınırlılığı altında bir taraftan irade dışı gelişen ve mevcut şartlar içinde çoğu zaman kaçınılmaz olan başarısızlık, başarının önündeki engelleri haklı göstermekte ve bu şartlar altında başarının mümkün olmayacağı algısını ve başarıyı örneğin, şans, talih, kader ve ortam gibi harici şartlara atfeden nedensel yüklemeleri⁵⁵⁰ üretmektedir. Anlaşılan bu nedensel yüklemeler bir yandan çalışmaya ve başarıya yönelik motivasyonu ve tutumları olumsuz etkilerken diğer yandan böyle bir algının etkisiyle hak edilmiş olsa dahi, bütün başarılar, söz gelimi zenginlik, kuşkulu görülmektedir.⁵⁵¹ Zira mevcut şartlar içerisinde çok çalıştığınız halde, çalışıp çabalamanın sizin açınızdan beklenen karşılığı alınmadığı sürece zenginliği veya başarıyı açıklamak için geriye iki ihtimal kalır; biri, şans, rastlantı başka bir ifadeyle Allah'ın “*yürü ya kulum*” demesi veya *nasip* etmesi, diğeri, çalışıp çabalamanın dışında meşru olmayan yollardan kazanmaktır.⁵⁵²

Çoğu insan, kendi sarfettiği çaba sayesinde ulaştığı sonucu, toplumdaki başka insanların elde ettikleriyle oransal bir karşılaştırmaya tabi tutmaktadır. Oransal dengenin aleyhte bozulduğunu görünce, kendi elde ettiğini artırmaya çalışmaktadır. Bunu başaramazsa gayreti kaybolmakta⁵⁵³ mevcut durumu da sorgulamaktadır. Başarının genel geçer kriterinin olmadığı bir dünyada söz gelimi, olumsuz doğal ve sosyo-ekonomik şartların bütün başarı kriterlerini zaman zaman geçersiz kıldığı kırsal kesimde bu sorgulama sonucunda fert kimi zaman iyi niyetli bir bakışla, bu durumu nasip, kısmet gibi kavramlarla açıklayabilmektedir. Bunun yanısıra fert gayri meşru yoldan para kazanma, hızlı bir şekilde yükselme meylinin ve toplumda bu yolla zengin olanların sayısının arttığını da gözlemektedir. Toplumun hiç de azımsanmayacak bir bölümü bu sayede kısa yoldan büyük paralar kazanmaktadır. Asıl çoğunluğu oluşturan geniş kitleler, bir taraftan tüketim arzusu ile doldurulurken diğer taraftan da tüketememenin verdiği huzursuzluk içinde mevcut kurulu düzene tepki hareketlerine

⁵⁴⁹ Marx, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁵⁰ *Nedensellik yükleme*, (causal attribution) olay ve onun nedenleri arasında bağlantıyı gerektiren bilişsel bir süreç, bir olayın niçin olduğu hakkında bir sonuç çıkarma olarak tarif edilebilir. Judith A. Howard, Danielle Kane, “Attribution Theory”, *Encyclopedia Of Sociology*, Second Edition, vol; 1, Edit., Edgar F. Borgatta, Rhonda J.W. Montgomery, McMillan Reference of USA, New York, s. 192.

⁵⁵¹ TÜSİAD tarafından 2002 yılı içerisinde yapılan bir araştırmaya katılan girişimcilerin %72 si Türkiyede işadamlarının köşe dönmececi olarak algılandıklarını belirtmektedirler. Buna göre toplumun genelinin iş adamları ya da girişimciler konusunda olumsuz düşündüğü varsayılabilir. **Türkiyede Girişimcilik**, TÜSİAD, Aralık 2002, <http://www.tusiad.org/turkish/rapor/girisimcilik/girisimcilik.pdf>, 19/03/07 s. 102.

⁵⁵² Macit, *a.g.m.*, s. 266.

⁵⁵³ Barlı, *a.g.e.*, s. 72, İncir, *a.g.e.*, s. 13.

yönelmekte⁵⁵⁴ ve “*çalışmayla zengin olunmaz, birisi zenginse altında bir çapanoğlu vardır*”, şeklinde kalıp ifadelerde karşılık bulan tutumlara ulaşmaktadır.

Söz konusu ifade ve tutumların temelinde millet çoğunluğunun aleyhine zenginleşmeye doğal bir tepki,⁵⁵⁵ örneklemin içerisinde bulunduğu bölgenin geçmişteki feodal yapısının etkileri -başarılı, zenginleşmiş ve statü elde etmiş bireylerin, kendi lehlerine, kitlenin aleyhine bir tutum sergileyebilecekleri kaygısı-⁵⁵⁶ yatmaktadır. Nitekim Çiftlik ve Söğütlü köylerinde yarıyıcılık yaparak hayatını kazanmakta olan iki köylünün, bu köylerin ekilebilir arazisinin büyük çoğunluğuna sahip olamamakla birlikte köyde yaşamayan zengin aileler hakkında söyledikleri bu konuda oldukça manidardır. Çiftlik köyündeki katılımcı, bu köydeki arazinin oldukça önemli bir kısmına sahip bir kişinin normalde bu köylü dahi olmadığını, zamanında bu bölgede bir devlet görevlisi olarak çalışırken söz konusu araziye kendi üzerine tapu ettirmiş olduğunu belirterek tepkisini dile getirmişti. Söğütlü köyündeki katılımcımız ise yine kendi köyündeki ekilebilir arazinin önemli bir kısmına sahip bir ailenin toprağı işlemediği, yani katılımcımıza göre hak etmediği halde, arazi parası olarak isimlendirilen devlet desteği kapsamında her yıl devletten oldukça yüklü miktarda para aldığını belirterek tepkisini dile getirmekteydi.

Nedeni ister güvensizlik, ister bencillik olsun, başarı veya zenginlik, içinde yaşanılan grup ve toplumun menfaatine sunulmadığı zaman, diğerlerinin antipatisini, çekememezliği, zenginlik ve başarıyı hor görmeyi, başarı hakkında şüphe duyma gibi sosyal psikolojik bir çarpıklığı körüklemektedir. Bu, onların çok çalışma ve zengin olmaktan ziyade, mevcut zengin tipine karşı olumsuz bir tutum sergilediklerini göstermekte, örneklem alanında ya da toplumumuzun birçok kesimi tarafından zenginliğin, gösteriş vb. yönlerde kullanılıyor olmasına karşı bir tavır içermektedir.

Hemen belirtelim “*çalışmayla zengin olunmaz, birisi zenginse altında bir çapanoğlu vardır*”, şeklindeki kalıp ifadelerde aslında toplumun empatisi, çalışmadan, hak etmeden zengin olmaktan çok, çalışan insan tipine yönelmektedir. Nitekim *kolay yoldan köşeyi dönmek iyidir* şeklindeki tutum önermesine hemen tüm katılımcıların “*hayır*” cevabı vermiş olması, bunun nedeni olarak da, “*haramın binası olmaz*”, “*insan emeğiyle kazanmalı*”, “*doğru zayı olmaz, eğri bey olmaz*”, gibi inançlarını

⁵⁵⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁵⁵ Mustafa Özel, “*Adam Zengin Olurmu?*” *İş Hayatında Müslüman İnsan*”, *Müsiad*, 1994, s. 13.

⁵⁵⁶ Usta, *a.g.e.*, s. 74.

göstermeleri, onların dini hassasiyetlerinin bir ifadesi olmakla birlikte, bu durumun bir göstergesidir. Yani toplumsal şartların insanı kısa yoldan zengin olmaya zorlaması, insanların gözünde bu şekilde zengin olmayı meşru kılmamaktadır. Yine bu tutumlarda “yoksulluk” ile “doğruluk” arasında gizli bir ilişki kurulduğu da gözden kaçmamaktadır.

3.2.3. Çalışmanın biçimi

Çalışma, belli bir amaç uğruna icra edilen bir aktivitedir. Bir aktivitede güdülen amaç ise, ister istemez o davranışın amaca uygun bir plan dâhilinde belli bir biçimde gerçekleşmesini gerektirmektedir. “Çalışma biçimi”nden kasıt, çalışma süresince bireysel bilgi ve beceri kapasitesinin, aktiviteyi saran çevresel koşulların, imkânların, enerjinin, çalışma araçlarının ve benzeri unsurların amaca uygun bir plan içerisinde organizasyonudur. Bu organizasyonun amaca uygunluğu, onun ussalık veya rasyonalite düzeyini göstermekte ve bu düzey, çalışmanın verimlilik derecesini, sonucunu belirlemektedir. Buraya kadar anlatıldığı üzere, örneklemimiz için hem çalışmanın anlamı, yeri ve değeriyle ilgili hem de çalışmanın gayesi ve çalışma-başarı ilişkisiyle ilgili tutum ve anlayışlar bir yönüyle çalışmanın verimi veya sonucuyla ilintilidir. Dolayısıyla çalışmanın verimini ve sonucunu belirleyen onun biçimi veya organizasyonu ile ilgili tutum ve anlayışların incelenmesi, tutum ve anlayışların bütününe daha açık bir şekilde anlaşılması açısından merkezi bir öneme haizdir.

Genel hatları itibariyle kırsal kesimde çalışma, babadan, atadan kalma yahut tecrübenin ürünü bilgi ve alışkanlıkların kontrolü altında organize edilen bir faaliyettir. Katılımcılarımızın çalışma biçimleriyle ilgili verdikleri bilgiler de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Nitekim katılımcıların çalışma biçimlerini tespit etmek için yönelttiğimiz, *nasıl çalışırsınız? Aşağıdaki önermelerden hangileri sizin fikrinize yakındır ya da doğrudur?* şeklindeki soruyu katılımcıların çoğunluğu, *amaca uygun bir plan yapmadan, alışıla gelmiş bir biçimde çalışırız* şeklinde cevaplamıştır. Anlaşılan çalışma biçimini ya da organizasyonunu belirleyen şey, alışkanlıktır.

Alışkanlığın çalışma biçimi üzerinde gözlenen etkisi tarım toplumun özellikleriyle açıklanabilir: Tarım toplumunda insan yaşamı üzerinde en etkili faktörler olan doğa ve iklim şartları kolay kolay değişmez veya değişim çok yavaş olur. Bu şartların statik yapısı, farkında olmadan insan yaşamını ve davranışlarını statik bir karaktere büründürür. Diğer bir deyişle yaşamın sosyal kalıpları çok tarımsal olunca,

toplumun tarımsal özelliği yaşamı geleneksellik kalıbına dönüştürür,⁵⁵⁷ genelde hayatın özelde çalışma davranışının rasyonalizesi geleneksellik kalıbı içinde kaybolur. Bu süreçte devralınan bir takım alışkanlıklar halka mal olur ve bu paylaşılan alışkanlıklar nihayet çok geniş ve sağlam bir şekilde kabul edilerek sanki her zaman doğruymuş gibi bir kuşaktan diğerine geçerler.⁵⁵⁸ Bunlar, takip eden ve sonradan gelen kuşaklar için kesin emir olurlar, onların nereden ve nasıl geldiklerini kimse bilmez olur.⁵⁵⁹ Yaşanan realiteyle bağlantıları çoktan kopmuş gerçeklik ötesi⁵⁶⁰ bir zihinsel alana oturmuş olsalar da alışkanlıklar, içgüdüsel, duygusal bir davranış karakterine bürünür ve bu davranışlarda alışkanlık, bilinçliliğin önüne geçer. Alışkanlıklar, rasyonel olabilirken veya bir zamanlar rasyonel nedenleri varken, artık o günkü hayat koşullarına uygun olmadıkları durumlarda bile varlıklarını sürdürebilirler.⁵⁶¹ Böylece genelde yaşamın özelde çalışma davranışının rasyonel tekniği geleneksellik içinde dondurulur. Bu durumda örneğimizde de gözleendiği üzere çalışma çevresi ve bu çevreye ilişkin birçok şey değişse de alışagelmiş çalışma biçimi veya alışkanlık/geleneksellik hüküm sürmeye devam eder. Traktör vb. üretim ve çalışma araçlarının tarım sektöründe istenilen düzeyde yaygınlaşmaması ekonomik ve teknik nedenlerle birlikte bir yönüyle bununla açıklanabilir ki, Yolgeçti köyünde yaptığımız mülakatta, yaşlı insanların tamamı, *geleneksel usulle örneğin, toprağı hayvan gücüyle işleyerek yaptıkları tarımın, şimdi modern ve teknik araçlarla yapılan tarımdan daha verimli olduğunu* iddia ediyorlardı. Onlara göre *daha iyi verim almak isteniyorsa geleneksel usullerle tarım yapılması gerekli idi.* (Bu nevi tutumların aslında kırsal kesimde çok yaygın olduğu her zaman müşahade edilebilecek bir durumdur.) Modern usullerle yapılan tarımdan elde edilen verimin nitelik açısından olmasa da nicelik olarak her zaman diğerine oranla daha verimli olduğu hemen herkesin gözleyebileceği dolayısıyla modern usuller ve araçlarla çalışmaya yönelik bir tutuma sahip olabileceği gerçeği göz önüne alınınca, aslında

⁵⁵⁷ Max Weber, *Economy and Society*, vol:1, Edit., Guenter Roth and Claus Wittich., University of California Press, 1968, s. 468-472.

⁵⁵⁸ Berger, Luckman, *a.g.e.*, s.19-47.

⁵⁵⁹ P.A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları II*, Çev., M. Münir Raşit Öymen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 224 (W.G. Sumner, Folkwarps, 1966'dan naklen).

⁵⁶⁰ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç; Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, Çev., Haldun Bayer, Metis Yay., İstanbul, 1991, s. 67.

⁵⁶¹ Örneğin, geçmişte sosyal güvenlik sisteminin yokluğu ve işgücünün bizzat insan emeğine dayalı olduğu bir toplumsal yapıda erkek çocuğun değerli görülmesi, söz konusu şartlar altında rasyonel temelli bir davranış veya tutumdur. Oysa bu davranış veya tutumu ortaya çıkaran koşulların değişmesine rağmen, bugün halen aynı davranış ve tutumun bir alışkanlık içinde devam ettiği gözlenebilir, Fukuyama, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, s. 33.

mevcut tutumun geleneksel çalışma ilişkileri içinde sosyalleşmenin ve bu sosyalleşme sürecinde edinilen alışkanlıkların ürünü ve geçmişe özlem duygusu içinde şekillenmiş hissi bir karakter arzettiği görülmektedir.

Tarıma dayalı geleneksel toplumsal yapı içerisinde kişi, çocukluğundan itibaren tarımsal çalışma ilişkileri içinde farkında olmadan sosyalleşir. Bu çalışma sosyalizasyonu bilgiden ziyade tecrübe ve görgüye dayalı gerçekleşir. Birey, yetişkin bir çalışan olduğunda artık çalışma davranışı mekanikleşmiş bir tepki halini alır. Sınırlı bir çevre içerisinde çalışma davranışı ve organizasyonunda sınırlı bir takım yenilenmeler, değişimler yaşanmakla birlikte genel anlamda kişi, alışılmış bir geleneğe içten gelen bağlılıkla uymaya devam eder. Bu açıdan bakılınca *geleneksel usulle örneğin, toprağı hayvan gücüyle işleyerek yaptıkları tarımın, şimdi modern ve teknik araçlarla yapılan tarımdan daha verimli olduğunu* iddia eden katılımcıların bu iddialarının altında sosyalleşme süreçlerinin ve alışılmış geleneklere duydukları içten bağlılığın yattığı açık bir şekilde görülür. Oysa herhangi bir etkinliğin rasyonelitesinin temel öğelerinden biri alışılmış bir geleneğe düşünmeden, içten gelen bir biçimde uymak değil, durumun gerektirdiği ve düşünerek yapılmış düzenli bir uyarılmanın konulmasıdır.⁵⁶² Böylece rasyonel hareket, hissi ve geleneksel hareketin yerini alır. Artık “iş”ler, hep böyle yapıldığı veya onu yapmak için duygusal bir sebep olduğu için yapılmaz. Bunun yerine bazı şeylerin faydaları zararlarına göre ağır bastığı veya hedeflere ulaşmak için etkili yolun bu olduğu düşüncesiyle yapılır.⁵⁶³

Alışıla gelmiş biçimde çalışmanın, amaca uygun plan yapmamanın, plan anlayışından yoksun olmanın içerisinde yaşanan doğal ve sosyo-ekonomik şartlarla ilişkili bir yönünün olduğunu da unutmamak gerekir. İçerisinde yaşanan doğal ve sosyo-ekonomik yapı göz önünde bulundurulunca, şüphesiz genelde insanımız, özelde katılımcılarımız çabaların başarıya ulaşmasında rastlantıya bağlı öğelerin büyük bir rol oynadığının bilincindedir.⁵⁶⁴ Bu da, planlı davranış yerine fırsatları değerlendirici spekülatif davranışları beslemektedir.⁵⁶⁵ Üretimin bizatihi tabiat ve iklim şartlarına bağlılığı, sosyo-ekonomik düzensizlik ve bunlardan gelebilecek arızaları asgari seviyeye indirecek donanımın sınırlılığı, ister istemez “plan” anlayışının bulanıklaşmasına neden

⁵⁶² Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, s. 55.

⁵⁶³ Grint, *a.g.e.*, s. 127, Watson, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁶⁴ Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, Çev. L. Fevzi Topaçoğlu, Spartaküs Yay., İstanbul, 1996, s. 126.

⁵⁶⁵ Hüsnü Erkan, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, T.İ.B. Yay., Ankara, 1993, s., 133.

olmakta bu durumda alışkanlıklara sarılmak belki de doğal olarak kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Plan anlayışının yokluğu konusunda toprağa bağlı bir anlayışla soyut düşünme yeteneğinden yoksun olmanın da bir payı olsa gerektir. Sombart'ın pre-kapitalist toplumun mental görünümü hakkında söylediği bulanık düşünme, çok az ayırıcı zihinsel enerji ve zayıf entelektüel disiplin⁵⁶⁶ gibi özelliklerin toprağa bağlı bir anlayışla soyut düşünme yeteneğinden yoksun kırsal kesim için de geçerli olduğu söylenbilir. Soyut düşünme yeteneğine atıfta bulunan “plan”dan bahsedilince onların akıllarına *hayal ya da niyet* kavramının gelmesi bu durumu doğrulamaktadır. Nitekim katılımcılarımızın gelecek konusundaki planları sorulunca birçoğunun aklına amaca uygun rasyonel bir davranışın planı değil, ihtimaller hesabına dayalı bir “hayal”den başka bir şey gelmediği görülmüştür. Yani “şu ya da bu şekilde çalışırsam, şöyle hareket edersem amaca ulaşırım” şeklinde, aktivitenin ussalık ölçüsünü artırıcı plan yerine, “şu ya da bu olursa şöyle olur” şeklinde, mevcut şartlara uyma anlayışı ve buna yönelik sezgisel tutumlar hâkimdir. Bu yapı içinde elde edilen, kişinin nasibidir ve *nasipten öteye köy yoktur*. Yani ne kadar uğraşırsanız uğraşın takdir edilenden ötesi olmaz. Elde edileni de kişinin emeği, içerisinde bulunulan çalışma koşulları değil, Tanrının iradesi belirler. O halde günlük hareket ve davranışlarını kendi zeka ve mantığından alan rasyonel bir zihniyet yerine üstün bir otoritenin iradesine hamleden pasif bir tutumun kaynağını da bu noktada aramak gerekir. Zira çalışmanın sonucunu/başarıyı belirleyen etkenlerdeki belirsizlik, sonucun önceden kestirilemeyeşi, süreç içinde olup bitenlerin denetlenememesi vb. hep bir huzursuzluk kaynağı olur. Bu huzursuzluk her şeyi üstün bir iradenin kontrolüne hamledilerek bastırılır ve davranış bu yolla rasyonelleştirilir ve yaşam saptanmış bir plana göre bireyler tarafından düzenleninceye kadar, mistik örtüsünden kurtulamaz. Ne var ki bu uzun ve acılı bir gelişme sürecinin kendiliğinden ürünü olan belli bir maddi temeli ya da var oluş koşulları kümesini gerektirir.⁵⁶⁷

Rasyonalizm, “kesin olarak belirlenmiş pratik bir amaca, eldeki verilerin gitgide daha doğru hesaplanmasıyla, metodik bir şekilde varılması,⁵⁶⁸ kısaca amaç-araç ilişkisinin maksimum düzeye çıkarılması olarak” tarif edildiğinde bu tanımın insana ve üretim sürecinde insan bilgisinin hâkimiyetine vurgu içerdiği görülür. Hâlbuki

⁵⁶⁶ Sombart, *The Quintessence of Capitalism*, s. 13.

⁵⁶⁷ Marx, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁶⁸ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 250.

örnekleme duyduğumuz, *ekici ol, bilici olma* (Yani, sen yap. Ne olur, nasıl olur diye düşünme) deyimi insanın ya da insan bilgisinin üretim ya da çalışma sürecinde etkili insan dışında kalan unsurlara göre etkisizliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Bu konuda bir köylünün, *geçen yıl sebze ektiğini çok da iyi ürün elde ettiğini ancak bir gecelik bir soğğun bütün ürünü zayı ettiğini, dolayısıyla bu işin kumara benzediğini* belirten ifadelerini hatırlatmak, anlatmak istediğimiz hususu göz önüne serecektir. Bu anlayışa göre, siz ne kadar plan yaparsanız yapın, mevcut donanımınız yeterli değilse, bu şartlardan kaynaklanan herhangi bir olumsuzluk, bütün plan ve emeğinizi boşa çıkaracaktır. *Evdeki hesap çarşıya uymaz* atasözü de bu durumu ifade etmektedir. İnsanların şu ya da bu şekilde davranmakla kalmayıp, davranışlarını ve içinde buldukları şartları meşrulaştırma gereği de hissettikleri göz önüne alınınca, *ekici ol, bilici olma* deyiminin köylünün içinde bulunduğu şartların meşrulaştırılmasına yönelik bir tutumu izah ettiği, aynı zamanda geniş bir tevvekül dünyasını yansıttığı ortadadır.

Weber, köylülerin ekonomik yaşamının doğal faktörlerin tahakkümü altında olduğunu, onların yaşamlarında ekonomik hayatın rasyonel bir sistematizasyonunun yokluğunun, özellikle yaşamlarının doğa ve doğal olaylarla kuvvetli bağılılığı nedeniyle⁵⁶⁹ olduğunu vurgulamaktadır. Batıda rasyonalizmin teknik şartlara paralel gelişerek toplum hayatına yayıldığını böylece tüm yaşam alanlarında sihirli yorum ve açıklamaların azaldığı bir gerçektir. Henüz coğrafya, iklim vb. şartlardan kaynaklanan olumsuzlukları asgariye indirebilecek bir teknik donanıma sahip olmayan ya da bu konuda geçiş dönemini yaşayan ve bir de tarımla yani bu koşullara birebir bağlı bir üretim aktivitesiyle geçinmek zorunda olan bir toplumsal kesitte davranışın ussallık ölçüsü sınırlı kalacaktır. Bu durumda doğaya ya da çalışma konusuna, şartlarına egemen olma, bunları amaca uygun şekilde değiştirme, dolayısıyla aktivitenin üreticiliğini artırma uğruna kafa yorma, plan yapma yerine, şartların insana sunacağı fırsatlardan yararlanmaya yönelik, tevvüküle dayalı bir tutumun gelişmesi belki de kaçınılmazdır. Hâlbuki ussal ekonomik etkinlik, amaç bakımından ussal dolayısıyla planlı bir etkinliktir.⁵⁷⁰

Herhangi bir çalışma aktivitesinin rasyonelliği, kişisel bilgi ve beceri kapasitesi, aktiviteyi çevreleyen koşullar, imkân ve imkânsızlıklar kadar çalışma sonucunda elde edilecek girdinin değerinin, fayda ve zararlarının ve çalışma veriminin ölçülmesine,

⁵⁶⁹ Max Weber, *From Max Weber*, s. 283.

⁵⁷⁰ Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, s. 98.

değerlendirilmesine bağlıdır. Kişi, aktivite sonucunda elde edeceği girdiyi, harcayacağı girdilerle mukayeseye tabii tutarak davranışı organize etmek suretiyle, onu rasyonelleştirir ve elde edeceği faydayı maksimumlaştırmaya⁵⁷¹ çalışır. Ne var ki üretilen ürün miktarının doğal şartlara bağlılığı, önceden belirlenebilir sabit bir piyasa değerinin olmayışı, piyasa düzensizliği insanların çalışmanın verimini ölçme veya verimi artırma şanslarını ve isteklerini ya sınırlamaktadır ya da tamamen ortadan kaldırmaktadır. Tarımda her dönemdeki ürün miktarını belirleyen sadece girdi miktarı değildir, doğal etkenler de ürün miktarını belirlemede rol oynar. Üreticilerde bu doğal etkenleri tümüyle yok edemez. Ne varki teknoloji düzeyi ileri ise, etkilerini sınırlandırabilirler.⁵⁷² Teknolojik düzeyin düşük olduğu bir ortamda ise, bu etkilerin sınırlandırılması, verimin önceden tahmin edilmesi, ölçülmesi güçleşir. Bu nedenle verimi ölçmeye yönelik olumlu tutumların gelişmesi beklenemez. Nitekim katılımcıların çoğunluğu, *yaptığım/yapacağım çalışmanın verimini ölçmem*, şeklindeki önermeleri kendi açılarından doğru bulmaktadır.

Örneklelimizde rasyonel bir hedef olarak daha fazla kazanç hevesinin varlığı kuşkusuzdur. Her türlü ve koşuldaki insanlar için yeryüzünün bütün çağlarında ve ülkelerinde bu vardı ve olacaktır.⁵⁷³ Kazanç hevesinin tatmin edilme gayretinin, çalışmanın hiçbir zaman eksik olmadığını açık misallerle görebiliriz. Fakat bizce asıl mühim olan, Ülgener'in deyimiyle “bu çıkarıcı ve maceracı kuvvetin disiplinli bir çerçeve içine alınmadan dağınık ve savruk halde kalması”⁵⁷⁴ fayda maksimizasyonunun çalışma davranışının temel ilkesi olmaktan çıkmasıdır. Daha öncede belirttiğimiz gibi, örneklemi oluşturan insanların, çalışma gayeleri, daha çok temel ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Örnekleimde “ticari tarım”dan çok “geçimlik tarım” (Burada “geçimlik tarım” terimini “köyde çalışma” başlığı altında konumuz açısından tanımladığımız biçimde kullanıyoruz.) yapılmakta ve örneklelimizi oluşturan insanların çoğunun çalışma gayeleri öncelikli olarak geçimlerini sağlamaktır. Bu sağlandığı sürece onların çalışmaları yavaş olur. Bu yapı içinde onlar, kısa zamanda bir malı bitirmeye ya da belirli bir zamanda daha fazla mal üretmeye, kârı maksimumlaştırmaya önem vermeyen geleneksel nitelikteki güdülerle hareket ederler.

⁵⁷¹ Teknoloji kısıtı altında kârını maksimize edecek üretim seviyesine ulaşmak, Erinç Yeldan, “İktisat ve İktisatçı Nereye?”, 2003, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 95, 2003, s. 148-149.

⁵⁷² Kazgan, *a.g.e.*, 2003, s. 5.

⁵⁷³ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, s. 16.

⁵⁷⁴ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, 45.

Bu geleneksel nitelikteki çalışma güdülerinin yaygın olduğu ortamda, başarı düzeyi ya nicelik ve nitelikçe kalıplaşmış ürünlere ya geleneksel kazanç düzeyine ya da ikisine birden yönelik olur. Böyle bir tutumun bulunduğu yerde emeği ussal bir temel üzerinde yönetmek güç⁵⁷⁵ olmakla birlikte fayda maksimizasyonunu bir davranış hedefi olarak göz önünde bulundurmamak zordur. Sonra teknik ve ekonomik şartların kısıtlılığı araya girince, bu imkânsızlık içinde yaygın ve yoğun olarak serbestçe değiştirilebilir bir üretim faktörü olmayan el emeği kullanılmaktadır. Kâr maksimumlaşması davranış ilkesi olmaktan çıkmakta, üretimi var olan emeği kullanarak maksimumlaştırmak davranış ilkesi olmaktadır.⁵⁷⁶ Hâlbuki bir etkinliğin ussallık ölçülerinden biri de; en az çaba ilkesi, bir başka deyişle kullanılacak araçlara oranla en el verimli verimin alınmasıdır.⁵⁷⁷ Buna göre kişi, en az çaba harcayarak en fazla verimi elde etmenin yollarını aramalıdır. Ancak “gizli işsizliğin” hakim olduğu dayanışma temeli üzerine kurulu küçük aile işletmesinde düşünülen şey, örneğin, “eldeki topraktan mümkün olan en az adamla pazar için en fazla ürünün nasıl elde edilebileceği” değil, tersine “eldeki toprak parçası üzerinde en yüksek sayıda insana nasıl “iş” ve geçim sağlanabileceği”dir. Zaten mevcut şartlar içerisinde çalışma sonucunda kazanılan girdi de ancak geçimi sağlayacak orandadır. Örneklemede kullanılan, “*teknedeki karnımda, sandıktaki sırtımda, neyin hesabını yapayım?*”, yani yiyecek ve giyeceğimden başka hesabını yapacağım bir şey yok, deyimi bunun ifadesidir. “Ticari tarım”la “geçimlik tarım” yapan insanların bu noktadaki tutumlarında farklılıklar gözlenmesi, bu durumu doğrulamaktadır. Plana, çalışmanın verimini ölçmeye yönelik olumlu tutumların “ticari tarım”la meşgul olan ve teknik imkanları iyi olan insanlar arasında yaygın olduğu gözlenmektedir.

Metodik-rasyonel davranış, sırası geldikçe başvurulacak ve arkasından el çekilecek iniş çıkışlı bir yaşama tertibi değil, bilakis sürekli bir hayat düzenlenişi ve felsefesidir.⁵⁷⁸ Böyle bir hayat felsefesinin oluşması tüm yaşam alanlarında aynı doğrultuda rasyonelitenin hakim olmasıyla mümkündür. Genelde yaşam idaresinin rasyonelitesi ve onu tamamlayan rasyonel bir çalışma ruhu ancak bu şekilde oluşur. Dolayısıyla örneklemede müşahade edilen çalışma biçiminin ussallık seviyesi, diğer yaşam alanlarının ussallığıyla doğru orantılıdır, denebilir. Ancak insan bu noktada

⁵⁷⁵ Weber, *a.g.e.*, s. 232.

⁵⁷⁶ Kazgan, *a.g.e.*, s., 48-49.

⁵⁷⁷ Weber, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁷⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 43.

tamamen pasif addedilemez, onun bu süreçteki etkisi diğer şartlarla birlikte onun niteliği ile alakalıdır. Onun pasifliği, eldeki kaynakların verimli kullanımını konusunda bilinçsizliğinde yatmaktadır. Bir kişinin herhangi bir “iş”i etkili ve rasyonel bir biçimde yerine getirmesinin başta gelen şartı, “iş”i yapabilmesi için gerekli olan bedensel, zihinsel ve ruhsal yeteneklere⁵⁷⁹ ilaveten bu “iş” için gerekli bilgi ve olası ihtimalleri değerlendirmeye yarayacak donanımlara sahip olmasıdır. Ancak her durum için gerekli bilgiyi ve beceriyi toplama ve olası seçenekleri değerlendirme, masraflı ve zaman alıcı (içinde bulunulan şartlar itibariyle zor) bir süreçtir. Bu yüzden birey, gelenek, alışkanlıklar ve değişime karşı dirençli tecrübi bilgisine teslim olur.⁵⁸⁰

Alvin L. Bertrand’ın deyimiyle, genellikle köylünün “iş”leri zihinsel bir enerji gerektirmez. Bu husus onları düşünce eylemlerinde daha az becerikli kılar.⁵⁸¹ Tarım toplumunda bilgi, pratik ve somuttur. Kimi zaman bir köylüye soyut bir bilgi veya düşünceyi aktarmakta zorluk çekersiniz.⁵⁸² Onların bilgileri kuramlar ve usa vurumdan çok, gözlem, içgüdü⁵⁸³ ve önceki nesillerden miras alınan bilgiye dayanır. Realiteyi çözümlenme, bilimsel bilgiden ziyade, yaşanmış deneye, gözüyle görme ve önseziye dayanır. “Topraktan öğrenip, kitapsız bilen”⁵⁸⁴ bu insanlar, “iş”leri yaparak öğrenirler. Bu bilgi, geçmiş tecrübelerle, içinde geliştiği hem fiziki hemde sosyal çevreyle sağlam bir şekilde ilişkilidir ve sosyalizasyon süreci sayesinde yaşamın tüm alanlarını kapsar.⁵⁸⁵ Bilginin yapısını, bireyin deneyiminin fiziksel, zihinsel ve kavramsal çeşitliliği belirler. Bu özellikler açısından sınırlı bir dünyada edinilen bilginin rasyonel ya da bilimsel bilgiden farklı olması kaçınılmazdır. Böyle bir bilgide önceki tecrübenin karşılaşılan olaya ve olayı çevreleyen şartlara önceliği, duruma göre tepki geliştirmeyi, rasyoneliteni değil, alışkanlıklara teslim olmayı doğurur. Yani insan, öğrendiği gibi çalışmak, üretmek, hareket etmek vb. zorunda kalır.⁵⁸⁶ Dolayısıyla onların bilgisinin farklılığı, görüş, tutum ve davranışında farklılığı anlamına gelir. Neticede onların tutum ve davranışlarının rasyonelitesi, içeriği bu bilgiyle sınırlı olacaktır.

⁵⁷⁹ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 276.

⁵⁸⁰ Fukuyama, *a.g.e.*, s. 46.

⁵⁸¹ Orhan Türkdoğan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, s. 33.

⁵⁸² Y. Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İletişim Yay., 32-33. Baskı, İstanbul, 1998, s. 42.

⁵⁸³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁸⁴ İsmail Cem, *Türkiyede Geri Kalmışlığın Tarihi*, 12. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 533.

⁵⁸⁵ Geniş bilgi için bkz., Joanne Millar & Allan Curtis, “The nature and The Role of Farmer Knowledge in Temperate Pasture Management in the Murray-darling Basin”, *Rural Society*, vol; 9, no; 1, 1999, s.301-313

⁵⁸⁶ Sombart, *a.g.e.*, s. 20.

Söğütlü köyünde mülakat yaptığımız bir katılımcı, “80 yıldır sebzeçilik geleneğimiz ve tecrübemiz var. Ziraat mühendisleri zaman zaman gelip, bize yeni bilgiler anlatıyorlar ama bizim tecrübelerimiz bilginin önünde olduğundan, tecrübe etmeden onların vermiş oldukları bilgilerin doğruluğuna ihtimal vermiyoruz”. Nenehatun köyünde de bir köylü, *Iben kırk yıldır hayvan besliyorum bu konuda kimseden öğrenecek bir şeyim*” yok demişti. Bu ifadeler onların kendi tecrübelerinin bilimsel bilgiye önceliğinin açıklamasıdır. Yine Söğütlü köyünde bir katılımcı, “geçen sene sebzeleri soğuğa karşı korumak için yeni bir teknik öğrendiğini ancak bunu bir kez uyguladığını, sonuç olumsuz olduğu için bu tekniği artık hiç uygulamayacağını” anlatmıştır. Üreticinin daha üstün fonksiyonları öğrendiği halde, gelenek olarak bildiği yöntemi uygulamayı sürdürmesi, yenilikleri uygulamaktan çekinme ve yeniliklerin yarattığı belirsizliğe bağlı olabilir.⁵⁸⁷ Ancak böyle bir durumda kişinin, kendini, filini sorgulamak, araştırmak yerine, öğrendiği yeni tekniği hemen terk etmiş olması dikkat çekicidir. Bu durumun çalışmayla ilgili tutumlara yansımaları, alışıla gelmiş çalışma tutumlarının değişmesini engellemek olarak gözlemlenmektedir. Tecrübenin bizatihi bir bilgi kaynağı olması ve bu bilginin teorik ya da bilimsel bilgiye önceliğine olan inanç ve onun değiştirilemez sert yapısı, çalışma tutumlarının değişimini engellemektedir. Sonuçta *amaca uygun bir plan yapmadan alışıla gelmiş bir biçimde çalışma*, amaca yönelik akılcı davranışın tam karşısı bir anlam ifade eden mevcut öylesine yaşam tarzı⁵⁸⁸ ortaya çıkmaktadır.

Ülkelerin çoğunda modern iktisadi davranış şekline en yavaş uyan üretici köylüdür. Fransa gibi bir ülkede köylü kitlesinin büyük bir kısmı çalışmasını ve üretim faaliyetini geleneksel usullerle yürütmekte, kesin bir şekilde iktisadi hesaplama tekniğine uyamamaktadır.⁵⁸⁹ Her ne kadar Aron, bu tesbiti sadece o günün Fransız köylüsü için yapmış olsa da bu, üretim tekniği ve çalışma faaliyetinin rasyonalitesi açısından kısmen ya da tamamen tüm köylü için hâlâ geçerli bir yargıdır. Rasyonalite, davranışın rasyonelleştirilmesine yarayacak unsurlara dayanarak alternatifler arasında bir seçim yapabilme şansına atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla alternatiflerin bolluğu ya da yokluğu rasyonaliteyi etkileyecektir. Bir çalışma sürecinde emeğin üretkenliğini artırıcı, ürünün kalitesini yükseltici, otomatizasyonu sağlayıcı alternatiflerin yokluğuna,

⁵⁸⁷ Kazgan, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁸⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁸⁹ Raymond, *a.g.e.*, s. 233.

altyapı imkânlarının yetersizliklerine kültürel kaynaktan beslenen zihniyet, tutum vb. üst yapı unsurlarının olumsuz fonksiyonu da eklenince çalışmanın rasyonalitesi sınırlanmaktadır.

Çalışma, ferdin kapasitelerini kullanma yetisi olarak düşünülebilir. Ferdin kapasiteleri kullanma biçimini de ferdin içinde bulunduğu sosyo kültürel çevre,⁵⁹⁰ kişisel bilgi ve beceri düzeyi, doğal, ekonomik teknik vb. faktörler belirlemektedir. Diğer bir deyişle, çalışma biçimi, bireyin kapasite, kabiliyet vb. özellikleriyle birlikte, içinde bulunulan sosyo-kültürel, ekonomik, teknik, doğal koşulların, imkân ve imkânsızlıkların etkisine maruzdur. Kırsal kesimde doğal şartların, çalışma anlayış ve biçiminde etkili olan iklim şartlarından kaynaklanan olumsuzluklar, teknik, ekonomik ve sosyo-kültürel kaynaklı sınırlamalar bir bütün halinde düşünüldüğünde çalışma üzerinde etkisi malum olan bu faktörlerin belirlediği çalışma biçimi de netleşmektedir. Sonuçta maddi ya da teknik imkânların kullanılması suretiyle üretim sürecinin insan tarafından denetlenmek yerine insana egemen olduğu ve içerisinde yaşanan koşulların dayatması, katılımcıların ifadeleriyle, “*körü körüne bir çalışma*” anlayışı ya da biçimi oluşmaktadır.

Çalışma açısından rasyonalizasyonu, herhangi bir etkinlik alanında herhangi bir iş sürecinde emeğin üretkenliğini artırıcı, ürünün kalitesini yükseltici, otomatizasyonu sağlayıcı gelişmelerin tümü olarak tarif edebiliriz ki, bir şeyin rasyonalitesi, tamamen konjoktüre ve şartlara bağlıdır. Zira bir görüş açısından rasyonel olabilecek bir şey, diğer bir bakış açısından irrasyonel olabilir.⁵⁹¹ Dolayısıyla çalışma şartları ve organizasyon tipi göz önüne alındığında bu şartlarda yaşayan ve çalışmak zorunda olan insanların fabrika disiplini içinde ve rasyonalite anlayışıyla çalışmalarını beklemek doğru değildir. Rasyonaliteyi sınırlandıran mevcut imkânsızlıklar içinde örnekleme ortaya çıkan çalışma anlayışı ya da biçimi şaşırtıcı değildir. Şaşırtıcı olmamakla birlikte belki de bu şartlar altında rasyonel bir seçimdir. Ancak bu seçimin, şartların, imkânların değişmesine rağmen gelenekselleşip, kökleşmesi çalışma ilişkileri ve tutumlarının değişmesi yerine iyice perçinleşmesine neden olabileceği unutulmamalıdır. Nitekim çalışmamızda yer yer zikrettiğimiz deyimlerin, ortaya çıktığı ya da matuf olduğu özel şartlar unutulularak, birer norm ve değer kalıbı halinde gelenekselleşmesi yoluyla

⁵⁹⁰ Watson, *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁹¹ Weber, *a.g.e.*, s. 25.

yaşamın rasyonel tekniğini dondurduğu ve genelleşerek insanların tutumları üzerinde etkili olduğu ya da olabileceği aşikârdır.

3.3. Çalışmayla İlgili Tutum ve Anlayışlar Üzerinde Etkili Faktörler.

3.3.1. İklim ve coğrafi nedenler, doğa anlayışı

Şehir çevresi insanın geliştirdiği bir çevre olmasına rağmen, köy; iklim, toprak gibi tabii kuvvetlerin doğrudan doğruya tesiri altındadır.⁵⁹² Kırsal kesimde yaşamın tabiatla iç içeliği, iklim şartlarıyla doğrudan ilişkisi, ister istemez doğa ve iklim şartlarını insan yaşamı üzerinde direkt etkili kılmaktadır. Tabii şartlar sadece yaşamı etkilemekle kalmamakta bütün tutum ve davranışları olduğu gibi, çalışma davranışını ve tutumlarını da etkilemektedir. Tarımsal “iş”, doğrudan doğruya tarlada, açık havada cereyan eder. Tarımsal çalışmanın mahiyeti icabı bu alanın insanları coğrafi çevrenin tamamen içinde bulunurlar ve çoğunlukla onun etkilerine bağlı kalırlar.⁵⁹³ En azından herhangi bir kırsal bölgedeki tarımsal çalışma alanının niteliği, örneğin, tatbik edilen çiftçiliğin tipi, o bölgede hâkim olan fiziki faktörler tarafından tayin edilmektedir. Çalışma alanının niteliğinin tayininde iktisadi faktörlerin etkileri inkâr edilemez. Fakat Doğu Anadolu da çiftçinin ancak kendi geçimini temine yarar bir ziraat tipi mevcut olduğundan fiziki faktörlerin iktisadi faktörlerden daha etkili olduğu görülmektedir.⁵⁹⁴

Araştırma evrenimizi oluşturan Erzurum kırsalı, genel olarak tabii ve iklim şartları açısından tarıma çok elverişli değildir. Özellikle yaz mevsiminin kısalığı, belirli köylerin dışında sulama imkânının yokluğu, sınırlı sayıda ürün çeşidine yönelik tarım yapılabilmesine imkân vermektedir. Çalışma konusunda en büyük engelleri sıralamalarını istediğimiz mülakat sorusunda katılımcıların en önemli gördüğü engelin, *coğrafi ve iklim şartlarının müsait olmayışı ve yeterince arazinin yokluğu*, olması bunun kanıtı niteliğindedir. Coğrafi şartların ve iklimin tarıma elverişsizliği ve meraların genişliğinin sonucu olsa gerek Erzurum kırsalında hayvancılık da yaygın bir üretim alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak söz konusu şartlar bu üretim ve çalışma alanını da sınırlamaktadır. Örneğin, kış mevsiminin uzunluğu hayvanların yılın büyük bir bölümünde ahırda beslenmelerini zorunlu hale getirmektedir. Bu durumda üretim

⁵⁹² Türkdöğan, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁹³ Nirun, *a.g.e.*, s. 181.

⁵⁹⁴ Amiran K. Bilgiseven, “*Sosyal Gelişme ve Doğu Kalkınması, Fırat Havzasının Sosyal*”, *Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, 7-9 Nisan, 1988, Frat Havzası Geliştirme Merkezi Yay., s. 22.

için harcanan girdi oranı yükseltmekte, üretim ve çalışma süreci daha meşakkatli hale gelmektedir. Sonuçta üretilen ürünün piyasa değeri, harcanan girdi ve emekten daha çok, pazar şartları tarafından belirlendiğinden ürünün piyasa değeri çoğu zaman tatmin edici olmaktan uzak kalmakta, çalışma verimini düşürmekte dolayısıyla ilgili tutumları negatif yönde etkilemektedir.

Kırsalda çalışma usulü, mevsimler ve havanın dalgalanmaları tarafından belirlenir.⁵⁹⁵ Zira kırsal kesimde çalışma özellikle tarımla uğraşanlar için bizzat iklime bağlıdır. Çalışmanın zamanı ve faaliyet hacmi mevsimler tarafından belirlenmektedir. Faaliyet hacminin azaldığı kış aylarında, emek ve diğer girdilerin kullanımını azalırken, yükseldiği yaz aylarında emek ve diğer girdilerin talebinde artış olmaktadır.⁵⁹⁶ Nitekim katılımcıların tümü için *yaz mevsimi yoğun çalışma zamanıdır. Kış, daha çok dinlenme ya da yaz mevsiminde kazanılan veya üretilenlerin tüketildiği mevsimdir.* İklim koşullarına bağlılığın etkisiyle çalışma, sürekli üretici bir aktivite olarak algılanmamakta belli mevsimlere bağlı sezonluk bir faaliyet olarak görülmektedir. Daha önce belirtilen yaz mevsimlerinde çalışmak için büyük şehirlere gidip, kış aylarında yeniden kendi köyüne dönen mevsimlik işçilerin durumunda bu iklime bağlı çalışma anlayışının etkisinin de payı vardır. Çalışmak için gittiği şehirlerde kışında çalışabileceği işlerin varlığına rağmen toprağa bağlı bir kültürel yapının vermiş olduğu anlayışla kişi, yaz mevsimini çalışma ve üretme zamanı, kışı da bu kazandıklarını tüketme zamanı olarak algılamakta ve kış gelince köyüne dönmektedir.⁵⁹⁷ Araştırma evreninde yaygın kullanılan “*yazın serinde yatan kışın kar yer*”, “*yazın çalış, yakacak ve yiyecek biriktir, bak kılıç gibi kış geliyor*” deyimleri, yaz mevsimin çalışma zamanı kış mevsiminin ise dinlenme zamanı olarak algılandığını, yazın çalışmanın gayesinin kış için hazırlık olduğunu ifade etmektedir. Halk arasında yaygın olan “*ağustos böceği ile karınca*” hikâyesi de, genel olarak tarım toplumunda çalışmanın gayesi ve bunun mevsimlerle ilişkisini gösteren bir örnektir.

Köyde çalışma, bizatihi tabii şartlar içinde tabiata karşı verilen bir mücadeledir ve çalışmanın sonucunu kullanılan girdi ve teknik imkanların yanısıra belki de daha ziyade iklim şartları belirlemektedir. Örneğin, çiftçilikte aynı emek miktarı, elverişli mevsimlerde 8 kile tahılda, elverişsiz mevsimlerde sadece 4 kile tahılda

⁵⁹⁵ Nelson, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁹⁶ Kazgan, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁹⁷ Macit, *a.g.m.*, s. 265.

cisimleşebilmektedir.⁵⁹⁸ Benzer bir şekilde hayvancılıkta, söz gelimi kış mevsiminin uzaması durumunda hayvanlar daha uzun süreli içeride beslenmek durumunda kaldığından kullanılan girdi ve emeğin miktarı artırmaktadır. Açıkçası her iki kırsal üretim alanında da tabii şartların elverişli olduğu yıllarda emek verimi ve kullanımı artmakta, aksi durumda azalmaktadır.⁵⁹⁹ Doğal koşulların elverişsiz gittiği durumlarda üretimi artırmak için daha fazla girdi kullanılsa bile üretim düşmektedir. Bu nedenle girdi çıktı ilişkisi tarımda kesinlikle bilinmez ve buna, *verim belirsizliği* denir.⁶⁰⁰ *Verim belirsizliği*, çalışmanın verimini önceden kestirmeyi ve plana yönelik olumlu tutumların gelişmesini engelleyen nedenlerden birisidir.

Genel olarak köylüde görülen kuvvetli kanaatlar, peşin hükümler, itikat ve imanlar tabiat kuvvetlerinin onun üzerinde yaptığı söz konusu şiddetli baskının sonucu olsa gerektir. Tahrip edici soğuklar, don olayları ve benzeri sebeplerin, tahıl, meyva ve hayvan telafatına karşı tedbirli olmak şeklinde daima duygu ve düşüncesini saran bünye görüşüne hâkim olan kuvvetli etkisi altında köylü, vaziyet alışlarını kazanır ve geliştirir. Köylünün vaziyet alışları sosyal etkileşimden daha ziyade tabiatın kanunlarına karşı, tabiatın olayları üzerine temellendirilmiştir.⁶⁰¹ Örnekleme duyduğumuz, *çiftçi ürünü ambara ya da mereğe doldurmadan benim ürünü var diyemez, kar yağar, yağmur yağar ya da hayvanı olatmaya gönderirsin akşama gelmeyebilir* ifadesi, iklim şartlarının belirsizliğinin çalışma anlayışı üzerindeki etkisini göstermek adına önemlidir. İklim şartlarından kaynaklanan belirsizlik, çalışmanın sonucu üzerinde insan etkisini sınırlandırmakla pasif ve kaderci, tevekküle dayalı tutumların oluşmasına yol açmaktadır. Örneğin, *çiftçi için tarlada bekleyen hasad edilmiş bir ürünü, yağmur yağmadan mereğe doldurmak Allah'ın bir lütfudur*. Kanaatimizce mevsime, yağış ve iklim şartlarına bağlılık, kaderci bir teslimiyetin başta gelen sebebidir.⁶⁰²

İbni Haldun dünyayı yedi iklim bölgesine ayırarak iklimin ve coğrafyanın insan ve toplum üzerine etkileri konusunda geniş değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁶⁰³ Çalışmayla ilgili tutumların bu iklim ve coğrafyanın etkilerine açık olduğu da

⁵⁹⁸ Marx, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁹⁹ Kazgan, *a.g.e.*, s., 56.

⁶⁰⁰ Kazgan, *a.g.e.*, s., 5.

⁶⁰¹ Nirun, *a.g.e.*, s. 181.

⁶⁰² Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 52.

⁶⁰³ Geniş bilgi için bkz., İbni Haldun, *a.g.e.*, c. I, s. 129 vd., Çevre ve coğrafyanın etkileri konusunda ayrıca bkz., MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 113-120, 149-160.

şüphesizdir.⁶⁰⁴ Ancak söz konusu etkiler konusunda mutlak ve tek taraflı bir determinizm kabul edilemez. Coğrafya ve iklimin insanları ve toplumu dolayısıyla çalışma tutumlarını mutlak ve tek taraflı biçimlendirdiği söylenemez. Coğrafyanın, yeryüzü sahası, maden kaynaklarının yeri, yağış miktarları vb. kontrol edilemeyen faktörleri olmakla birlikte, toprağın verimliliği, bitki ve hayvanların ıslahı gibi bazıları kısmen insanın kontrolü altındadır.⁶⁰⁵ Bu kontrol, çalışma sayesinde gerçekleşen bir mücadeledir. Kimi zaman insan bu mücadelede başarılı olsa bile, bu şartlardan kaynaklanan olumsuzluklara meydan okumaya yarayacak teknik donanımın eksik olduğu durumlarda bizatihi bu şartlara boyun eğme ve uyma davranışı göstermek zorunda kalmaktadır. Örneğimizde de genel hatları itibariyle teknoloji çok yaygın değildir ve katılımcıların ifadeleriyle teknolojik ve fenni imkânlar maliyeti fazla olması nedeniyle çok fazla kullanılamamaktadır. Dolayısıyla çalışma davranışı, organizasyonu ve üretim tabii şartların etkilerine daha açık haldedir.

Doğal koşullardan kaynaklanan azizlikleri asgari düzeye indirme ve doğaya bağımlılığın derecesi, teknik donanımla yakından alakalıdır. Üretimde kullanılan teknoloji ne kadar ilkelse, tabii şartların bir yıldan diğer yıla elde edilen üretime etkisi de o kadar önemli olur.⁶⁰⁶ Kırsalda kararsız iklim şartlarının ve küçük işletmelerin hakim bulunuşu, geçimlik seviyede üretim yapan veya kendine yeten işletmelerin marjinal şartlarda tarımsal modernleşmeye yönelmiş teknik yenilikleri deneme riskini göze almalarını zorlaştırmaktadır.⁶⁰⁷ Teknik kısıtlılık kontrol edilemeyen doğal risklere davetiye çıkarmakla insanları doğa karşısında altık bir konuma düşürmektedir. Teknik imkânların daha çok kullanılabildiği, sulu tarımın yapıldığı köylerde *insan çalışarak doğayla mücadele edilebilir, doğayı yenebilir, değiştirilebilir, dönüştürülebilir daha verimli hale getirilebilir* şeklinde genel bir tutum gözlenmekle birlikte örneğimizde yaygın gözlenen *doğayla mücadele edilemez, yenilemez, değiştirilemez ancak onun verdiği fırsatlar değerlendirilebilir* şeklindeki tutum, bu altık konumun izlerini taşımaktadır. Bu anlayış teknik imkânların istenilen düzeyde olmasa dahi geliştiği bir ortam için abartılı gibi görülsede, Erzurum ovasının veya çevre köylerin tabii yapısının

⁶⁰⁴ İklimin çalışma, girişim ya da başarı üzerine etkileri konusunda karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. McClelland, *The Achieving Society*, s. 383-388.

⁶⁰⁵ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 146.

⁶⁰⁶ Kazgan, *a.g.e.*, s., 56.

⁶⁰⁷ **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması**, DPT., Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1970, s. 25

basit bir gözlemi, bunun doğruluğunu ortaya koyacaktır. Zira doğal nedenlerle tarıma çok elverişli olmasa da farklı biçimde değerlendirilebilecek bir arazinin varlığına rağmen örneğin, yakacak vb. ihtiyaçları karşılamaya, hatta ekonomik gelir elde etmeye dahi yarayacak ağaç türlerinin bile en azından yaygın olarak yetiştirilmediği pekâlâ görülebilir. Bu bakış açısından doğa verdikçe alınır, tüketilir. Ancak onu daha verimli kılma, dönüştürme gayreti sınırlıdır.

Teknik kısıtlılık altında doğaya karşı altık konum içerisinde dinamik ve değişken bir çevreyle karşı karşıya olduğunun bilinciyle insan, hep yeni seçeneklerin oluşabileceği düşüncesiyle karar alır.⁶⁰⁸ Bu durum, hesaptan, plan yapmaktan ziyade sezgiyle hareket etme gerekliliğine, doğanın sunduğu fırsatlardan yararlanmaya yönelik bir tutuma, planlı davranış yerine fırsatları değerlendirici spekülasyon davranışların ön plana çıkmasına neden olmaktadır.⁶⁰⁹ Söğütlü köyünden bir katılımcının, *sebzeçilik yapıyoruz sanki de kumar oynuyoruz*, (sanırsız bu anlayışın altında yatan neden, sebzeçiliğin diğer ürünlere nazaran daha hava koşullarından daha kolay etkilenmesidir) ifadesi, anlatmak istediğimiz şeyi açıklamaktadır. Böyle bir anlayışta plan yapmanın gereksizliği veya plana dönük olumlu tutumların yokluğu anlamlıdır. Belki de girişimci bir çalışma zihniyetinin önündeki en büyük engel, kişinin kıt imkânlar dâhilinde, bu kararsız tabiat karşısında ne ürününü ne emeğini ne de zamanını riske edememesidir. Hele bir de çalışmanın gayesi, *boğaz tokluğu* olunca ve *boğaz tokluğu* için gerekli ürünün ancak üç aylık bir sürede üretilebildiği, geri kalan zamanda üretim şansının olmadığı bir durumda çoğu zaman o üç aylık emeği risk etmenin sonucu açlık, çeşitlik ekonomik kaynaklardan yoksunluk/yoksulluk olabilir. Daha kazançlı şeyler yapma imkânının sınırlı olduğu güvensiz bir ortamda yeni bir işin getirisinin ne olacağının bilinmediği bir durumda da herhalde “evcilleştirilmiş bir umutsuzlukla beraber yaşamak, olmayacak vaatlerde bulunan belirsiz umutlarda tat bulmaktan daha kolaydır.”⁶¹⁰ Umud, bir süre için insanı destekleyebilir, ama deneylerin üst üste gelen düş kırıklıklarına karşın sürgit varlığını koruyamaz.⁶¹¹ Bu durumda *gökten ne gelirse Allah bin bereket versin* şeklinde kanaatkâr bir tutumun oluşması kaçınılmazdır. Zira daha önce de zikredildiği gibi bir gecelik kötü hava koşulları bütün emeği zayıf etmeye

⁶⁰⁸ Sargut, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁰⁹ Erkan, *a.g.e.*, s. 133.

⁶¹⁰ Shayegan, *a.g.e.*, s. 150.

⁶¹¹ Emile Durkheim, *İntihar, Toplumbilimsel Bir İnceleme*, Çev.: Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1972, s. 252.

yetmektedir. Doğal koşullardan gelen bu tür aksaklıkları ortadan kaldırma imkânının yokluğu yahut sınırlılığı, insanımızda “*insan ancak doğanın verdiği fırsatları değerlendirilebilir ve verilen fırsat bizatihi Allahın lütfudur*” şeklindeki bir tutumun oluşması için yeterlidir.

Buraya kadar anlatılanlara bakılınca, Mucchiellinin, G. Rugaire’den yağışlı tropikal orman çevresinin mantığı ve yerlilerin zihniyetiyle ilgili olarak aktardığı ifadelerden sonra, yaşam ortamının mantığının özümsemesine dayanan kültüralist bir bakış açısıyla, “yaşam durumunun yapısının kendi mantığını halka kabul ettirdiğinin söylenebileceği”⁶¹² şeklindeki yargısının örneklemimiz içinde aşağı yukarı geçerli olduğu görülmektedir. Çevrede egemenlik kurmanın zorluğu iyice belli olan, hassas dengeli bir hayat yaşanıyorsa, mevcut dengeye ve kendini kanıtlamış güçlere iyice tutunma eğilimi kendini gösterir ve yaşam biçimi değişmez bir olağanlık haline getirilir.⁶¹³ G. Rugaire, yağışlı tropikal orman çevresinin yerlilerininin çevrelerine karşı altık konumlarından hareket ederek çabaların boşuna olduğu, yaşam ufkunun kapalı olması nedeniyle başka bir şey yapılamayacağı sonucuna ulaştıklarını belirtir. Ona göre bu çevre içinde, “çaba göstermek gereksiz, harcanan çabalar hiçbir işe yaramaz, başka şey yapmak mümkün değil”, şeklinde öncüller ortaya çıkar. Bu üç öncül kaderci zihniyetlerin temelini oluşturur ve davranışları yönlendirir.⁶¹⁴ Aynı tutum öncülleri örneklemimizde de yaygın bir şekilde gözlenmektedir. Örneğin, iklim vb. nedenlere binaen toprağın verimsizliği ile ilgili olarak, Kümbet köyünde bir katılımcının *bir toprak parçası el değiştirdiği zaman, toprak; yine bana hizmet edecek bir avanak buldum dermiş* şeklindeki ifadesi, çoğu katılımcının bu şartlar altında daha iyi bir şey yapmanın mümkün olmadığı şeklindeki ifadeleri, bu çevre içinde çaba göstermenin gereksizliği şeklindeki tutumun, yinelenen başarısızlıkların sürekli tekrar edeceğine olan kuşkusuz inancın bir ifadesidir. Ülkemizde yaygın gözlenen kırsaldan şehire göçün nedenlerinden bir kısmı söz konusu tutumlarda ve inançta aranabilir.

Şüphesiz bu değerlendirmeler sonucunda çalışmanın bizatihi doğal çevreye uyumuş olmasıyla, doğal şartlarla çalışma anlayışı ve tutumları arasında kaçınılmaz determinist bir ilişkiyi ön görmek, insanı pasif ilan etmek yanlış olur. Örneğin, aynı coğrafya parçası üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan toplumların bu noktada aynı

⁶¹² Mucchielli, *a.g.e.*, s. 50.

⁶¹³ Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, Çev., Erkil Günür, İm Yay., İstanbul, 2005, s. 34.

⁶¹⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 50 (G. Rugaire, *Les cadres de via*, 1975’den naklen)

özellikleri göstermesi gerekmez. Öyle olmuş olsaydı, Kuzey Amerika Kızılderelileri ile buralara sonradan gelen farklı toplulukların tabiatla ilişkilerinin benzer olması gerekirdi. Oysa Kızılderililer, tabiat karşısında tamamen pasif tutum takınırken oraya sonradan gelen Avrupalılar tabiata hükmetmişlerdir.⁶¹⁵ Kısaca insanların çevreye uyum gösterdiği bir gerçektir. Ancak bu sosyal bir uygunluk olup, insan, çevresini kendi yaşamına uygun olarak değiştirebilmektedir.⁶¹⁶ İnsan tabiat ilişkisinde ilk ehemmiyeti haiz olan toprak ve iklim değil, insandır.⁶¹⁷

Sosyal alanının şekillenmesinin ilk amili, aktörü insandır. İnsan dışındaki şartların biçimlenmeye tesirleri olsa da, insanın söz konusu şartlara müdahalesi mümkün olduğu için onlar, insan karşısında edilgen yapıdadırlar.⁶¹⁸ İnsanlar, belli bir çevrenin şartlarını kendi gayelerine uydurmak üzere değiştirmeye muktedir varlıklardır. Fakat bu, onların içinde buldukları çevrenin etkilerine daha az açık oldukları anlamına da gelmemektedir.⁶¹⁹ İnsanların kişilik oluşumlarını etkileyen faktörler üzerinde, özellikle de toplumun kültürü ve antropolojik yapısı üzerinde coğrafyanın etkileri çok bilinen husus⁶²⁰ olmakla birlikte medeniyet ve kültürü ileri olmayan milletlerin, coğrafi tesirler altında daha fazla kaldığı da bilinmektedir. Kültür ve medeniyeti yüksek milletler bu tesirlere o kadar bağlı değildirler.⁶²¹ Sorokin'in deyimıyla, "tabiat ve beşer münasebeti, cemiyetlerin ibtidailiğiyle doğru, medeniliği ile aksi yönden münasebet halindedir".⁶²² Öyleyse her şeyden önce örneklemimizin çalışma davranışı ve tutumlarının coğrafi faktörlerle olan bağımlılığı, onların ekonomik ve teknik donanımlarının seviyesiyle alakalı bir durumdur denebilir.

3.3.2. Ekonomik ve teknik etkenler

Günümüzde nisbeten sanat vb alanlar hariç, diğer çalışma alanlarında üretilen ürünün değeri, o ürün uğruna çalışmanın, harcanan emeğin oranı ve niteliğinden çok, arz-talep dengesi, pazar şartları ve piyasa rejimi gibi ekonomik faktörler tarafından şekillenmektedir. Söz konusu faktörler tarafından belirlenen değer ise, temel ekonomik

⁶¹⁵ Eröz, *a.g.e.*, s. 188-189, Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 34,103.

⁶¹⁶ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 116.

⁶¹⁷ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 31 (L. Febvre'den naklen).

⁶¹⁸ Usta, *a.g.e.*, s. 55.

⁶¹⁹ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 111.

⁶²⁰ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 147.

⁶²¹ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

⁶²² Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 122.

faaliyet olan çalışma davranışında güdülen gayelerin tatmin veya tatminsizliğini beraberinde getirmektedir. Tatmin, bir etkinlikten, bir işten, olaydan, uyarımdan haz alma, doyum sağlama anlamına gelir. İş tatmini ise, kişinin yaptığı “iş”in beklentilerine, isteklerine, değerlerine uygun olması, ihtiyaçlarını gidermesi halinde yaptığı “iş”ten memnun olmasıdır.⁶²³ Çalışmanın öncelikli gayesinin ekonomik fayda olduğu bir ortamda yapılan “iş”e veya çalışmaya karşı tutumlar, çalışma sonucu elde edilen ürünün ekonomik değerinin, kazancın tatmin ediciliği/tatminsizliği veya “iş”ten duyulan memnuniyetin seviyesi ile yakından ilintilidir. Muhtemelen yaptığı “iş”ten sonuçları itibariyle doyum sağlayan, tatmin olan bir insan, aksi durumdaki birine oranla “iş”ine karşı daha pozitif tutumlar geliştirebilir.

Katılımcılara yönelttiğimiz, *çalıştığınız işten elde ettiğiniz kazanç ihtiyaçlarınızı karşılamaya yetiyor mu?* şeklindeki önermeye, ekserisi kendi deyimleriyle “*ucu ucuna yetiyor*” demekte ve kendi yerel ifadeleriyle “*it de bahara çıkar ama yediği ayazı bir Allah bilir*” (Çalışmanın temel gayesi ailenin ve hayvanların kışlık ihtiyaçlarını karşılamak olduğundan, *yazın kazandıklarımız bahara kadar yeter ama çektiğimiz sıkıntıyı bir Allah bilir*, anlamında bir deyimdir) diye eklemektedirler. *Mevcut sosyo-ekonomik şartlar içinde emeğimin karşılığını aldığımı inanıyorum* şeklindeki önermeye ise çoğunluğu “*hayır*” cevabı vermektedir. Birinci durumda insanlarda daha çok kanaatkâr bir tutumun etkisi gözlenmektedir. Zira bu soruya verilen cevaplarda birçoğu *Allah’a şükür karnımız doyuyor, ya da var diyelimki Allah var etsin* (halk arasında yaygın olarak kullanılan bu deyim tamami, *yok dedikçe Allah iyice yok eder, var diyelimki Allah var etsin* şeklindedir ve bir şükür ifadesidir) şeklinde ifadeler kullanmaktadırlar. Buradan hareketle kanaatkârlık (kadercilik) arttıkça iş tatmininin arttığını söyleyebiliriz. Ancak kişinin çalışmadan duyduğu tatminin yönü ve derecesi onun içinde bulunduğu şartlarla ve öncelikli ihtiyaçlarıyla direkt alakalı bir durumdur. Dolayısıyla onların tatmin olmaları, kanaatkârlıkla açıklanabileceği gibi motivasyon seviyeleriyle de yakından alakalıdır. Kanaatkârlık tutumunun yanısıra çalışmanın gayesiyle ilgili tutumlar başlığı altında belirttiğimiz gibi, katılımcıların ekserisinin kendi deyimleriyle, “*boğaz tokluğu için*” çalışıyor olmaları hatırlanırsa sanırız bu cevabın anlamı da netleşecektir. Onların aslında çalışma davranışından çok fazla bir şey beklemedikleri için tatmin olduklarını söylemek abartılı olmasa gerektir.

⁶²³ Silah, *a.g.e.*, s. 92, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 250-253.

Ekonomik şartların çalışmaya karşı tutumlar üzerine direkt etkisini belirlemeye yönelik sordüğümüz, *mevcut şartlar içinde emeğimin karşılığını elde edemediğim durumlarda çalışmanın bir anlamının olmadığına inanıyorum*, şeklindeki önermemize katılımcıların hemen hepsi *evet* cevabını vermişlerdir ve bu tür durumlarda şevklerinin kırıldığını ancak çalışmak zorunda oldukları için çalışmaya devam ettiklerini beyan etmektedirler.

Anlaşılan birey doyuma, amaca ulaşmadığı sürece kendisinde bir boşluk hissetmekte⁶²⁴ ve çalışma gereksiz, anlamsız bir hale gelmektedir. Çabaların boşa çıkması, çalışmayı anlamsız kılmakta, çalışmaya amaca ulaşılacağı yolundaki beklentiye azaltmaktadır. Hâlbuki insanın bir şey yapmaktan, bir harekette bulunmaktan bir çaba göstermekten zevk alması çabaların boşuna olmadığı duygusunu gerektirir.⁶²⁵ Yalnız gereksinimlerin varlığı davranışı başlatmaya yetmez, ayrıca kişinin davranışta bulunması için bu davranışın gereksinimi gidermede amaca ulaşacağı yolunda bir beklentinin de olması gerektiği⁶²⁶ bilinmelidir. Vroom'un geliştirdiği beklenti teorisine göre, kişinin bir sonuç için istekli olması, göstereceği çabayla ve sonuca ulaşma beklentisi de onun yüksek performans göstermesi ile yakından ilgilidir.⁶²⁷ Kendisinden beklenilene elde etmeye yarayan davranış hemen herkes tarafından istenilen ve yüksek performansla icra edilen bir davranıştır. Kişi arzulanan sonuçlara yol açan davranışı yineleme eğilimi içinde olmasına karşın, arzulanan sonuçlara neden olan davranışı ise tekrarlamama eğiliminde olacaktır.⁶²⁸

Köylü, ürün piyasaya çıktığında belirlenecek ürün fiyatlarını önceden bilemez; ayrıca ürün fiyatları istikrarsızdır. Üretim fonksiyonu ve ürün fiyatlarının istikrarsızlığından ötürü ürün fiyatının öngörülmesinin güçlüğü belirsizlik yaratır. Bu durumda üreticinin, kârını azamileştirerek marjinal eşitliği sağlaması olanaksızdır. Buna üretim fonksiyonlarını dışsal etkenlerden ötürü kesin olarak bilememesi de eklenince köylünün kârı azamileştirmek için daha fazla çalışmaya yönelik motive olması, olumlu

⁶²⁴ Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 99.

⁶²⁵ Durkheim, *a.g.e.*, s. 252.

⁶²⁶ İncir, *a.g.e.*, s. 11.

⁶²⁷ Alev Ergenç, "İş Doyumunun Belirleyicileri Olarak Beklenti, Algulama Tutarlılığı ve Çalışma Değerleri", *Yönetim Psikolojisi, II*, Ankara, 1982, s. 313-314, Barlı, *a.g.e.*, s. 36-40, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 270-274.

⁶²⁸ Keith Davis, *İşletmede İnsan Davranışı, Örgütsel Davranış*, Çev., Kemal Tosun vd., İ.Ü. Yay., İstanbul, 1982, s. 83.

tutumlar geliştirmesi güçleşir.⁶²⁹ Örneğin, çalışma verimini önceden kestirme, değerlendirme, bir önceki üretim sezonuyla karşılaştırma şansı olmadığından kişi, verim ölçmenin gereksizliğine inanabilir. Verimi ve ürünün değerini belirleyen etkenin aslında kendi çalışmasından çok, dışsal faktörlere bağlı olduğunu görünce çalışmaya karşı isteksiz ve pasif tutumlar geliştirebilir.

Birçok deneysel araştırma, çalışmanın sonuçlarının bilinmesinin çalışma motivasyonunu etkilediğini göstermektedir. Başarı motivasyonu harcanan emeğin sonucunun bilinmesiyle ilgilidir.⁶³⁰ Çalışma, kişinin kendisine bağlıdır. Ama onun sonucunu belirleyen ücret rejimi, ortamı, kişinin etkisi dışındadır.⁶³¹ Bu nedenle çoğu zaman sonuç bilinmez olur. Sonucun bilinmediği, kararsız bir ortamda çalışma, her zaman başarı şansı vermediğinden başarı motivasyonu azalır. Bununda ötesinde ortamdaki kaynaklanan olumsuzluklara binaen tatmin edilmeyen ihtiyaçların sonucunda bireyde *yer değiştirme, yansıtma, rasyonalizasyon, olumsuzluk, kayıtsızlık, tepki oluşumu, bastırma, hayal kurma* vb. savunma davranışları ortaya çıkar.⁶³² Örneğin çalışmaları sonucunda başarılı olamayan bir insan, sonuçta *yetişemediği ciğere pis diyen kedi* misali, istek ve amaçlarının tam zıddı olan *üç günlük dünya için çalışmaya değmez*, şeklinde bir görüş benimseyerek, eğilimlerini bilinçaltına itebilir. Ya da çalışmasının sonucundaki başarısızlığı kendi fiilinde değil, çevreleyen şartlarda hem kendisinin hem de diğer insanların hoş karşılayacağı sebeplerle ifadeye, kısaca rasyonalize etmeye yönelebilir.

Kırsal kesimde küçük ve orta ölçekli tarımsal işletmeler gelir getirici ve kârlı bir “iş” olmaktan uzaktır. Hemen tamamına yakını küçük işletmelerde tarımsal üretim yapan yöre halkı, kaldırdığı ürünle, beslediği hayvanlarla, para kazanmak şöyle dursun, yaptığı masrafları bile karşılayamamaktadır. Tarımsal üretim bakımından, her geçen gün durumun daha da kötüye gittiğini belirten yöre halkına göre, piyasa koşulları çiftçi aleyhinedir. Girdi fiyatları yüksek, ürün satış fiyatları ise maliyetin altında seyretmektedir. Bu durumda gayret ile kazanç arasında adil bir bağlantı olmaması

⁶²⁹ Kazgan, *a.g.e.*, s. 40- 41.

⁶³⁰ Argyle, *a.g.e.*, s. 93-95, McClelland, *The Achiving Socety*, s. 231-233.

⁶³¹ Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vaat Ettikleri”, *İktisadi Kalkınma ve İslam*, s. 32.

⁶³² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 53-65, Baymur, *a.g.e.*, s. 89-101.

çalışmayı kösteklediği⁶³³ gibi, *işten artmaz dışten artar* deyiminde ifade bulan anlayışı besler. Buna göre mevcut sosyo-ekonomik durum içinde, özellikle emek-kazanç dengesinin bozukluğu nedeniyle çalışarak değil, kısarak, mücadele ederek değil, uyum göstererek bir şeyler artırılabilir.

Kırsalda en yaygın şikâyet konusu, üretilen ürünün, fiyatındaki belirsizlik, önceden kestirilemeyişi, pazarda hak ettiği değeri bulmayışıdır. Bir yıl büyük baş hayvan besleyip de ertesi yıl bu işten zarar ettiğini ya da ancak maliyetini kurtardığını söyleyenlerin sayısının bir hayli fazla olduğu gözlemlenmiştir. Halkın, verimli üretim tekniklerinin kullanımı bilgisinin yanı sıra, bunlara sahip olabilmek için gerekli ekonomik güçten yoksun olduğu, fenni ve teknik imkânların pahalı olması, bu imkânlar kullanıldığında ürünün maliyeti bile kurtarmadığı onların beyanlarından anlaşılmaktadır. Gübre, ilaç, suni yem gibi temel girdilerin fiyatlarındaki hızlı artışların bu noktada etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ekonomik örgütlenmeden yoksun olma nedeniyle pazarlama ya da ürünün hak ettiği fiyata pazar bulma konusunda çok büyük sıkıntılar, çalışmaya karşı tutumları etkilemektedir.

İbni Haldun, insanımızda çalışma ve üretime yönelik olumsuz tutum ve davranışların varlığının, tabiatın veya siyasetin önceden hesaba katılması mümkün olmayan arızaları dolayısıyla yerleştiğini veya sağlamlaştığını belirtir. Ona göre yönetim vb. ile ilgili olumsuzluklar kişileri zelil ve miskin duruma düşürür. Onlardaki çalışma arzu ve kazanma azmini azaltır veya yok eder.⁶³⁴ Zira yönetim zaafiyetleri, ekonomik istikrarsızlık gibi aksaklıklar, çalışmamaya ve çalışmaya karşı olumsuz tutumlara eşlik eden azim, sebat, irade azlığı ve ümitsizliği⁶³⁵ besler. Bunların etkisiyle kişi, Mehmet Akif'in deyimiyile "atiyi karanlık görerek azmi bırakır."⁶³⁶ Verilen çabanın karşılığı alınmadığı zaman kişi neden bu kadar çaba sarfettiğini düşünerek cesaretsizliğe düştüğünden ekonomik düzensizlik ya da belirsizlik **negatif pekiştirme**⁶³⁷ fonksiyonu olarak işlev görmektedir. Oysa tam aksi bir durumda herkes çabasının karşılığının

⁶³³ Mükerrerem Hiç, *İktisaden Az Gelişmiş Memleketlerde Yatırımların Planlanması*, A.Ü. Basımevi, Erzurum, 1971, s. 5.

⁶³⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, C.1, s. 376, 387, Siyasi ve ekonomik şartların köylü tutumlarına etkisi konusunda bir örnek için bkz., Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, s. 212-213.

⁶³⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz., M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s. 132.

⁶³⁶ M. Akif Ersoy, *Safahat*, Haz., Ömer Rıza Doğrul, İnkilap ve Aka Kitabevleri, 11. Baskı, İstanbul, s. 209.

⁶³⁷ İstenmeyen bir davranışın meydana gelmesini önlemek için başvurulan bir yöntemdir. İstenmeyen davranışın meydana gelmesi olgusu, bunun meydana geldiği zaman bireyin arzulanmayan sonuca uğrayacağını öğrenmiş olmasına bağlı olacaktır., Eroğlu, *a.g.e.*, s. 284, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 156.

alınacağından emin olursa, yaratıcı çaba karşısında olumlu bir tutum takınılır ve bir konuda çaba sarfetmenin değerine inanılabilir. Ancak Galbraith'e göre böyle bir zihniyet(çaba zihniyeti) çevrenin insan eylemleri üzerinde yarattığı olumlu koşullanmanın sonucudur.⁶³⁸

Ekonomik istikrarsızlığın etkisi altında oluşmuş değişmeyen düzensizlik, belli bir süre sonra hayatın kendisiymiş gibi algılanmaya, dolayısıyla insanı çalışmada etkili ve verimli kılacak plana yönelik tutumların yerini hayal almaktadır. Üretim ve kazanma, şansa, talihe kısaca çalışma dışındaki faktörlere hamledilmekte, bir piyango kültürü⁶³⁹ oluşmaktadır. *Çok sözde yalan çok parada haram olmadan olmaz, çalışmayla zengin olunmaz Allah yürü ya kulum demeli*, vb. deyimlerde belirginleşen tutumlar bir yönüyle bu yapının ürünüdür. Sosyo-ekonomik düzensizlik sadece gayretleri boşa çıkarıp çalışmayı anlamsızlaştırmakla kalmayıp, çalışma dışında kazanç yollarını da üretmektedir. Örneğin kolay yoldan, spekülatif köşeyi dönmeci kazanma türleri bunun örneğidir. Türlü yollarla kolay kazanma imkânı veren bir politika, temkinli ve hesaplı bir çalışma yerine, kolay kazanma yöntemlerini ve kolay harcamayı cazip kılabilir. Bu şartlar altında maliyetleri düşünmeye ya da üretkenliği yükseltmeye yönelik planlı, hesaplı bir çalışma elbette beklenemez.⁶⁴⁰

Kırsal kesimde marjinal emeğin verimi çok az, hatta sıfırdır. Üretimin pazarlanan kısmı az, kapital miktarını artırma imkânı kısıtlıdır. Sermaye birikiminin yetersizliği ve doğal kaynakların azlığı artan nüfusun çalıştırılmasını engeller bu nedenle işsizlik oranı gittikçe artar.⁶⁴¹ Ancak dayanışma temelli küçük aile işletmesi bu işsizliği, gizli işsizliğe dönüştürür. Erzurum kırsalı içinde kronik bir sorun olan gizli işsizliğin hâkim olduğu dayanışma temeli üzerine kurulu küçük aile işletmesinde amaç, kapital birikimi değil, katkılarına bakılmadan tüm aile üyelerine “iş” ve geçim sağlamak, *boğaz tokluğu* dur. Kimi zaman boğaz tokluğunun ötesinde bir birikim sağlanabilse de, sosyo-ekonomik düzensizlik ve belirsizliğin etkisi, bu birikimin daha üstün, üretici alanlarda kullanılmasına engel olmaktadır. Değişmeyen üretim tekniği ve her şeyin donup kalıplaşması, ekonomik durgunluk ve düzensizlik, en fazla hareketli

⁶³⁸ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 66.

⁶³⁹ Cem, *a.g.e.*, s. 520-522.

⁶⁴⁰ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 48.

⁶⁴¹ Sevindirici, *a.g.e.*, s. 73.

parayı da döviz, altın vb. şekilde yatırım şekillerinde dondurmakta ve yastık altlarına gömmektedir.

Ekonomik belirsizlik içinde, istikbal endişesi yettiği kadar, çiftçi ve orta sınıf şehirli için tabiatın kıtlık ve darlığını, gelecek günlerin kaza ve belasını hesaba katarak bir miktar tedbirli bulunmak lüzumludur. Ancak mal ve parayı bekleyen akibet ise iktisadi bir maksat uğruna harcanmak yahut iktisadi bir talihsizliğin kurbanı olmak değildir.⁶⁴² Özellikle altın vb. yatırımlar, gömü kültürü bu yapının ürünüdür. Siyasi huzursuzluk maddi kıymetleri toprak altına indirmekte⁶⁴³ risk almayı engellemektedir. Bu tür birikimde artık ürün boşa kalmakta, üretime dönüşmemekte, yeni çalışma alanlarının ortaya çıkmasına hizmet etmemekte, girişimci zihniyeti de öldürmektedir. Sonuçta örneklemimizde de gözlendiği üzere, üretim faktörleri içinde en hareketli olan paraya karşı genel tutum, bu belirsizliğe karşı bir koruma, esirgeme aracı olması ya da tüketim ihtiyacını karşılamaktan başka bir anlamı olmayan bir araç şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Üretimin pazar için yapıldığı durumlarda, piyasanın doğurduğu rizikolar, gerçekte hava koşullarına bağımlılığın yarattıklarından çok daha önemli sonuçlar üretebilecek güçtedir. Bu çelişki köylünün bilinçlenmesine ve girişimci bir ekonomik zihniyet kazanmasına, kalkınmasına yol açabilir. Ancak bir yandan tarımın, diğer yandan da ekonominin giderek teknik ve karmaşık bir nitelik taşıyan bilgileri gerektirmesi, bu bilgileri edinme ve kullanmanın masraflı olması, köylünün bu bilgilerin tümüne nüfuz edebilmesini olanaksız kılmakta,⁶⁴⁴ ekonomik yetersizlik yüzünden, teknolojik ve fenni imkânlar, yeterince kullanılamamaktadır. Yüzyıllardan beri kendi yetiştirdiğini tüketmek alışkanlığında, hatta güvenliğinde olan köylü bu masraflı alanda kendini kaybetmekte,⁶⁴⁵ dolayısıyla girişimci tutumların yerine pasif, kaderci tutumlar ortaya çıkmakta çalışmanın ve üretimin rasyonalitesi kaybolmaktadır.

Nenehatun köyünden bir katılımcının, *“tarlamda fare vardı. İlaç almak için şehre gittim. İlaç fiyatını sordum. Ancak çok pahalıydı, alamadım. Bir hocaya durumu anlattım. O, bir küpe okudu ve onu yedi parçaya ayırdım, tarlanın yedi farklı yerine gömdüm. O yıl o tarlada hiç fare olmadı. Ertesi yıl aynı hocayı aradım bulamadım.*

⁶⁴² Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 180.

⁶⁴³ Ülgener, *a.g.e.*, s. 172, Sevindirici, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁴⁴ Tolan, *a.g.e.*, s. 171.

⁶⁴⁵ Cem, *a.g.e.*, s. 483.

Başka bir hocadan yardım istedim, o da bir çuval toprağa okudu ve gönderdi. O toprağı tarlanın farklı yerlerine dağıttım. O günden sonra o tarlada hiç fare olmadı, şeklindeki ifadeleri, ekonomik yetersizliğin çalışma, özellikle de rasyonlitye etkisine bir örnektir. Bu örnek aslında köylüyü ussal bir davranış yerine hurafeye vb. inançlara sevk eden şeyin, kendi inanç ve dünya görüşünden öte, içinde bulunduğu ekonomik yetersizliğin olduğunu göstermektedir.

Anlaşılan içerisinde bulunulan ekonomik ve teknik yetersizlik içinde kırsal kesim insanı söz konusu yetersizliklerin ürünü tehlikeleri bertaraf etmek için gizli kuvvetler aramaya ve bunlarla gizli ilişkiler kurmaya mütemayil bir halde yaşamaktadır. Biraz önceki köylünün davranışı kırsal kesimde yaygın görülen hayvanların boyunlarına takılı nazarlıklar, bu gizli kuvvetlere olan inancın ve onlarla kurulmaya çalışılan gizli ilişkinin ürünüdür. Hayvanın başına gelen herhangi bir hastalık ve musibet göz değmesinin, nazarın sonucu olarak addedilir. Buna engel olmak için onun boynuna nazarlık takılır. Köylü, bu inanca bir makineye örneğin, traktöre nazarlık takacak kadar yakındır. Rasyonelitenin bir yönüyle hayatın sihir ve büyüden arındırılması olduğunu hatırlarsak, insanımızın henüz olay ve olgularla rasyonel bir bağ kuramamasının bir nedenini, içinde yaşanan ekonomik ve teknik yetersizlikler olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Teknik nedenlerin çalışmayla ilgili tutumlara etkilerine gelince; çalışmak için kullanılan teknikler, “çalışm”ayı kolaylaştırdığı gibi, üretim sürecinde etkili insan dışı unsurların etkisini azaltarak üretimi artırır ve insanın sair faktörlerle ilişkisini ve anlayışını değiştirirler. Haddi zatında çalışmanın doğal şartlara, insanüstü olay ve olgulara bağımlılığı teknik imkânların seviyesiyle doğru orantılıdır. Teknik seviyenin ve iş bölümünün geriliği nisbetinde iktisadi hayat dış tesirlere ve onların doğurduğu sarsıntılara (kıtık, tabiat olayları vs.) açık bulunur.⁶⁴⁶ Ayrıca tarımda makine ve modern teknolojiden istifade imkânlarının gelişmesi ve prodüktivite artışı ve dolayısıyla pazar bulma imkânlarının araştırılması zarureti çalışma şevk ve arzusunu doğurabilir,⁶⁴⁷ girişimci tutumları destekler.

Teknolojik değişme ve gelişme, kendi başına bir tavır ve davranış değişmesi demektir. Teknolojik gelişme ile insanlar bir “iş”in nasıl yapılacağı-ve dolayısıyla nasıl

⁶⁴⁶ Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., İstanbul, 1984, s. 42, MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 111, Mucchielli, *a.g.e.*, s. 64 (Duby, Wallon, *a.g.e.*, den naklen).

⁶⁴⁷ Mustafa Erkal, *Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, Şamil Yay., İstanbul, 1978, s. 251.

bir mekanizma ile yapıldığı ve ne gibi neticeler doğurduğu-konusunda yeni bir anlayış kazanırlar ve davranış alışkanlıklarını bu yeni işleyiş tarzına göre ayarlarlar. Söz gelimi Karasabandan Traktöre geçen insan, en azından makine gücünün insan ve hayvan gücüne olan üstünlüğü, daha çok makineleşmenin daha çok zaman ve emek tasarrufu olduğunu, makinenin üretim gücünün üstünlüğü sayesinde kendi hayatının-ve dolayısıyla etrafındaki hayatın-hiç değilse bazı noktalarda önemli ölçüde değiştiğini görür.⁶⁴⁸ Bu durum ister istemez onun tutumlarına yansır. Ne varki örneklelimizde tarım teknolojisi yoğun ve yaygın kullanılamamaktadır. Bunun nedenlerinden birincisi, maddi imkânsızlıklardır. İkincisi, büyük toprak parçalarının birilerinin elinde olması nedeniyle yeteri derecede ekilebilecek arazi bulunmadığından köylünün alışmış oldukları yorucu ziraat usullerini değiştirmek için büyük bir ihtiyaç duymaması⁶⁴⁹ ve küçük arazide, kısa mevsimde teknik ya da fenni imkânların kullanılmasının ekonomik olmamasıdır.⁶⁵⁰ Üçüncüsü, alışkanlıklardan kurtulamama⁶⁵¹ ve miras alınmış olan geleneksel anlayışın bir neticesi olarak zorlaştırılmış bir başarının aksi duruma göre daha kıymetli olarak tepki görmesidir. Yani, bedenen çok fazla emek verilerek elde edilen değer, teknik imkanlar kullanılarak elde edilen üründen, değerden daha fazla kıymet görmektedir.⁶⁵² Nitekim *bedenen çok fazla emek harcanarak elde edilen şey, teknik imkânlar kullanarak elde edilenden daha değerlidir, üretilen ürün zaman ve emek yönünden çok fazla bir çabayı gerektirirse değerlidir* şeklindeki önermelerimizi katılımcıların çoğu doğru bulmaktadır. (Bu konuda özellikle yaşlılar geleneksel usullerle tarım yaptıkları dönemlerde üretimin daha berketli olduğu şeklindeki ifadelerle geçmişe özlemlerini dile getirmektedirler) Dördüncüsü, bilgi kaynağı olarak tecrübe ve deneyin ön planda olmasının, teknik ya da fenni imkânların kabulünü zorlaştırmasıdır. Teknolojinin gelişmesi için yararlı bilgi, tahmin ve kontrole imkân verecek bilgidir.⁶⁵³ Oysa tecrübî bilgi buna uygun değildir. Beşincisi, toplumsal güvenlik eksikliğinin, çok sayıda çocuk sahibi olarak aile içinde güvenlik yaratmaya neden olması, bununda

⁶⁴⁸ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 20, Talip Apaydın'ın Sarı Traktör romanında, roman kahramanının traktöre olan sevgisinde bu algı ve gözlemin etkisi işlenmektedir., Talip Apaydın, *Sarı Traktör*, Varlık Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1973.

⁶⁴⁹ Turhan, *a.g.e.*, s. 69.

⁶⁵⁰ Geniş bilgi için bkz., C. Orhan Tütengil, *Türkiyede Köy Sorunu*, Kitaş Yay., İstanbul, s. 138-139.

⁶⁵¹ Traktörün köye gelişi ve makinalaşmanın sonuçlarını konu alan, Sarı Traktör romanın kahramanı Arif'in traktör sevgisine ve bir traktör alma isteğine, aslında traktörün faydasına vardığı halde babasının "ben nasıl çalıştımsa sende öyle çalış" diyerek karşı çıkması, teknik gelişmenin engellerinden birinin, köylünün alışkanlıklardan kurtulamaması olduğuna güzel bir örnektir. Apaydın, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁵² Usta, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁵³ Harman, *a.g.e.*, s. 42.

tüketimi artırarak tasarrufu azaltması, el emeğini bollaştırarak emek-yoğun teknolojinin seçimini kârlı hale getirmesidir.⁶⁵⁴

Teknik imkânların, yeniliklerin, azalan verimin etkilerini telafide gücü, inkâr edilemez. Ancak zikredilen nedenlerle teknik imkânların yaygın ve yoğun kullanılmadığı durumda mahdut üretim kaynaklarına rağmen sermaye ve emek artmaktadır ancak muayyen bir nokta aşıldıktan sonra şartlar aynı kalmak kaydıyla üretim ameliyesinin verimi artmamaktadır.⁶⁵⁵ Çalışma süresi ve verimini tayin eden unsurlardan birisi de fiziki çalışma şartlarıdır (tabii kaynaklar ve sermaye teçhizatı). İnsan çalışmaya ne kadar amade olursa olsun eğer yeterli alet, teçhizat yoksa ancak bir iki hayati ihtiyacını karşılamak için çalışacak, geri kalan sürede boş oturacaktır.⁶⁵⁶ Ayrıca dar bir teknik saha kendi dışında ki değişmelere köstek olmakla birlikte böyle bir yapı içinde çoğu kez sırf çalışma, kısır gelişmelere neden olmakta dolayısıyla *çalışmayla zengin olunamaz* şeklinde olumsuz tutumları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, dar bir teknik saha içinde daha çok el emeği ile üretilen peynir ve benzeri süt ürünleri teknolojik donanımlı bir mandırada üretilenden daha fazla emek ve zaman yutmaktadır. Bu ürün, pazarda harcanan emek ve zamana oranla nisbeten daha ucuz mandıra ürünleri ile rekabet etmek zorunda olduğundan rekabet şartları el emeği ile üretilen ürünün aleyhinedir. Sonuçta elde edilen ürünün piyasadaki değeri harcanan emek ve zamana oranla tatmin edici olmadığından kişi, çalışmaya karşı olumsuz tutumlara yönelebilmektedir. Bu olumsuz tutumlara binanen herhangi bir alanda başarı çalışmaya değil, başka faktörlere hamledilmekte, çalışma değersiz görülebilmektedir.⁶⁵⁷

Sonuç olarak çalışmayla ilgili tutumların insanı çevreleyen sosyo-kültürel yapının bütününü ürünü olduğu, dolayısıyla maddi ve teknik şartların, imkan ve imkansızlıkların kültürel ürünlerin şeklini tamamen belirlemeyip, ancak sınırlar koyduğu bir gerçektir. Lakin ekonomik ve teknik imkânsızlıklar içinde tarım ve

⁶⁵⁴ Kazgan, *a.g.e.*, s., 60.

⁶⁵⁵ Azalan Verim Yasası; Verimin emek gücünün artması oranında artmayacağını saptayan yasa, Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 23, Üretim faktörlerinden sadece birinin miktarının değiştirilip diğerlerinin sabit tutulduğu durumda firmanın toplam üretiminde meydana gelecek değişmeyi açıklayan yasa. Eğer belli zaman dönemi içinde gerçekleştirilen üretimde kullanılan faktörlerden birinin miktarı artırılırsa toplam üretimde artış görülür. Ancak belirli bir noktadan sonra artış tekrar azalma eğilimine girer. <http://www.analizborsa.com/forum/viewtopic.php>, 21.02.06

⁶⁵⁶ Aren, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁵⁷ Aslında teknolojik gelişmenin engellerinden biriside budur. Zira tarih şunu göstermiştir ki, çalışma değerli olduğu yerde büyük olasılıkla çalışma tasarruf edici teknoloji de değerlidir., Wisman, *a.g.m.*, s. 1666.

hayvancılıkta verimlilik düşüktür. Çalışma koşullarının çok ağır ve yapılan “iş”lerin çok zor olması, buna karşılık elde edilen verim ve gelirin son derece düşük hatta çoğunlukla maliyetin de altında olması, kırsal kesim insanını yaptığı işten soğutmaktadır. Günümüzde, küçük ve orta ölçekli üretim yapan köylü, “iş”ini severek değil, zorunluluk ve çaresizlikten dolayı yapmaktadır. Onlara göre bu şartlar altında halen tarımla ya da hayvancılıkla uğraşıyor olmalarının nedeni, yapacak başka bir işin olmamasıdır. Bir başka anlatımla çaresizliktir. Bu çaresizlik meşruluğunu, *insan battığı yerden çıkar* deyimiyile açığa vurmaktadır. Konuştuğumuz köylüler, “zarar dahi etsek yine aynı “iş”i yapacağız, başka bir şey yapma şansımız yok” deyip “*insan battığı yerden çıkar*” demeyi de ihmal etmemektedirler.

3.3.3. Para ve servet anlayışı

Çalışmada hedeflenen ekonomik amaçların simgesi, para ve servettir. Her ne kadar katılımcılarımızın çoğunlu için çalışma, sırf ekonomik fayda uğruna icra edilen bir faaliyet olsa da, hatırlanacağı üzere onlar, başarı, para ve zenginliği çalışma ve emeğin birebir karşılığı olarak görmemektedirler. Şüphesiz herhangi bir davranışta güdülen gayenin, elde edilen sonucun davranış dışında bir yerlere atfedilmesinin o davranışa ait tutumları etkilemekten uzak olduğu düşünülemez. Bu nedenle onların dünyasında para ve zenginliğin yeri ve bu ekonomik simgelerin kaynağının ne olduğunu ve onların çalışma dışında bir takım etkenlere hamledilmesinin çalışma anlayışı ve ilgili tutumlara yansımalarını değerlendirmek bu tutumları daha iyi anlayabilmek açısından aydınlatıcı olacaktır.

Zenginlik konusunda hemen her katılımcının ısrarla ifade ettiği bir kanaatkârlık ifadesi olan “*az verip gezdirme, çok verip azdırma*” deyimini aslında zenginliğinde fakirliğinde bir imtihan olarak addedildiğini ve ilk bakışta zenginliğin çokta istenen bir durum olmadığını gösterse de, genel olarak örneklemin zenginlik ve servete karşı olumlu tutumlara sahip olduğu söylenebilir. Nitekim sıklıkla kullanılan “*var’a (zenginliğe) kim hayır der*” deyimini bunun göstergesidir. Halk arasında yaygın görülen bir tutum örneği olarak, *zenginlik mal, mülk kişiyi aldatici ve doğru yoldan saptırıcı şeylerdir* şeklindeki önermemize katılımcıların bir kısmı, “*bu, insanın kendisine bağlı bir durumdur*”, cevabını vermiş, “*insan isterse saptayabilir*” diyenlerde olmuştur. Bir kısmı ise, böyle bir ayırım yapmadan doğru kabul etmiştir. Ancak herhangi bir ayırım

yapmadan doğru kabul edenlerin tutumu, daha öncede zikredildiği gibi servete karşı olmakla değil, bizatihi toplumda gözledikleri zengin tipine karşı bir tavır olarak gözükmektedir.

Örnekleme gençlerin yaşlılara oranla zenginliğe karşı daha pozitif tutumlara sahip olduğu gözlenmektedir. Bu durum, farklı sosyalizasyon süreci nedeniyle gençlerin materyalist, yaşlıların ise daha çok postmateryalist değerlere sahip olmasıyla açıklanabilmekle⁶⁵⁸ birlikte gençlerin bu tutumların en önemli nedeni, tüketim arzusu olarak göze çarpmaktadır. *Zira elinize çok miktarda para geçse ne yaparsınız?* şeklindeki soruda gençlerin verdikleri cevapların daha çok tüketime yönelik hedefler içerdiği gözlenmiştir. Gençler için paranın, hedonist bir tatmin veya saygınlık kaynağı, olarak addedildiği görülmektedir.

Katılımcıların çoğunluğu, *zengin olmayı isterim ve bunun için çalışırım, insan daima ekonomik açıdan bulunduğu durumdan daha iyi bir duruma yükselmek için çalışmalı* şeklindeki önermelere “*evet*” cevabını vermektedir. Genel hatları itibariyle para ve zenginliğin bunun için çalışmanın istenen bir durum olduğu görülmektedir. Ancak katılımcıların zenginliğin kaynağı konusundaki tutumları dikkate değerdir. Onların çoğunluğu, zenginliği birebir emeğin ya da çalışmanın karşılığı olarak değil, Allahın bir lütfu olarak görmektedirler. Nitekim *zenginlik Allah'ın verdiği bir mükâfattır* şeklinde önermemizi çoğunluk, doğru kabul etmektedir. Bu anlayış onların dilinde *verende Allah, alanda Allattır, ya da Allah, ilmi isteyene zenginliği istediğine verir*, deyimlerinde karşılık bulmaktadır. Bu deyim ve yukarıda geçen (zenginliğinde fakirliğinde birer imtihan olduğunu ifade eden) “*az verip gezdirme, çok verip azdırma*” deyimini, zenginliğin de fakirliğin de Allah vergisi olduğu anlayışının izlerini taşımaktadır. Nitekim Kümbet köyünde bir katılımcının aktardığı, *geçen yıl bir arkadaş çalıştı, çabaladı mereği doldurdu. Ancak bir gece durduk yere tüm otu, samanı yandı. Allah vermedikten sonra sen ne kadar çalışırsan çalış, hiçbir şeye yaramaz* demesi, gerçekten de onların dünyasında varlığın da yokluğunda Allah'dan bilindiğinin ifadesidir. Katılımcıların içinde yaşadıkları, ne getireceği belli olmayan tabii ve sosyo-ekonomik çevreyle uyum içinde olan bu anlayış, onların başarı-çalışma ilişkisi ile ilgili verdikleri cevaplarla da örtüşmektedir.

⁶⁵⁸ Harpaz, Fu, *a.g.m.*,s. 646.

Bir taraftan içinde yaşanılan çevreden gelen olumsuzlukları engelleyecek veya çalışma davranışının sonucunun dışsal faktörlerle bağımlılığını azaltacak bilgi, teknik vb. donanımların eksik olduğu bir ortamda, çalışmanın sonucu, aktivitenin niteliğinden çok bu şartlar tarafından belirlenmektedir. Diğer taraftan hâlihazır ortam içerisinde servet ve gelirin orta halli bir geçim seviyesine yetecek kadarı el emeğiyle kendiliğinden üreyip birikmektedir.⁶⁵⁹ Fakat bu seviyeyi aşan ya da aşmak isteyen kazanç hevesi, mevcut şartlarda karşılanamamaktadır. Kırsalda halkın yoğun yerleşme düzeni ve vasıfsız işgücünün düşük değerlendirilmesi yüzünden, mirasa konu olmamış taşınmaz malların çabucak edinilmesi olasılığı zayıftır.⁶⁶⁰ Toprağa dayalı ağır işleyen bir üretim ameliyesi ve çalışmayı çevreleyen koşullar içinde herhangi bir insanın bir ömürde zengin olması çok nadir gözlenebilen bir durumdur. Nitekim örnekleme yaygın olarak kullanılan *dipte olmadan zengin olunmaz*, yani bir insanın zengin olması için atadan, deden gelen bir birikimin olması gerekir, deyimi, bunu ifade etmektedir.

Her iki durum veya bunların müşahadesinin etkisiyle olsa gerek insanlar, çalışma-başarı/para/servet ilişkisi konusunda çalışma dışı faktörlere çok geniş bir alan ya da önem vermektedirler. Başarı, para ve servet, kimi zaman, şansa, talihe, Allah'ın iradesine kimi zaman gayri meşru yollara veya atadan, deden kalan birikime hamledilmektedir.⁶⁶¹ İnsanın başarı ve zenginlik konusundaki tutumlarının bir yönüyle onların nedenlerine yönelik algısına, nedensel yüklemelere dayandığı⁶⁶² göz önünde bulundurulunca başarının ve zenginliğin çalışma dışında faktörlere atfedildiği bir durumda herhalde insanın sıkı ve planlı çalışmaya yönelik olumlu tutumlar geliştirmesi beklenemez. Zira başarıda başka faktörlerin daha üstün etkisine inanan insanın, sıkı ve planlı çalışmaya başarı için yeter şart gözüyle bakması mümkün değildir.

Halk arasında dolaşan bir hikâye, aslında genel olarak bizim toplumumuzun çalışma-servet ilişkisi konusundaki anlayışının izlerini taşır. Hikâyeye göre *bir padişah, bir görevliye para vererek bunu fakirlere dağıtmasını ister. Adam gidip paranın hepsini zenginlere dağıtır. Bunu duyan padişah, kızarak bu durumun nedenini sorar. Görevli; padişahım sen Allahtan daha mı iyi biliyorsun? Ben, onun verdiğine verdim,*

⁶⁵⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 168.

⁶⁶⁰ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 439.

⁶⁶¹ Genel bir gözlem olarak, insanımızın hemen hemen çoğu zenginlerin birikimleri konusunda duydukları şüphe veya onların define bulduğu yolundaki söylentileri göz önüne alınırsa bu anlayışın sadece kırsal kesim insanına özgü olmadığı görülmektedir.

⁶⁶² Geniş bilgi için bkz., Howard, Kane, "Attribution Theory", s. 196.

vermediğine vermedim, diye cevap verir. Bu zihniyete göre zenginliğin de fakirliğin de kaynağı Allah'tır. Ve onun bu konuda adaletinden çok hikmeti söz konusudur. İnsanimız zenginliği, ya tesadüfe bağlı şartların etkisine yahut Allah'ın hikmetine hamletmekle, başarı ve zenginlik konusundaki kendi sorumluluğunu bulanıklaştırmaktadır. Çünkü bu sorunsal, dolaylı olarak insan, kendi zenginliğini artırmak için çalışmalı mıdır? şeklindeki insan eylemi sorunsalı ile kesişmektedir.⁶⁶³ Bu anlayış, sadece insanı sorumsuz ilan etmekle kalmayıp, insanın Allah tasavvurunu ve onunla olan ilişkisini dahi değiştirmektedir. Zira düz bir mantıkla, sorumlu Allah olunca, istenmeyen durumda, suçlu da O, olmak zorundadır.

Her toplum belirli bir anda, malların paylaşımının neden olduğu sorunlar hakkında tutarlı olsun ya da olmasın geçici bir çözüm üretir. Bir düzen kurar. Bu konuda “geleneksel”, “çoğulcu” ve “totaliter” olmak üzere üç şematik düzen tipi ayırt edilebilir. Geleneksel düzende malların paylaşılması değişmez kurallara bağlıdır.⁶⁶⁴ Bu noktada örneklemin geleneksel düzen seviyesinde olduğu görülmektedir. “*Verende O, alanda O*”, “*zenginlik de fakirlik de Allahtandır*” vb. deyimler bunun göstergesidir. Bu deyimlerde ifade bulan inançların din anlayışı içerisinde alt yapısı da hazırdır. Dinin çalışma tutumlarına etkileri başlığında bu husus değerlendirilecektir.

3.3.4. Zaman anlayışı

İnsan değer duygusuna sahip olan, kendisine hedefler amaçlar koyan, planlar tasarlayan ve bunları zamanın boyutları içinde koordine ederek gerçekleştiren bir varlıktır⁶⁶⁵ Organizeli bir sosyal yaşamın gereği de budur.⁶⁶⁶ İnsan davranışlarına ve sosyal yaşama bir düzen dayatan zaman, insan deneyiminin boyutudur ve bu boyut yalın bir fiziksel realiteyle uyuşmamaktadır.⁶⁶⁷ O, toplum tarafından kurulmakta ve insanların zamanla uyumları sosyal ve kültürel tanımlarla olmaktadır.⁶⁶⁸ Durkheim'in fikirlerinden kaynaklanan sosyolojik bakış açısına göre zaman, bizzat sosyal bir kurumdur. O, fertlerin zihinlerinde bulunmaz, ölçülmesi sayesinde tarihsel, sosyal, materyel ve

⁶⁶³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 29.

⁶⁶⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 29.

⁶⁶⁵ Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁶⁶ Cristina Zucchermaglio and Alessandra Talamo, “*The Social Construction of Work Times, Negotiated Time and Expected Time*”, *Time&Society*, (London, Thousand Oaks) vol; 9 No; 2/3, s. 206, Kıray, *a.g.m.*, s. 53.

⁶⁶⁷ Mübeccel B. Kıray, “*The Concept of Time in Rural Societies*”, *Toplumbilim Yazıları*, Ankara, 1982, s. 51.

⁶⁶⁸ Sandro Segre, “*A Weberian Theory Of time*”, *Time&Society*, vol; 9, no; 2/3, 2000, s. 147.

dolambaçlı pratiklerden ileri gelir.⁶⁶⁹ Zaman anlayışının ve zamana karşı tutumların toplumlar ve kültürler⁶⁷⁰ hatta meslekler arasında farklılık⁶⁷¹ arzemesi de bu nedenledir.

Zamanın çeşitli boyutlarını ifade eden saat, takvim vb. periyodlar, insanın onları kullanmayı sosyal olarak öğrendiği, insan tecrübesi için bir referans sistemidir. Bu referans sistemleri sosyal olarak öğrenildiğinden değişik toplumlarda fertler, kendilerini çeşitli aktiviteler için zamanın farklı referans sistemleriyle organize etmektedirler.⁶⁷² Bütün aktiviteler gibi, çalışma da bu toplumdaki topluma hatta aynı toplum içerisinde sosyal kesitler arasında farklılaşan referans sistemlerine dayanan zaman buutları içinde gerçekleşen bir faaliyettir. Bu haliyle Yakup Kadri'nin Yaban isimli romanının kahramanının diliyle ifade ettiği üzere "iş, evvela bir zihniyet ve zaman telâkkisidir".⁶⁷³ Bu nedenle kırsal kesimin zaman anlayışının, çalışma davranışını düzenleyen kendine özgü referans sistemlerinin çalışmaya ve ilgili tutumlara bariz bir takım etkilerde bulunduğu şüphesizdir.

Zamanla ilgili yönelttiğimiz, *zaman; gece ve gündüz, sabah ve akşam, yaz ve kış, geçmiş ve gelecektir*, şeklindeki önermeyi katılımcıların hemen hepsi doğru bulmaktadır. Zaman deyince akıllarına hemen gece-gündüz, yaz-kış gibi genel bir zaman kavramının belirlediği, çalışma organizasyonunda da, saat, dakika vb. birimlerden daha çok bu zaman telakkisinin etkili olduğu söylenebilir. Bu zaman anlayışının tarım toplumunun genel zaman telakkisiyle uyumu içerisinde olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Esasen endüstrileşmiş toplumlarda genellikle düzlemsel kabul edilen zaman, tarım toplumlarında, dairesel olarak değerlendirilir. Onlara göre zaman, mevsimler veya yaşam ve ölüm gibi geçmişten daha iyi bir gelecek hedeflemeyen doğal ritimlere sahiptir.⁶⁷⁴ Zaman, tarımsal toplum yapısının değişmez doğa döngüsü olarak hayatı yönetmektedir. Gece ve gündüz, sabah ve akşam, dün ve bugün vardır. Bu toplumlarda temel zaman hesaplama ölçülerini insan yaşamının tekrar eden kalıpları ve doğal dünya sağlamaktadır.⁶⁷⁵ Zaman mekaniktir. Onun saat, dakika ve saniyesi

⁶⁶⁹Cristina Zucchermaglio and Alessandra Talamo, "The Social Construction of Work Times, Negotiated Time and Expected Time", *Time&Society*, (London, Thousand Oaks) vol; 9 No; 2/3, s. 206, Kıray, *a.g.m.*, s. 53.

⁶⁷⁰ Grint, *a.g.e.*, s. 388, Paul Bairoch, *Üçüncü Dünya Çıkmazda*, Çev., Mehmet Dülger, Ankara, 1973, s. 251, Sargut, *a.g.e.*, s. 71, Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 78. Mucchielli, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁷¹ A. Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah Yay., İstanbul, 1992, s. 199.

⁶⁷² Kıray, *a.g.m.*, s. 52-53.

⁶⁷³ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 111.

⁶⁷⁴ Grint, *a.g.e.*, s. 388.

⁶⁷⁵ Kıray, *a.g.m.*, s. 53.

eğretidir. Zaman bu eğretiliği içinde akıp gitmektedir. Bu haliyle bir köyde yaşayan insan saati, çoğu zaman günleri hatta ayları unutabilir, birbirine karıştırabilir.⁶⁷⁶

Endüstri toplumlarında kesinliği tartışılmayan bir ölçü durumundaki zaman, tarım toplumları için oldukça esnek bir kavramdır. Tarım toplumları, zamanı endüstri toplumları benzeri çok küçük parçalara bölmez,⁶⁷⁷ yaşam ve davranışları zamanın küçük parçalarına göre ayrıntılı bir şekilde düzenlenmezler. Tarım toplumlarında yaşam ve davranışlar, daha çok doğanın ve insan yaşamının tekrar eden kalıpları içinde esnek bir zaman anlayışı çerçevesinde organize edilmekte olup, çalışma davranışı da bundan müstağni değildir. (Şehirleşmeyle birlikte toplumumuzda var olan işe geç kalma, kaytarma, çalışma zamanına dikkat etmeme gibi, zamana karşı irrasyonel ve pasif tutumlar, diğer faktörlerle birlikte bu tarıma dayalı geleneksel, sınırları esnek zaman anlayışının izlerini taşımaktadır.) Zaten köylü sisteminin ayrıntılı “iş “programına fazla ihtiyaç duymadığı da ifade edilebilir. Özelde çiftçilik çalışmanın tahsisini belirleyen yalnız bir yıllık program ister.⁶⁷⁸ Bu programda, doğa ve doğal olaylara göre düzenlenir. Köylü için çalışma zamanı, kendi kontrolünde tasarruf edilebilir, üretilebilir bir süreç değil, içinde bulunduğu doğal koşullar tarafından verili, zorunlu zamandır ve insanlar tarafından bilinçli bir şekilde düzenlenmez.⁶⁷⁹ Kırsalda çalışma zamanı ve boş zaman, yaz-kış gibi geniş zaman kesitleriyle birbirinden ayrılmıştır. Normalde çalışma ve boş zaman iç içedir. Ayrıca orada boş zaman, modern şehir toplumlarında olduğu gibi çalışılarak kazanılmaz. Boş zaman da çalışma zamanı gibi, doğal ve içinde bulunulan şartların insana bahşettiği zaman dilimidir. Bu yüzden kimi zaman değersiz ve öldürülmesi gereken bir zamandır.

Katılımcıların çoğu sadece yaz aylarında zaman kaygısı içine düştüklerini, sıkı çalışmanın yaz ayları için geçerli olduğunu belirtmektedirler. Onlar için *yaz ayları, çalışma aylarıdır. Kış, daha çok dinlenme ya da yaz mevsiminde kazanılan veya üretilenlerin tüketildiği mevsimdir.* Bu anlayış içinde onların çalışmaları, yarı bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, bir sene diğerinin tekrarı olmak üzere, mevsim gibi geniş zaman paryodlarına dayalı organize edilen, alışkanlık halinde devam eden sezonluk bir davranıştır.

⁶⁷⁶ Y. Kadri, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁷⁷ Sargut, *a.g.e.*, s. 70 (Robert R. Orstein, *On The Experience of Time*, Penguin Books, Middlesex, 1975, s. 22-23'ten naklen)

⁶⁷⁸ Kıray, *a.g.m.*, s. 53, 57.

⁶⁷⁹ Segre, *a.g.m.*, s. 152 (Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1956'dan naklen).

Doğal şartlar tarafından belirlenen esnek, verili bir zaman anlayışının rasyonel ya da zamanla yarış halinde olan bir çalışma davranışı ve zaman tasarrufunun gerekliliği yolunda olumlu tutumların oluşmasına engel olduğu söylenebilir. Nitekim *çalışırken yanınıza gelen bir arkadaşınıza işim var deyip geçiştirir misiniz, yoksa o gidinceye kadar çalışmaya ara mı verirsiniz?* şeklindeki sorumuza hemen herkes o gidinceye kadar çalışmaya ara veririz şeklinde cevap vermektedir. Bu cevap cemaat hayatı içerisinde arkadaşlık/dostluk ilişkisine verilen önemin göstergesi olduğu kadar, zaman anlayışındaki esnekliğinde bir işarettir. Onların dünyasında şehir yaşamında kazanılan ya da kazanılması gereken zamanın tasarrufu bir yana belki de özellikle çalışmanın hemen hemen durduğu kış aylarında zamanın öldürülmesi bir problemdir. Halk arasında yaygın kullanılan *vakit öldürmek* deyimini bu durumun en güzel ifadesidir. Bu yapı içinde insan, kimi durumlarda zamanı kazanmak, yenmekten ziyade belki öldürmek için uğraşmaktadır.

Örneklemin dünyasında zamanın değeri, onların ihtiyaçlarının nitelik ve niceliğiyle doğru orantılıdır. Zamanı organize etme yolları bir yönüyle geçerli ihtiyaçları tatmin etmek için yaratılır. İhtiyaçların nitelik ve niceliği, o ihtiyaç için çalışmanın miktarını ve zaman içindeki organizasyon biçimini tayin etmektedir. Yani zaman kavramının güdülenmeyle yakından alakalı olduğu öne sürülebilir. Bu düşünceye göre güdülenmeler, bireyin gereksinimlerini tasavvurlaştırarak bazı zihinsel projeler yaratmaktadır. Bireyde yaşamını ve davranışlarını bu projelere göre örgütlemekte, kendisi ve toplumsal çevre üzerindeki algılarını bu projelerin gerçekleşme düzeyine uygun kılmak için çaba sarfetmektedir.⁶⁸⁰ Örneklemin geneli için çalışmanın gayesinin *boğaz tokluğu*, dolayısıyla temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu ve halihazır ihtiyaçların insanı zamanla sürekli yarış halinde tutacak, çalışmayı, gelecek kaygısıyla birleştirecek derecede çeşitlenmediği göz önüne alındığında böyle bir ortamda zaman tasarrufuna ve zamanla yarışa yönelik tutum va çalışma davranışının eksikliği gayet doğaldır.

İnsan davranışları içinde geleceği görme ve onu düşünme yetisi ile en kuvvetli şekilde birleşen davranış, çalışma davranışdır. Bu davranışın biçim, anlam ve ritminin en etkili düzenleyicilerinden biri olarak gelecek düşüncesi, çalışmayla ilgili tutumları da etkilemektedir. Dolayısıyla geleceğin, örneklemin dünyasındaki yeri ve şeklinin ne

⁶⁸⁰ Tolan, *a.g.e.*, s. 153.

olduğunun bilinmesi, zaman anlayışının çalışmayla ilgili tutumlara etkilerini değerlendirilmek açısından faydalı olacaktır.

Katılımcıların çoğunluğu için, *yarın, kaygı veya umutla beklenen, belirlenmesi ya da planlanması mümkün olmayan ne getireceği belli olmayan belirsizliktir*. İçinde buldukları doğal, sosyal ve ekonomik ortamın kararsızlığının gelecek hakkındaki düşünceleri etkilediği görülmektedir. Onların dünyasında gelecek, yaşanan ana indirgenmiş, *yarın ola hayrola* deyimi dillerde yer etmiştir. Kendi deyimleriyle *gün bu gündür, yarına Allah kerimdir*. Geçmişten ve gelecekte ilişki koparılmış dara dar bu güne sığdırılmış bir zaman değerlendirmesi (aslında o da geleceğe ait bütün hesapları boşa çıkararak güvensiz ortamları tam uyum halindedir.)⁶⁸¹ ki, halk arasında yaygın bir şekilde kullanılan “*yarına Allah kerim*” ifadesi herhalde geleceğe karşı bu kayıtsızlığın ve geniş bir tevekkül dünyasının ifadesi olsa gerektir.⁶⁸² Bunun çalışmaya bakan yönü *gün kazanıp gün yemektir*. Bu anlayış içinde çalışma, geleceği içeren zaman kavramıyla etkileşime sokulmadığı için insanlar, çalışmaya karşı ilgisiz ve pasif konuma düşebilmekte, yarın adına ve uzun vadeli plan yapmayı gereksiz görmekte, sadece hayal kurulabilmektedir. Çünkü yarın ne olacağı belli değildir. Bu belirsizlikte insan iradesine çok fazla yer kalmaz. Geleceğin belirsizliği karar alırken geleceğe değil, sürekli olarak geçmişe bakma alışkanlığına yol açar. Eldeki mevcut alışkanlık ve davranış formu sığınacak güvenli bir liman gibidir. Dolayısıyla içerisinde bulunulan yaşam ortamı ve onun içselleştirilmiş mantığı sürekli olarak kendini yeniden üretir. Değişme, gelişme imkânı sınırlanır. Gelecek, kararsız, ne getireceği belli olmayan bir zaman olmakla birlikte bir yıl, kış, yaz gibi çok sınırlı bir zamanın ifadesidir. Yıl üstü ve ötesi belirsiz, ön hesaplar da ona göre boş ve beyhudedir.⁶⁸³ Uzun vadeli hesapları boşa çıkarabilen emniyetsizlik faktörünün daralttığı zaman çerçevesi içinde yapılacak tek bir şey belki de en yakın geleceğin söz gelimi, bir sonraki yılın ihtiyaçlarını temine yönelik zahmet çekme ve çalışmadır.⁶⁸⁴

Hemen belirtelim kırsalda, gelecek yıl hangi ürünün ekileceği vb. önceden düşünülerek kararlaştırılması, geleceği düşünme ve plan kavramı içinde değerlendirilebilse de, bir yılın ötesinde bir gelecek için uzun vadeli ve ayrıntılı plan

⁶⁸¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 78.

⁶⁸² Macit, *a.g.m.*, s. 264.

⁶⁸³ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 206.

⁶⁸⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s. 81.

yapma alışkanlığı ve anlayışının yaygın olmadığı görülmektedir. Kanaatimizce bunun engeli, yarını hesaplayabilecek, ne getireceğini kestirecek, yaşanan şartların olumsuzluklarını bertaraf edecek donanım eksikliğidir ve bu şartlar içinde geleceği planlamaya yönelik rasyonel tutumların yaygın olmaması normaldir.

Geleceğin belirsizliği, onları daha çok çalışmak didinmek vb. yönlere sevk edebilecek bir görünüm arzetsede de, teknolojinin geriliği, geleneksel cemaat yapısının vermiş olduğu güven hissi, biraz da kişinin kendisini doğaüstünün himayesinde görmesi ve çalışma veriminin düşük olması buna engeldir. Ayrıca çalışan, para kazanan ve birikimde bulunan kişiler bir şeyler kaybetme endişesi içinde olan ve geleceğini düşünen insanlardır. İnsanların küçümsenmeyecek bir bölümünün sadece geçim için çalıştığı, kendi ihtiyaçlarını karşılamanın dışında hiç bir şeye sahip olmadıkları, dolayısıyla bir şey kaybetmekten korkmadıkları bir dünyada, insanların geleceğin belirsizliğine karşı birikimde bulunmak için çalışmaları beklenemez.⁶⁸⁵ Halk arasında yaygın bir şekilde kullanılan *var görmedik ki, yoktan korkalım* deyimini aslında dolaylı da olsa çalışmaya karşı böyle bir kayıtsızlığın ifadesidir.

Zamanın çeşitli görünüşleri hakkındaki norm değer ve tutumlar sosyo-kültürel, ekonomik ve teknolojik hususiyetlerle ilişkilidir. Bir taraftan geçmiş, şimdi ve gelecek, diğer taraftan dikkat ve dakiklik, toplumun kompleksliğine ve bu toplumdaki teknoloji seviyesinin maruz bıraktığı hız ve ritme göre farklı önem ve anlamlar kazanmaktadır.⁶⁸⁶ Bir toplumdaki hakiki boş zaman miktarının o toplumun kullandığı emekten tasarruf eden makinelerin miktarıyla ters orantılı olduğunu iddia etmekle çok ileri gidilmez.⁶⁸⁷ Yani teknoloji ilerledikçe boş zaman artacağına, daralmaktadır. Teknoloji hız üretir. Hız, zamanın saat, dakika ve saniye gibi birimler içinde somut kavranışını ve bunların tasarrufunu gerektirir, onları önemli kılar. Bu şuurla insan, daha fazla ve farklı eylem ve çalışma refleksleri geliştirmeye dolayısıyla zamanı etkili kullanmaya yönelik pozitif tutumlar geliştirir. Son tahlilde tüm vakti çalışarak ya da üretici aktivitelerle doldurma motivasyonu, çalışmanın insan yaşamında en merkezi yeri işgal ettiği modern teknoloji toplumları için söz konusudur.⁶⁸⁸ Bu toplumlarda insan, zamanın kıt bir kaynak olduğu konusunda dikkatlidir ve o, zamanı para gibi harcamayı ve korumayı öğrenir.⁶⁸⁹ Burada

⁶⁸⁵ Sevindirici, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁸⁶ Kıray, *a.g.m.*, s. 62.

⁶⁸⁷ Schucmacher, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁸⁸ Grint, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁸⁹ Kıray, *a.g.m.*, s. 62.

çalışma, zamanla yarış halinde çoğu zaman daha fazla üretim ve kazanç uğruna icra edilen bir faaliyettir. Bu nedenle *zaman eşittir para* demektir.

Teknoloji sadece hız üretip, üretimi artırma ve çalışmayı hızlandırarak zamanı değerli kılmakla kalmaz. O, geleceği belirlemeyi ve onun planlamayı da mümkün kılar. Teknolojik düzeyi ileri toplumlarda yarın, belirlenmesi mümkün ve gerekli, planlanan, öngörülen ve hedeflenen gelecektir. Bugün ise, bu hedeflenen gelecek uğruna çoğaltılarak yaşanması gereken andır. Bu anlayış içinde hızlı düşünmek, hızlı karar almak, eyleme geçmek ve sonuç almak, zaman kazanmak, onu doldurmak kısaca zamanla yarışmak gereklidir. Bir taraftan yaşanan ana dakikası dakikasına hakkını veren bir nefis terbiyesi ve disiplini ile beraber, gittikçe daha uzak bir geleceğin şanslarını değerlendirmeye yönelen zaman bilinci, ileriye dönük bir yatırım hesabı içinde bu günden yarını değerlendirme alışkanlığı, bu toplumlardaki çalışan insanları gelecekle ve zamanla devamlı hesaplaşma içinde tutar.⁶⁹⁰

Toplumsal yapının kompleks olmadığı, teknolojinin henüz istenilen düzeyde gelişmediği bir yerde ise zaman, öldürülmesi gereken bir kaynak olarak tepki görebilir. Daha fazla üretim yerine, geçim için çalışmanın hâkim olduğu, sonucun, çalışmanın hızından çok doğal etkenler tarafından belirlendiği bir ortamda çoğu kez çalışma, zamanla girilen bir mücadele değildir. İnsanın zamanla ilişkisi kopuktur. Yarın ise teknolojik donanımın geriliği ve sosyo ekonomik belirsizlik içinde öngörülemeyen, planlanamayan bir gelecektir. Bu nedenle gelecek uğruna bugünün çoğaltılarak dolu dolu yaşanması çalışmanın artırılması, zamanın para gibi kullanılması zordur. Bir önceki toplumsal yapıda *vakit nakit* iken, burada *acele işe şeytan karıştır*.

Hollanda'da çalışan bir Türk işçisi, bir gün bir fabrikaya arkadaşını ziyarete gider. Fabrikaya vardığında patronun bir işçiyi azarladığına şahit olur. Bir müddet bekledikten sonra çay molası verilir ve arkadaşıyla çay içerken, patron, yanlarına gelir ve oturur. Türk işçisi, merakla patrona o işçiyi neden azarladığını sorar, o da, bunun nedeninin işçinin "iş"e beş dakika geç gelmesi olduğunu belirtir. Bunu duyan Türk, şaşırınca, patron; benim bu iş yerimde çalışan 60 kişi var, 60'ı günde birer dakika gecikse bir günde 1 saat, bir ayda 20 saat eder ki, bu da yaklaşık üç iş günüdür der. Şüphesiz örneğimiz zaman anlayışını, benzer örneklerine ülkemizde de herhangi bir fabrikada raslanabilecek böyle bir fabrika düzeni veya modern şehir toplumlarında

⁶⁹⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 31.

var olan zaman ya da saat anlayışıyla kıyaslamak bilim adına insafsızlık olur. Zira kırsal nüfusun zaman anlayışı şehirdeki büro çalışanlarının zaman anlayışından farklıdır. Kırsal insan saate bakmaya ya da fabrika yaşamının istenen rutinine alışkın değildir.⁶⁹¹ Sherif'in (1944 yılında beş Türk köyünde yapılan araştırmalara dayanan) teknoloji zihniyet ilişkisini ele alan "Modern Teknoloji İle Farklı Temaslar" (An Outline of Social Psychology, 1956, s. 692791) başlıklı çalışmasında; köylülerin zaman algılarının beş dakika demek yerine "bir sigara içimlik kadar", gibi ifadelerde şekillendiği görülmektedir. Örneğin, herhangi bir işin ne kadar vakit alacağı yönündeki soruya bir köylü, "beş dakika alır" demek yerine "bir sigara içimlik kadar vakit alır" şeklinde cevap verir.⁶⁹² Şüphesiz zaman anlayışının bu derece esnek ve dakik olmadığı bir toplumda ya da toplumsal kesitte fertlerin zamanla ilgili olarak geliştirdikleri bir takım standartların aynen modern insanın standartlarına uyabileceğini düşünmek hatalı olur.⁶⁹³ Burada örneklemin zaman anlayışını modern şehir toplumlarındaki zaman anlayışıyla kontrast halinde incelemenin gayesi, zaman anlayışının toplumsal, kültürel vb. değişkenlere binaen değiştiğini göz önüne sermek ve zaman gibi soyut bir kavramın daha kolay anlaşılmasını sağlama gibi, pratik bir faydaya matuftur.

3.3.5. Sosyo-kültürel yapı

Toplumsal hayatın bütün öğelerinin nicelik ve nitelik olarak değişik görünüşlü, fakat birbirini tamamlaması gereken öğelerini birlikte düşünmek,⁶⁹⁴ Köyü, sosyo-kültürel bir yapı olarak ele almak ve ona ait bir fenomeni bu yapı içerisinde değerlendirmek gerekir. Köyü, sosyo-kültürel bir yapı olarak ele almak, sosyal kurumların, yapıların tabiatla ve gerekse öteki insanlarla doğan yaşayış düzeninin incelenmesi demektir.⁶⁹⁵ Köyün yaşayış düzenine hakim olan sosyo-kültürel yapıları; ilk üç kuşağı kapsayan, köy işletmesi ile birleşen *geniş aile tipi* ve komşuluk münasebetlerine, devamlı şahsi temaslara maddi ve manevi yardım şekillerine vücut

⁶⁹¹ Kıray, *a.g.m.*, s. 52, 62.

⁶⁹² Köylünün zaman ve mesafe algılayışı konusunda benzer bir değerlendirme için bkz., Y. Kadri, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁹³ Türkdoğan, *Bilimsel Değerlendirme...*, s. 206, Türk toplumunun genelinde zaman çok küçük parçalara bölünmez. Türk insanı, zamanı küçük birimler olarak algılamaz. Beşi beş geçe yerine, beş civarı vb. deyimler kullanır. Bu nedenle kuşluk vakti, öğle, ikindi üzeri gibi daha esnek daha geniş zaman dilimlerine yer vardır. Sargut, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁹⁴ Tütengil, "Sosyal Bir yapı Olarak Türkiyede Köy ve Meseleleri," s. 140-141.

⁶⁹⁵ Tütengil, *Türkiyede Köy Sorunu*, s. 46-47.

veren *cemaat modeli*⁶⁹⁶ ve bu yapı içerisinde oluşmuş *köy alt kültürü* olarak sıralamak mümkündür. Dolayısıyla köye ait bir fenomeni, konumuz açısından çalışmayla ilgili tutum ve davranışları bütünlüğüne değerlendirebilmek için bu yapıların söz konusu fenomene etkilerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

3.3.5.1. Aile yapısı

Tüm canlılar içerisinde aileye karşı en uzun bağımlılık süresine sahip canlı, insandır. İnsan, bu bağımlılık sürecinde sosyalleştiğinden çoğu davranış ve tutum bu süreçte kazanılmaktadır. Aile, insanların oluşturdukları tutumların ilk kaynağı,⁶⁹⁷ tutumların oluşup, stabilize olduğu sosyalleşme sürecinde en öncelikli ve en etkin rolü oynayan, en uzun süreli sosyalizasyon grubudur.⁶⁹⁸ Her grubun, kendi normlarına ters düşen tutumların oluşmasını engellediği, uygun tutumları artırıcı rol oynadığı sosyal psikolojik deneylerle ıspatlanmış bir gerçektir.⁶⁹⁹ Hemen bütün toplumsal kesitlerde genel sosyalizasyon sürecinin öncelikli belirleyicisi aile, kırsal kesimde çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde en etkili süreç olan çalışma sosyalizasyonunun da birincil ünitesidir. Kırsalda veya köyde çalışma, aile organizasyonu şeklinde gerçekleşen bir faaliyettir. İşgücü sayılan bütün aile üyeleri hep birlikte çalıştığından kırsal kesimde aile, çalışma çevresi olarak işlev görmektedir. Bu nedenle kırsal insan, örneğin, bir fabrika işçisine nazaran ailesinden birinin çalışma davranış ve tutumlarını daha çok içselleştirmekte ve kendisine mal edebilmektedir.

Örnekleimizdeki katılımcıların çoğunluğu, geniş aile tipi ailelerde yaşamaktadır. Zaten kırsal kesimde yaygın aile tipi, geleneksel geniş aile tipidir. Geniş aile anne, baba, yetişkin çocuklar ve onların ailelerinden oluşan bir ekonomik ünite içinde her şeyin paylaşıldığı aile yapısıdır.⁷⁰⁰ Bu aile yapısı, çalışma ile ilgili tutumların

⁶⁹⁶ Her ne kadar Freyer bu tesbiti Avrupadaki tarım sektörü için yapmış olsada bunun Türkiye kırsalı içinde geçerli olduğu söylenebilir. Hans Freyer, *Sosyolojiye Giriş*, Çev., Nermin Abadan, 2. Baskı, Ankara, 1963, s. 195-196.

⁶⁹⁷ Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 120.

⁶⁹⁸ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, Çev., Nilgün Çelebi, Toplum Kitabevi, Konya, s. 60.

⁶⁹⁹ Kelley ve Woodroff'un yaptığı bir çalışma'da, üniversite öğrencileri denek olarak kullanılmış ve deneklere teypten bir konuşma dinletilmiştir. Deneklerin bazılarında konuşmanın sonunda duyulan alkış seslerinin kendi gruplarına benzer üniversite öğrencilerinden geldiği, diğerlerine is bu alkışların bir grup dinleyiciden geldiği söylenmiştir. Araştırmanın bulgusu, alkışların kendilerine benzer bir gruptan geldiğini zannedenlerin daha fazla tutum değişikliği gösterdikleri yolundadır, Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 264-265, Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 533-537, Dönmezer, *a.g.e.*, s. 90.

⁷⁰⁰ N. Erdentuğ, "Family Structure and Marriage Customs of a Turkish Village", *Readings in Rural Sociology*, Edit. Oguz Arı, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul, 1977, s. 86, Eroğlu, *a.g.e.*, s. 92.

etkili sosyalizasyon süreciyle kuşaktan kuşağa aktarılarak gelenekselleşip, meşrulaşarak kökleşmesine oldukça müsaittir. İki ya da üç kuşağın bir arada yaşaması, eski kuşağın genç kuşağa inanç, duygu, düşünce ve tutum transferini kolaylaştırmakta aile içinde iletişim kurma devamlılığı, çocukların özdeşleşme imkânını artırmaktadır.⁷⁰¹ Bu süreçte çalışmayla ilgili geleneksel tutum ve değerlerin kabulü kolaylaşırken yeni tutum ve davranışların gelişmesi, canlanması zorlaşmaktadır. Yine bu aile tipi, aileye ve onun değerlerine bağlılığı ön plana çıkarmakta, aileciliğin çok fazla güçlü olması ise diğer sosyalleşme biçimlerinin aleyhine sonuçlar vermektedir. Dolayısıyla bireyin dünyası ya da ufku ailenin sınırlı dünyası içinde kalabilmektedir.

Bir sistemin içinde yürüyen iki türlü vetire vardır. Birincisi, sistemin bünyesini muhafaza eden veya etmeye temayül gösteren vetireler; ikincisi de değiştirmeye çalışan vetirelerdir. Birincinin örneği, sosyalizasyondur. Bu süreçte ebeveyn çocuklarına öğrettikleriyle sosyal sistemin yapısını korurken, öğretmedikleriyle de sosyal sistemin değişimine dolayısıyla yeniden şekil almasına yardım etmektedir.⁷⁰² Lakin abartılı görünse bile geleneksel geniş aile yapısı, insanın tüm benliğini sararak âdete değişime kapı aralayacak öğretmedik alan bırakmamaktadır. Ancak bu hiçbir değişimin olmayacağı anlamına gelmez. Fakat değişim nisbeten yavaş olur.⁷⁰³

Belli yaştan sonra çocuğun iş gücü sayılması, (örneğin bir çiftlikte çocuk ekonomik varlıktır, iş gücüdür)⁷⁰⁴ ortak giderleri azaltmak, beraber yaşmanın aileyi güçlü kılacağına inanç ve erken evlenme nedeniyle yeni evli çiftin korunması gereği, geniş aile yapısının arkaplanını oluşturmaktadır.⁷⁰⁵ Güvenlik ihtiyacı, bu geleneksel aile yapısı veya toplumsal yapı ile sağlandığı durumda, bireyde nasılsa bir şekilde hayatını devam ettirebileceği hissi gelişmektedir. Bu durum, kişinin bu güveni sağlayan mekanizmaya iyice bağlanmasını ve üretkenliğin, gayretin düşmesi sonucunu ve çalışmaya karşı pasif tutumları doğurabilmektedir.

Geniş aile bütün üyelerine, bireysel katkılarına bakmadan barınak ve yiyecek temin ettiğinden tembeller ve benzer yapıdaki insanlar bir tür sosyal güvenlik sistemi içinde korunurlar. Geniş aile yapısında çalışan üyelerin kendi kazançlarını herkesin yararı için ortaya koymaları beklenir, ailede çalışan bir bireyin geliri en az beş kişi

⁷⁰¹ Özkul, *a.g.e.*, s. 18..

⁷⁰² Eröz, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁰³ Rostow, *a.g.e.*, s. 4-5.

⁷⁰⁴ Rogers, *a.g.e.*, s. 50.

⁷⁰⁵ Sevindirici, *a.g.e.*, s. 139.

tarafından tüketilir. Bu da birikim olanaklarını azaltır, bireysel tasarrufu teşvik etmez. Bu yönüyle geniş aile, çalışma, tasarruf etme ve yatırım yapma açısından bireysel teşvikleri azaltma eğilimindedir.⁷⁰⁶ Kendine güvenme, zamanı ve imkânları iyi değerlendirme, kötü şartları ıslah isteği, rasyonel davranma, gaye vasıta uygunluğu seçebilme, şekil-öz ayrımı yapabilme, tüketici bilinci, girişimcilik vs. özellikler, iktisadi faaliyet ve insan kaynağına dair belli başlı gerekliliklerdir.⁷⁰⁷ Oysa sair nedenlerden dolayı geleneksel geniş aile yapısı insan kaynağının bu özelliklerinin gelişmesine engeldir. Hatta bu ailede verilen görevlerin yapılmasına ve bireyleri grup içinde tutmaya yönelik, ideal olarak itaatkar, rekabetten uzak bireyler üretmeye yönelik **bağımlılık eğitimi** yaygındır.⁷⁰⁸ Geleneksel aile tipinde büyüyen çocuk toplum içinde yaşama eğilimine göre yetiştirilir, dolayısıyla bu bireysel, girişimci, kendine güvene yönelik tutum ve kabiliyetlerin gelişmesi zordur.⁷⁰⁹ Dolayısıyla bu yapı içinde kendine güven psikolojisi çok zor şartlarda ve düşük düzeyde gerçekleşir.⁷¹⁰

İhtiyaç teminine yönelik olan üretim faaliyetlerinde de bir teşebbüs unsurunun var olduğu görülmektedir. Bir ziraat ekonomisi, ekip biçme işleri, toprak, emek, sermaye yanında bir takım girişimleri de gerektirir. Ancak geniş ailede ne ekilip biçileceğine aile büyükleri karar verir.⁷¹¹ Sadece ne ekilip biçileceğinde değil, her türlü konuda onların sözü geçer. Dolayısıyla baba otoritesine dayalı aile tipinde, girişimci, risk alabilir bir kişiliğin yetişmesi, hemen hemen imkânsızdır. Mülakat yaptığımız gençlerin hemen hepsi, *çalışma ilişkileri açısından içinde buldukları duruma eleştirel bir tavır sergilemekle birlikte, kendi başlarına herhangi bir "iş" yapmalarının en önemli engeli olarak, babalarının onayı olmadan böyle bir şeye girişemeyeceklerini, çoğu zaman babalarının buna engel olduğunu* belirtmişlerdir. Değişim ve hareket için eleştirel bir tavır geliştirmenin, hoşnutsuzluğun yeterli olmadığı bunun için bir kendine güveninde gerekli olduğu⁷¹² gerçeği göz önüne alınırsa mevcut yapının kendine güveni zedeleyici olumsuz etkisinin değişim ve harekete engel yönü kendiliğinden ortaya çıkar.

⁷⁰⁶ Clark Kerr, at al., *İndüstriyelizm ve İndüstriyel İnsan: İş Problemleri ve Yönetim* in *Economic Growth*, London, 1962, s. 94, Sevindirici, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁰⁷ Usta, *a.g.e.*, s. 56.

⁷⁰⁸ Haviland, *a.g.e.*, s. 174.

⁷⁰⁹ Sargut, *a.g.e.*, s. 66.

⁷¹⁰ Usta, *a.g.e.*, s. 68.

⁷¹¹ Eröz, *a.g.e.*, s. 213.

⁷¹² Hoffer, *a.g.e.*, s. 34.

Geniş aile, bireylerin kişiliklerinin gelişmesini durdurmakla, çalışma arzularını önleme, bireysel gayret ve girişimleri azaltma, tasarruf arzusunu ortadan kaldırmanın yanında bireyin başka “iş”lere kayma, yer değiştirme serbestliğini de yok etmektedir.⁷¹³ Ailenin tabiata bağımlı hayat mücadelesi, bir anlamda otoriter yapılanmayı gerektirdiği için, köy ailesindeki hiyerarşik yapılanmanın daha belirgin olduğu söylenebilir.⁷¹⁴ Ailesel otorite faktörü kadar ailenin birliği ekonomik faktörler tarafından da geniş ölçüde desteklenir.⁷¹⁵ Neticede aileye ve otoriteye bağımlılık nedeniyle geniş aile mesleki hareketliliğe imkân vermez. Aileye bağlılığın etkisiyle çalışmak için ailenin ikamet ettiği yerin sınırları dışına giden fertler çalışma bitiminde geriye döner⁷¹⁶ ve mesleki mobilite sınırlanır. Yine insanların evine köyüne ve ailesine bağlılığı da gizli işsizliğin sosyal nedenleri arasında sayılabilir.⁷¹⁷

3.3.5.2. Gelenek(çi)sel, dayanışmacı cemaat yapısı

Ferdin hayatının tamamen içerisinde yaşanabildiği, müşterek hayatın ana şartlarını paylaşan, cemaat duygusunun hakim olduğu,⁷¹⁸ fertleri içten bağlılıkla, duygu ve düşüncelerden gelen münasebetlerle birbirine yaklaştıran⁷¹⁹ cemaat hayatı, nebati beraberlikten, kan, yer ve fikir cemaatine dayanan çeşitli aşamalarıyla köylü yaşayışının temel çizgilerinden biridir.⁷²⁰ Tönniese göre cemaat; üyeleri günün büyük bir kısmında bir arada bulunan, aynı örf, adet ve gelenekleri paylaşan, tabii ve sosyal çevrelerin baskısı veya tesiri altında birbirlerine daha çok kaynaşmış, aidiyet şuuru ile dayanışma içinde bulunan fertler topluluğudur.⁷²¹ Mekanik dayanışma⁷²² üzerine kurulu bu toplulukta, henüz toplumsal farklılıkların belirginleşmediği bir toplumsal yapının hâkimiyeti altında bireyler, benzer norm, inanç ve değerleri paylaşmaktadırlar.⁷²³

⁷¹³ Sevindirici, *a.g.e.*, s. 139.

⁷¹⁴ Özkul, *a.g.e.*, s. 18.

⁷¹⁵ Erdentuğ, *a.g.m.*, s. 86.

⁷¹⁶ Theodore Caplow, *The Sociology of Work*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1964, s. 248, Sevindirici, *a.g.e.*, s. 47.

⁷¹⁷ Besim Üstünel, *Makro Ekonomi*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1975, s. 173.

⁷¹⁸ MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 22-24.

⁷¹⁹ Nirun, *a.g.e.*, s. 245.

⁷²⁰ Tütengil, *a.g.e.*, s. 130.

⁷²¹ Eröz, *a.g.e.*, s. 60 (Emile Durkheim, *İçtimaiyat Usulünün Kaideleri*, Çev., Selmin Evrim, İstanbul, 1943, s. 160-165'ten naklen).

⁷²² Toplumunu meydana getiren bireylerin birbirine benzemesi sonucu meydana gelen dayanışma, Nurettin Ş. Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 64, Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 9.

⁷²³ Tolun, *a.g.e.*, s. 24, Fındıkoğlu, *a.g.e.*, c. I, s. 91.

Genelde Türk toplumu insan ilişkilerine önem veren, davranışlarını başkalarına göre ayarlayan bir toplumdur.⁷²⁴ Ancak yüzyüze ilişkilerin, farklılıklardan ziyade benzerliklerin hâkim olduğu, kırsal kesimdeki küçük, kapalı geleneksel cemaat hayatında toplumsal bilinç ve yüzyüze ilişkilere dayalı herkes tarafından herkese uygulanan sosyal kontrol daha güçlü, ağır ve boşluksuzdur.⁷²⁵ Cemaat hayatında günlük “iş”lere ait küçük çaptaki ferdi kararları gerektiren hallerde bile fert, cemaat bütününe zedelemeyen hareket etmeye gayret eder.⁷²⁶ Bu nedenle cemaat hayatı cemiyet hayatına kıyasla normalden sapma gösteren davranış ve tutumların daha az göze çarptığı bir hayat şeklidir.⁷²⁷ Bu özelliğiyle cemaatçi yapı, “kendiliğinden davranabilme”⁷²⁸ saiklerinin pekişmesine yeterli cesareti vermez.⁷²⁹ Bireysel eylem daima kendiliğinden, insiyatıfsız ve kollektif bir kimliğe büründüğünden ve bireylerin hareket özgürlüğü sınırlı olduğundan⁷³⁰ karakter gelişimi ve sosyal becerilerin gelişmesi bireyci veya cemiyet tipi topluluklara oranla düşük seviyede gerçekleşir.

Bireyciliğin hâkim olduğu cemiyet tipi toplumsal yapı (cemiyet modeli) etkinlikler, meslekler, inançlar ve sorumluluklar konusunda geniş kişisel özgürlükler sağlar; kendi kendine yönetme düşüncesini ve tavrını onaylayarak, bu tür özgürlüklerden yararlanılmasını en üst düzeye ulaştırmaya çalışır.⁷³¹ Bu nedenle bireyciliğin hakim olduğu toplumlarda rekabetçi, girişimci tutumların daha yaygın olduğu gözlenir.⁷³² Aksine cemaat tipi toplumsal yapıda toplum düzeni otorite, büyüklere, geleneklere saygı ve itaat esasına dayanmaktadır, sosyal değer hükümleri bu yöndedir. Çocuklar bağımsız düşünmeye, risk almaya alışmamıştır.⁷³³ Bir önceki konuda gençlerin aile büyüklerinin onayını almadan herhangi bir işe girişemeyeceklerini belirten ifadeleri, bunun örneğidir

⁷²⁴ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 254-255.

⁷²⁵ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 70, Nelson, *a.g.e.*, s. 23, MacIver, Page, *a.g.e.*, s. 37, Mucchielli, *a.g.e.*, s. 64.

⁷²⁶ Nirun, *a.g.e.*, s. 248.

⁷²⁷ Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 10.

⁷²⁸ Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, s. 202.

⁷²⁹ Usta, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁷³⁰ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev, Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998, s. 141.

⁷³¹ Timur Kuran, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, Çev.: Yasemin Tezgiden, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 240, (Michael Oakeshott, *Morality and Politics in Modern Europe; The Harvard Lectures*, Edit., Shirley Robin Letwin, Yale University Press, New Haven, 1958/1993, s. 18-21'den naklen).

⁷³² Kağıtçıbaşı, *a.g.e.*, s. 366-367.

⁷³³ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 343.

Köy topluluklarının küçük oluşu kuvvetli bir tesianüde yol açmaktadır. Doğanın ve sosyal çevrenin şu ya da bu nedenle engellenemeyen arızaları kararsızlığı, sosyal güvenlik ve sigortadan yoksunluk, kültürel yapı, din anlayışları, islami kültür vb. unsurlar tarafından desteklenen⁷³⁴ bu dayanışmacı yapı, içinde yaşanılan şartların tüm istikrarsızlığına karşı insana bir güven hissi vermektedir. Bu güven hissi ve mevcut yapı içerisinde asgari ihtiyaçlarının şu ya da bu şekilde karşılanıyor olması,- “*komşuda pişer bize de düşer*” deyiimi bu durumu ifade etmektedir-ister istemez üretkenliği, gayreti ve girişimciliği sınırlandırmaktadır. Nitekim *bu güne kadar açlıktan ölen olmamıştır, hem konu komşu da var aç kalmayız*, şeklindeki önermeyi katılımcılarımızın tamamı doğru bulmaktadır. Kısaca bu yapı, *insana her gün bir balık vermekte, ancak onu balık tutmaya zorlamamaktadır*. Yine bu dayanışmacı yapı içinde çoğu zaman çalışma, rasyonel fayda ya da çıkar amaçlı ekonomik bir faaliyetten çok, yardımlaşma ve dayanışma fonksiyonu icra etmektedir.

Esasen dayanışmacı toplumsal yapının çalışmayla ilgili tutumlar üzerinde tamamen olumsuz fonksiyona haiz olduğu hissini uyandırmak yanlış olur. Bu yapı içerisinde insan en azından dayanışma adına çalışabilir. Dayanışmacı toplumsal yapı, çalışma üzerine olumsuz olduğu kadar, olumlu etkilerde bulanabilme potansiyeline de sahiptir ve onun hangi yönde etkide bulanacağı tamamen konjoktüre bağlı bir durumdur. Örneğin, Japonların çalışkanlığı ve kalkınmışlığı bir yönüyle onların dayanışmacı toplumsal yapısına dayanmaktadır. O halde dayanışma ve yardımlaşma duyguları içerisinde organize edilen, örneklemimizde de yaygın “imece” vb yardımlaşma formları içerisindeki çalışma biçiminin daha verimli, modern çalışma organizasyonlarına dönüştürülebilir bir potansiyele sahip olduğu, kırsal kesimde dayanışmacı toplumsal yapının mevcut haliyle ve konjoktürel şartlar itibariyle çalışma davranış ve tutumlarına olumsuz etkilerde bulunduğu düşünülebilir. Nitekim katılımcılarımızın hemen hepsi karşılıklı yardımlaşma esasına dayalı olarak *birlikte çalışan insanların, tek başına çalışan insanlardan daha üretken ve yaratıcı olacaklarına* inanmaktadır.

İş bölümü ve buna bağlı farklılaşma arttıkça bireyler birbirlerini tamamladıklarına daha büyük bir şiddet duyarlar ve bir dayanışma ortaya çıkar. İş bölümü bireyleri farklılaştırır ve bu farklılaşma insanlar arasında bir organik dayanışma

⁷³⁴ Türkdoğan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 149, Cem, *a.g.e.*, s. 527.

meydana getirir. İş bölümüne uğramış belirli bir mesleğe bağlı insanlar arasında da yarışma dolayısıyla kıskançlık, çekememezlik vb olmaz.⁷³⁵ Aksine cemaat hayatında mevcut dayanışma, yüzyüze ilişkilerin ve farklılıklardan ziyade benzerliklerin hâkim olmasına, iş bölümünün azlığına ve homojen bir yapıya dayanmaktadır. O, bireylerin birbirlerini tamamladıkları bilinciyle oluşmuş bir dayanışmadan öte, tabiri yerindeyse şartların zorladığı bilinçsiz, mekanik bir dayanışmadır. Bu yapı içinde bireyselleşmeden ziyade bireycileşme vardır. Bireyselleşme diğerlerinden farklı olduğunu, ama herkesin birbirini tamamladığına dayanan bir dayanışmaya yol açarken, bireycileşmede diğerlerinden farklı değildir ama çıkarın söz konusu olduğu zaman yırtıcı olabilirsin. Belki de bu yüzden kırsalda dayanışmanın, çoğu zaman aile üyelerini, kanbağı olan insanları aşınca sığlaştığı, kırsal kesimde yaygın olan bencillik, kıskançlık ve hased gibi duyguları engelleyemediği görülmektedir. Örneğin, kırsal kesimde insanlar, değişik bir “iş”i yalnız kendileri yapmak isterler. Hiç meyve bahçesi olmayan bir köyde, ilk kez meyve bahçesi kuran kişi, bunu yalnız kendisi yapmak,⁷³⁶ bir şeyler kazanılacaksa ve bir şeylere sahip oluncaksa sadece kendisinin ve ailesinin olsun ister. Kendisiyle birlikte bir başkasının bir şeylere sahip olmasına, kazanmasına kolay kolay tahammül edemez. Kimi zaman *yoklukta eşitlik, varlıkta farklılığa tercih edilir.*⁷³⁷ Varlıkta farklılık, onun varsa benimde olsun diye çalışmak anlamında olumlu rekabetçi tutumları beslerken, yoklukta eşitlik, benim yoksa onunda olmasın gibi olumsuz bir çağrışıma sahiptir.

Bildik bir halk hikâyesinde, *adamın biri, sandalla gezerken kıyıda iyice açılan ve boğulmak üzere olan bir veziri, yetişip kurtarır. Vezir adama, “dile benden ne dilerse? Yalnız sana bir verirsem, komşuna iki vereceğim”, der. Adam uzun süre düşündükten sonra, sayın vezirim, “benim bir gözümü kör et” diye cevap verir. Bugün üretilen ürünün istenilen koşullarda pazarlanmasına, teknik imkânların geliştirilmesine olanak sağlamak suretiyle insanları daha çok çalışma ve üretmeye sevk edecek köy birliklerinin ve kooperatifleşmenin kırsal kesimde istenilen düzeyde yaygınlaşmamasının, sınırlıda olsa biriken servetin topluluğun diğer üyelerine çalışma alanı sağlayacak yatırımlara dönüşmemesinin nedenlerinden biri bu hikâyede ifade bulan, bireyciliğe dayalı çekememezlik, kıskançlık vb tutumlardır.*

⁷³⁵ Kösemihal, *a.g.e.*, s.60, 69.

⁷³⁶ Sevindirici, *a.g.e.*, s. 143.

⁷³⁷ Usta, *a.g.e.*, s. 74.

Kırsalda halkın yoğun yerleşme düzeni ve vasıfsız işgücünün düşük değerlendirilmesi yüzünden mirasa konu olmamış taşınmaz malların çabucak edinilmesi olasılığı zayıftır. Bu nedenle sosyal farklılaşmanın sabitleşmesi,⁷³⁸ farklılıklardan çok benzerliklerin hâkim olması kaçınılmaz bir haldir. Farklılıklardan ziyade benzerliklerin ön planda olması, toplumsal homojenlik, iş bölümünün azlığı ve iş bölümüne dayalı farklılaşmanın olmaması ise, mesleki bir homejenlik doğurmaktadır. Toplumsal ve mesleki homojenlik, insanların bir mesleki sınıftan diğerine ya da bir sosyal statüden diğerine sirkülasyonunu engellemektedir.⁷³⁹ İş bölümü arttıkça bireyin meslek seçme ve değişme şansının arttığı,⁷⁴⁰ farklı “iş” ve çalışma alanlarına yönelik *empati* yeteneğinin geliştiği bir gerçektir. Ancak farklılaşmanın düşük seviyede gerçekleştiği, doğal ve sınırlı sosyal çevre içinde etkili bir çalışma sosyalizasyonu ile yetişen çocukların farklı çalışma alanlarına yönelik *empati* kurmaları dolayısıyla farklı çalışma alanlarına meyletmeleri zordur. Zira sınırlı çevre içinde fert, gördüğü herhangi bir meslek için önceden sosyelleşir ve başka alanlara kayma ihtimali zayıflar. Önceden sosyalleşme, ferdin özlediği bir mevki, grubun normlarını önceden, erkence benimseyerek onun bu gruba geçmesine yardım eder.⁷⁴¹ Bu süreçte fert, o grubun nesnelleşmiş manalarını öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda onlarla özdeşleşir ve onlar tarafından biçimlenir, aynı zamanda onları temsil eden, ifade eden biri olur.⁷⁴² Nitekim söğütlü köyünde bir genç; *biz, at arabasıyla sebze satarız, bizim çocuklarımız oyun oynarken bizleri taklit ederler ve daha erken yaşlarda bizimle birlikte sebze satmaya başlarlar. Farklı bir çalışma biçimi görmedikleri için büyüdülerinde onlar da bizim yaptığımız “iş”i yaparlar* diye, özellikle çalışma sosyalizasyonu açısından içinde buldukları sınırlı ortamın etkilerini betimlemiştir.

Kırsal kesimde sosyal mobilite ve buna bağlı olarak, çalışma mobilitesi çok azdır. Bunun Erzurum kırsalında da geçerli olduğu görülmektedir. Katılımcılara sorduğumuz, *son on sene içinde çalışma alanınızda ya da ürettiğiniz ürünlerde herhangi bir değişiklik oldu mu?*, şeklindeki soruya *evet* cevabı veren kimse olmamıştır. *Madem yaptığınız iş kârlı bir uğraş değildir, neden bunu yapmaya devam ediyorsunuz?*, şeklindeki sorumuza, verilen en genel cevap, *insan battığı yerden çıkar* deyimi

⁷³⁸ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 439.

⁷³⁹ Nelson, *a.g.e.*, s. 21-23.

⁷⁴⁰ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁴¹ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 538.

⁷⁴² Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 43.

olmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi bu, hem çaresizliğin onlar tarafından rasyonalizasyonunu ifade etmekte hem de tutulan “iş”te ısrar etme tutumunun, yeni ve farklı işleri denemeye engel yapının ve gelenekçiliğin göstergesidir.

Adam Smith’in deyimiyle; durağan yaşamın tekbiçimliliği, doğal olarak zihnin cesaretini hatta bedeninin etkinliğini bile yozlaştırır ve insanı alışkın olduğu “iş”in dışındaki çalışmalarda gücünü canlı ve azimli bir biçimde ortaya koyamaz hale getirerek hareketsizliğe neden olur.⁷⁴³ Toprağa bağlılığın ürünü, bu hareketsizlik bir ömür boyu sürmekte daha da ötesi kuşaklar boyu devam etmektedir. Belki iki ya da üç nesil aynı yerde ikamet etmekte ve babalarının hatta dedelerinin yaptıkları “iş”leri yapmaktadır. Meslek değiştirmek suretiyle, ayrı sosyal statüyü ele geçirip, sosyal rollerde farklılık yaratmak gibi teşebbüsler ender görülen hallerdendir. Çünkü köylü-çiftçi mesleği babadan oğula devredilen bir niteliktedir.⁷⁴⁴ Katılımcıların nüfusun az ve toplu nüfuslu yerleşme birimlerinde yaşaması, sosyal mobilitayı geniş ölçüde engelleyip dışa kapalı gelenekçi, mekanik dayanışmacı, mütevekkil, durgun ve sabırlı davranış şekline sahip olmayı gerektirmektedir. Ailenin geniş ve dayanışma esasına göre teşekkül etmesi nedeniyle gelirin ferdileşmemesi, davranış tarzlarında ferdi tesirlerin azalması, kapalı toplum yapısı, sosyal hiyerarşinin varlığı, teşvik edici unsurların azlığı, toplumun homojen ve organik bir bütün manzarası taşıması, hareketliliği tahrik edici rol oynamamaktadır.⁷⁴⁵ Toplumsal hareketliliği destekleyici teknolojik gelişmenin⁷⁴⁶ yokluğu aile, cemaat hayatı, iş grubu ve benzeri birincil temasları aşan ikincil karakterdeki temasların azlığı (Köye giren medya araçlarının etkisinin dışında ikinci derecedeki ilişkilere pek rastlanmaz)⁷⁴⁷ sonucu gerçekleşmeyen bir iş bölümü ve ihtisaslaşma, farklılaşmaya yol açmamaktadır. Yalınkatlık ve statik düzen, kültür kalıplarında geleneksel bir düzeyde tutmakta ve insanlar kaderci, kanaatkâr bir tutum içerisinde atalarından gördüklerini kendi çalışma yaşantılarında da sürdürmek zorunda kalmaktadırlar.⁷⁴⁸

⁷⁴³ Marx, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁴⁴ Nirun, *Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, s. 184.

⁷⁴⁵ Erkal, *a.g.e.*, s. 137-157.

⁷⁴⁶ Türkoğan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, s. 44.

⁷⁴⁷ Nirun, *a.g.e.*, s. 185.

⁷⁴⁸ A. Nabi Yücekök, *Türkiyede Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1971, s. 152.

Kırsal kesimde hâkim olan cemaatçi toplumsal yapının önemli özelliklerinden birisi geleneksel, gelenekçi ve muhafazakâr bir karaktere sahip olmasıdır.⁷⁴⁹ Geleneksel yaşam, cemaat hayatını ve bu hayat içerisinde oluşmuş norm, değer ve davranış kalıplarını garanti altına almak suretiyle tutum ve anlayışların umumi bir model içerisinde standardizasyonunu, devamlılıklarını sağlamaktadır. Bu küçük, görece kendine yeter ve kapalı cemaat yapısı içinde oluşturulmuş değer, norm ve davranış kalıpları taklit, tekrar ve alışkanlıktan oluşan geleneksel yapının üç esaslı mekanizması tarafından dondurulmaktadır.⁷⁵⁰ Geleneksel bir toplumsal pratikte geleneğin alanı dışında kalan hiçbir şey yoktur.⁷⁵¹ Bu, çalışmayla ilgili değer, norm, davranış ve tutumlarının bu üç esaslı mekanizma tarafından dondurulduğu anlamına gelmektedir. Böylece çalışmayla ilgili tutum ve davranış kalıpları fert için toplumda hazır bir şekilde bulunmakta ve sosyalleşme süreciyle benimsenerek, kimi zaman bilince yer bırakmayacak bir alışkanlık halini almaktadır.

Geleneksel bağlamda, alışılmış, yarı bilinçli ya da bilinçsiz davranış ve tutumlar günlük yaşam içinde tekrar edilerek garanti altına alınırlar. Bu süreçte geleneği var eden kurucu değerın flulaşmasıyla zuhur eden gelenekçilik, değeri, kurucu ilkeyi davranışın özünde giderek eriten, yok eden bir tekrara dönüşmektedir.⁷⁵² Böylece bir sosyo-kültürel kategori olarak gelenekten öte bir zihniyet ya da tavır türü olarak alıgilanabilen “geleneksellik” ortaya çıkmaktadır. Bu tavır altında geçmişin kusursuzluğu karşısında bütün değişmeler bir bozulma, kutsal geçmişten bir tür kopma eğilimi olarak düşünülür,⁷⁵³ inanç, davranış, eylem ya da toplumsal pratikler meşruluklarını artık geçmişte uygulanmış olmalarında bulurlar.

Geleneksel saiklere dayanan eylemler, genellikle alışılmış uyarmalara karşı mekanikleşmiş tepkiler olarak değerlendirilebilir ki, gelenekçi toplumda problemler, geleneklerle ve otomatik tutum ve davranışlarla çözümlenir.⁷⁵⁴ Uzun asırların yığıp biriktirdiği örf ve adetler, usul ve kaideler, dini-mistik kaynaklardan edindikleri telkin kuvveti ile bir kat daha perçinleştirilerek, hatalı bir ahlak disiplinine dönüşürler ve kısaca gelenekçilik diyebileceğimiz hayat ve meslek anlayışında toplu ifadelerini

⁷⁴⁹ Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁵⁰ Ali Bulaç, “İslam ve Gelenek”, *Bilgi ve Hikmet Deriği*, sayı; 9, Kış; 1995, s. 9-10.

⁷⁵¹ Seyyid Hüseyin Nasr, “Gelenek Nedir?”, Çev., Yusuf Yazar, *Bilgi ve Hikmet Deriği*, sayı; 9, Kış; 1995, s., 48-64.

⁷⁵² Bulaç, *a.g.m.*, s. 9.

⁷⁵³ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 342.

⁷⁵⁴ Tolan, *a.g.e.*, s. 39, Dönmezer, *a.g.e.*, s. 224.

bulurlar.⁷⁵⁵ Bu hayat ve meslek anlayışının etkisiyle köylü, *alışıla gelmiş biçimde çalışır*, atadan ne gördüyse onu yapar, gelenek ve göreneklerde kolay kolay bırakılmaz. Çalışma koşullarında, üretim alanlarında ve teknolojiye meydana gelen değişmelere rağmen, bildik çalışma davranışları, usülleri ve tutumları ya devam eder yahut değişim nisbi olur.

Burada alışlagelmiş bir çalışma davranış ya da biçimi derken çok ilkel bir seviyede kalmış bir çalışma anlayışından ya da değişime tamamen kapalı bir anlayıştan bahsediyor olmak istemeyiz. Neticede gelenek aktüel etkilere açıktır.⁷⁵⁶ Yani herhangi yeni bir çalışma biçimi hemen olmasa da önem kazanabilir eski davranışın yerine geçebilir. Fakat bu süreç ağır işlemektedir. Bulgunun aslında iyi ve gerekli olduğu düşüncesini benimseyen ve çoğu zaman boş yere olmakla birlikte sürekli olarak bulgu peşinde koşan modern toplumlarda yaygın olan tutumların aksine geleneksel toplumlarda yenilik ya da yeni bir bulgu kabul edilmediği, onaylanmadığı sürece iyi sayılmaz.⁷⁵⁷ Bu durum yeni davranış biçimleri içinde geçerlidir. Herhangi bir davranış tarzı, bizzat tecrübe edilip onaylanmadığı sürece kolay kolay kabul edilmez. Bu anlayışın etkisiyle davranış yenilenmesine çok az açık bir kapı bırakılır.

Geleneksel toplumsal yapı içinde özellikle çalışmayla ilgili davranış kalıplarının, tutumların ve bunlara kaynaklık eden değerlerin sınırlı ve etkili sosyalleşme sürecinde kişiye aktarılması, yeni yetişen bireylerin bu davranış kalıpları ve tutumları sorgulama yerine daha çok hissetmelerini ve kabul etmelerini sağlamaktadır. Bu nedenle gelenekçi topluluklarda bulunan normatif örnekler ve sosyalleşme süreci, ekonomik yönden rasyonel davranan insan tipi yetiştirmemektedir.⁷⁵⁸ Davranışın rasyonelleşmesi, geleneklere olan manevi bağımlılığın yerini menfaatlere planlı bir şekilde adoptasyonun alması, değer bilinçli davranışında gaye bilinçli bir davranışa doğru seyretmesidir.⁷⁵⁹ Oysa bu topluluklarda davranışın değeri, onun gayesinden, sonucundan çok, kişinin kendisinin veya diğer insanların önceki tecrübelerine ve alışkanlıklarına uygunluğunda yatmaktadır. Bütün davranışlar için söz konusu olduğu gibi çalışma davranışının rasyonelizesi de bu uygunluk içinde kaybedilebilmektedir.

⁷⁵⁵ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 87.

⁷⁵⁶ Bulaç, *a.g.m.*, s. 11.

⁷⁵⁷ Bernard Levis, *Gelişen Ülkelerde Değişen Toplumsal Değerler Meseleleri, Azgelişmiş Ülkeler*, Milliyet Kültür Kulübü Yay., İstanbul, 1966, s. 102.

⁷⁵⁸ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 341.

⁷⁵⁹ Max Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, Çev., Medeni Beyaztaş, Bakış Yay., İstanbul, 2002, s. 58.

Geleneksel toplumlarda bir şey, ne iş gördüğüne veya ne işe yaradığına göre değil, ne olduğuna göre değer taşır. (Örneğin, toprak bazı ekonomik teorilerde yıllık verimine göre şu kadar hektardan ibaret bir nesne olabilir, fakat geleneksel toplum mensubunun gözünde toprak, suyu, ağaçları olan, çitle çevrili, göz açıp gördüğü bir baba yurdu veya sahip olamamışsa imrenerek baktığı bir yabancı mülküdür.)⁷⁶⁰ Çalışma ve üretim araçları olan sermaye, toprak veya eşya verim, hasıla taraflıyla rasyonel esaslara göre kullanılması gereken şeyler yani iktisaden biriktirilmiş bir sermaye değildir. Bunlar manevi değerleri olan fiziki yapısıyla değerli birer mülktür. Örneğin, bir şey getirmeyen bir toprak parçası baba yadigârı olarak elde tutulabilir.⁷⁶¹ Üretim araçlarına yüklenen bu anlam, onların daha verimli bir şekle dönüştürülmesini, bu sayede yeni çalışma alanlarının açılmasını ve bu uğurda çalışma ve emek harcamaya dönük pozitif ve risk almaya yönelik tutumları engeller.

Sonuçta geleneksel tutum içinde devralınan ve bir kez öğrenilen çalışma biçimini daha başka, daha çok üretici bir biçime dönüştürmek için gerekli olan imkânların, yetenek ve isteğin eksik olması, yeni çalışma biçimlerine herhangi nedenlerden dolayı uyum sağlayamama ve öğrenme imkânının eksikliği veya bu çerçevede sosyalleşememe geleneksel çalışma anlayışının, davranış ve tutumlarının değişmesi yerine daha da perçinleşmesinin ana nedenleridir.

3.3.5.3. Kültür ve zihniyet

Kültür bir gurubun üyelerinin ortak edinimlerinin bütünüdür. Bu edinimler bilgiler, fikirler ve inanışlar, yargı normları, koşullandırmalar, davranış ve tutumlar, tasarımlar ve toplumsal modellerle ilgili olup, şeylerin algılanmasında, yapılan değerlendirmelerde bilinç dışı ve sürekli referans işlevi görmesi⁷⁶² nedeniyle insan ya da insanın tutum ve davranışlarının diğer koşullarla birlikte yaşadığı kültürel çevre tarafından biçimlendiği söylenebilir.⁷⁶³ Bundan ötürü aynı kültürün üyesi bireylerin herhangi bir nesne, olay vb. karşı tutumları birbirlerine benzediği halde farklı kültürlerden insanlarınkinden ayrılır. Aynı kültür içinde birbirine benzer farklı kültürlerde ise farklı çalışan tipleri ve farklı çalışma tutumları gözlenmesi bu nedenledir.

⁷⁶⁰ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 42.

⁷⁶¹ Ülgener, *a.g.e.*, s. 41-43, Dönmezer, *a.g.e.*, s. 342.

⁷⁶² Mucchielli, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁶³ Nirun, *Sistemik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp.*, s. 205.

Köylülüğü, kendi yapısı içinde ortak kültüre bazı noktalarda katılmayan,⁷⁶⁴ köyün bütün fertleri için müşterek, istikrarlı kıymet sistemine dayalı bir yan kültür⁷⁶⁵ olarak tarif edebiliriz. Bütün kültürler de araştırmamızda çalışma ile ilgili tutumlar üzerine etkili olduğu düşünülen değişkenlerle de örtüşen örneğin, zaman, doğa, insan sorumluluğu, dünya, toplumların örgütlenmesi vb. konularda bir tavır almak zorundadır.⁷⁶⁶ Genel halk kültürüne gömülü olmakla birlikte, köy kültürünün bu konularda takındığı tavırların belirlenmesi, bu kültürün çalışmayla ilgili tutumlar üzerindeki etkilerini ortaya koymak açısından aydınlatıcı olabilir; Örneklelimizde hâkim olan köy kültürü, zaman açısından daha çok *geçmiş* ve *bugün* yönelimlidir, gelecek belirsizdir, *gün bu gündür, yarına Allah kerimdir*. Doğa açısından daha çok *uyum* hedeflidir. İnsan sorumluluğu noktasında, *kaderci* dir. Dünyada *irrasyonalizm* ve *adaletten çok hikmet* hâkimdir. Örgütlenme biçimi *geleneksel* dir. (Örgütlenmeden kasıt kıt kaynakların konumuz açısından servet ya da zenginliğin paylaşımıdır ki, geleneksel tipte zenginlik ya da servetin paylaşımı değişmez kurallara bağlıdır, *verende Allah alanda Allah, taksim edende Allah tır.*)

Söz konusu yönelimlerin çalışmayla ilgili tutumlara yansımaları konunun akışı içerisinde yer yer değerlendirildiğinden burada bu yansımaların yeniden ele alınması gereksizdir. Ancak bu yönelimlerin örneklemin içinde bulunduğu durumla tam uyum halinde olduğunu söylersek, yorumlamada gerçeğin önüne geçeriz ve bu insanların çalışma konusunda tek ve insicamlı tutum ya da anlayışlara sahip olduklarını ima etme hatasına düşeriz. Çünkü bu yönelimler, maddi ve manevi kültür alanında göreceli değişim ve çeşitlenmeye binaen örneklelimizde ancak ve ancak hâkim renk olarak nitelenebilirler.

Kültürel alan içindeki en stratejik nokta düşünce kalıbı, zihniyet ve dünya görüşüdür.⁷⁶⁷ Kültür dolaylı ya da dolaysız, bilinçli ya da bilinçsiz tesiri ile fertlerin zihniyetlerini oluşturmaktadır.⁷⁶⁸ Zihniyet, bir grup için çevredeki kültürün içerdiği norm ve değerlerin özümsemesi ile edinilen ortak bir referans çerçevesi⁷⁶⁹ olarak tarif edilebilir ve bu haliyle kültürün tüm verilerini değil, belli bir yaklaşım biçimini ifade

⁷⁶⁴ Türkoğlan, *Yoksulluk Kültürü, Gece Konduların Toplumsal Yapısı*, s. 146.

⁷⁶⁵ Turhan, *a.g.e.*, s. 204.

⁷⁶⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 25-30.

⁷⁶⁷ Erkan, *a.g.e.*, s. 132.

⁷⁶⁸ Öner, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁷⁶⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 21.

eder. Aynı fiziki ve sosyo-kültürel çevrede yaşamak fertlerde ortak bir dünya görüşü ya da zihniyet meydana getirir. Bu dünya görüşü ve zihniyet söz konusu fertlerin eylemlerini, davranış ve tutumlarını benzeştirir.⁷⁷⁰ Zihniyet, insanların benimsedikleri hareket ve davranış normlarının, söz ve deyim halinde ve çoğu kere telkin yollu açıklanışı, bir bakıma genelde hepsi belli bir bakış açısından bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamıdır.⁷⁷¹ Çeşitli faktörlerin etkisiyle oluşmuş, geleneksel yapı içinde meşrulaşarak oluştuğu koşulları aşmış toplumsal bilinç olarak ifade edebileceğimiz zihniyet, kendisini paylaşan insanların karakteristik davranış ve tutumlarına kaynaklık eder, onlarla cisimleşir.

Cemiyet üyelerinin ortalaması için müşterek olan inanç ve duyguların toplamı söz konusu zihniyet veya toplumsal bilinç,⁷⁷² günlük yaşamın realitesini bize sunan intersubjektif bir dünya olarak sağduyu ortak tutumudur.⁷⁷³ O, her ne kadar bireysel bilinçlerde belirginleşse de toplumsal niteliği bakımından onlardan farklıdır; onların basit bir toplamı ya da sonucu değildir. Kendi yasalarına göre evrimleşen ve bireyleri çevreleyen, etkileyen veya belirleyen koşullardan bağımsız olarak varlığını sürdüren, zaman sürecinde büyük değişiklik göstermediği için kuşaklar arasındaki bağlantıyı sağlayan nesilleri birleştirmeye yarayan bu şuur, farklı bir realiteye sahiptir. İnsanların birbirlerine benzeyişlerinin ürünü olduğundan onun gücü ve istiklali en yüksek seviyeye ulaşır ve ortak şuur ferdi zihniyet ve ahlakı tamamıyla kaplayan bir toplumsal gerçeklik, simgesel bir evren olur.⁷⁷⁴ Ferdin grubun bir üyesi olarak, kazanmış olduğu değer ve inançları, tutum ve davranış biçimleri, ruhsal tepkileri, mizaç ve kişiliği⁷⁷⁵ olarak subjektifleşir, insan davranışlarına yön verir. Birey, en kişisel deneyimlerinde bile kendisini onun içinde bulur.⁷⁷⁶ Toplumda bireylerin hep aynı duyguları, aynı düşünceleri paylaşmaları, gidişlerinin, davranışlarının aynı biçimde olmaları, toplumsal bilincin bireysel bilinçlerde kişileşmesinin, subjektifleşmesinin sonucudur.⁷⁷⁷

Farklı toplumları, karmaşık oluşumları, tarihsel gelişmeyi günümüz yapılanmalarını göz önünde bulundurduğumuzda başlıca zihniyet figürleri, *sezgisel*,

⁷⁷⁰ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁷¹ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 19.

⁷⁷² Eröz, *a.g.e.*, s. 204.

⁷⁷³ Berger, Luckman, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁷⁴ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 62-65, Berger, Luckmann, *a.g.e.*, s. 96 Tolan, *a.g.e.*, s. 24, Eröz, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁷⁷⁵ Orhan Türkdoğan, *Yoksulluk Kültürü, Gece Konduların Toplumsal Yapısı*, s. 175.

⁷⁷⁶ Berger, Luckmann, *a.g.e.*, s. 96.

⁷⁷⁷ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 63.

duyumsal ve düşünsel diye sıralanabilir.⁷⁷⁸ Ancak belli bir toplum kesitinde herhangi bir zihniyeti dondurulmuş bir şekilde bulmak mümkün değildir. Bu zihniyet figürleri aynı toplumsal kesitte aynı zamanda hatta bir ferдин hayatında iç içe bulunabilmeleri nedeniyle herhangi bir toplumsal sistemin tek bir zihniyete dayandığını iddia etmek mümkün değildir.⁷⁷⁹ Ancak örnekleminiz açısından genel bir zihniyet figürü belirlenecek olursa, bunun akılcı zihniyetten ziyade varlığı pratikler doğrultusunda ve duyular aracılığıyla kavramaya yönelik, *tecrübeye dayalı duyumsal zihniyet*⁷⁸⁰ olduğunu söyleyebiliriz. Zira en önemli bilgi kaynağı tecrübedir, tecrübe edilmemiş hiçbir bilgi rağbet görmez, *akıl gözdedir, görmeden inanılmaz*. Ülgener'in deyiimiyle "insanı ve eşyayı değerlendirmede kısacası soyut kavramdan ziyade katı varlığa takılı kalan bir ruh haletidir."⁷⁸¹ Bunun çalışma ile ilgili tutumlara yansımalarının bir örneği, toprağa bağlı yaşam biçiminin etkisiyle *her çalışmanın mutlaka gözle görünür bir karşılığı olmalıdır*, şeklindeki tutumdur. Böyle bir zihin yapısı içinde düşüncenin olayları aşarak önüne geçmesinin ifadesi olan, plan anlayışının yokluğu, tecrübe edilmeyen yeniliğin kabul edilmemesi doğaldır. Bununla birlikte dini değer ve inançlar göz önünde bulundurulduğunda bu zihniyetin nedenselliği dünya dışında arayan dini-mistik karakterli olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Zira bu zihniyet, insanı çevreleyen maddi ve sosyo-kültürel şartların etkisi altında nesnel yaşamın insan zihnini biçimlendirmesi sonucu olsa da, onun etik düzlemi din ya da dini inançlardır. Çalışmayla ilgili rasyonel tutumların eksikliği, çalışma-başarı ilişkisi konusundaki kadereci tutumlar diğer şartlarla birlikte bu zihniyet yapısının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli etkenler etrafında oluşmuş köylü zihniyeti, köylü veya kırsal kesim insanın çalışma anlayışı ve tutumlarında etkilidir. Ancak asıl önemlisi, bu zihniyet içine gömülü bir toprağa dayalı ağır, hareketsiz "iş" ve "çalışma zihniyeti"nin de⁷⁸² oluştuğu ve zihniyet boyutunda asıl etkinliğin bu zihniyet figürü tarafından icra edildiğidir.

Zihniyet bir tahditler mantığına indirgenebilir. Bu mantık ya kültürün temsil ettiği olgular bütününde ya da bir mesleğin oluşturduğu tahditler bütününde

⁷⁷⁸ Aydın, *a.g.m.*, s. 106.

⁷⁷⁹ Etyen Mahcupyan, *İdeolojiler ve Modernite*, Patika Yay., İstanbul, 2000, s. 51.

⁷⁸⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 108.

⁷⁸¹ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 42.

⁷⁸² Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 24.

mündemiç⁷⁸³ bir bilgi türünden ziyade bilme tarzına⁷⁸⁴ dayalı bir tavidir. Bir mesleği uzun süre uygulamış olmanın nasıl bir dünya görüşü ve zihniyet aşladığı malumdur. Mesleğin tahditlerinin kendine göre bir mantığı vardır ve uzun vadede bu mantığın izleri taşınır. “İş” ile olan ilişkinin yapısı, içindeki değerleri damıtır. Bu değerler sözkonusu ilişki yapısından kaynaklanan gerekler ve tahditlerle benzeşir.⁷⁸⁵ Bu anlamda örnekleme genelde var olan zihniyetin toplumsal yaşamın şartlarında, özelde “çalışma zihniyeti”nin ise onların çalışma tutumları üzerinde etkili değişkenlerin ürünü ancak nihayetinde kendisini oluşturan bu şartları aşan bir gerçeklik ve tavır olduğu söylenebilir. Mesleğin ya da çalışma koşullarının oluşturduğu bu zihniyet ile çalışmayla ilgili olaylar, olgular ve gerçeklikler bilinçsiz bir şekilde görülür, çelişkiler mantıksal bir tutarlılık içine oturtularak değerlendirilir, anlamlandırılır ve meşrulaştırılır. Böylece bu zihniyet çalışma davranışında ve tutumlarında bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde referans işlevi görür. Bu zihniyet figürü içinde çalışma, *günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik, sonuçta ekonomik fayda getiren, yorgunluk verici, zorunlu bir uğraş, sonucu, onun niteliğinden çok tabiatın ya da doğaüstünün himmetine bağlı, alışıl gelmiş bir faaliyettir.*

Geleneksel çalışma tutumlarının değişim imkânı ya da değişimezliği de bir yönüyle zihniyete bağlanabilir. Bir kültürün manevi unsurlarından ve sert taraflarından birisi olan zihniyet⁷⁸⁶ çok zor ve yavaş değişen statik bir yapıdadır. Zihniyet ya da toplumsal bilincin maddi kültür unsurlarına göre daha statik olması dolayısıyla kimi zaman dinamik olan bu şartlarla tutarlılığın kaybolması, değişen şartlara değişmeyen tepki⁷⁸⁷ ve tavırlar gösterilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bunun “iş” anlayışına ve çalışmayla ilgili tutumlara bakan tarafı, çalışma ilişkileri açısından meydana gelen değişmelere binaen halen bunlara uygun tutum ve davranış modellerinin gelişmemesidir. Örneğin, şehirleşmeyle birlikte insanımızın çoğunda gözlenen “iş”e geç kalma, otoriteye uyumsuzluk, mesaiye dikkat etmeme gibi davranışların halen daha tarım toplumunun norm ve değerlerine uygun zihniyet ya da “iş” anlayışının ürünü olduğunu unutmamak gerekir. Yine örneklem için zikrettiğimiz bir tutum örneği olan *insan battığı yerden çıkar* deyişi de bunun sonucudur. Zira üretim şartlarında

⁷⁸³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁸⁴ Aydın, *a.g.m.*, s. 95.

⁷⁸⁵ Farklı meslek gruplarının zihniyeti konusunda geniş bilgi için bkz. Mucchielli, *a.g.e.*, s. 53-57.

⁷⁸⁶ Turhan, *a.g.e.*, s. 218.

⁷⁸⁷ Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, s. 52.

değişmelere binaen yeni “iş” alanlarının, farklı üretim alanlarının biliniyor olmasına rağmen yine bildik üretim alanlarının tercihi, alışılmış çalışma biçimlerinde ısrar, değişen şartlara değişmeyen tepkilerin verilmesi olarak değerlendirilebilir.

Zihniyetlerin gelişip, değişmesi için üç genel koşulun eş zamanlı olarak gerçekleştirilmesi gerekli ve yeterlidir. Bu koşullar, içinde bulunulan durumun grup üzerinde yeterince güçlü baskı yapması ve bunun üyelerin çoğunluğunca hissedilmesi, toplumda özgürlük bölgelerinin bulunması, üyelerin yeni ihtiyaçlara cevap veren ve yeterince değerlenmiş yeni sosyo-kültürel modellerden haberdar olmasıdır.⁷⁸⁸ Örneklemimiz açısından içinde yaşanan şartlar grubun tümü üzerinde zihniyeti değiştirmeye yönelik bir baskı yapacak durumda değildir. Bu baskıyı hissedenlerin ise hem niteliği hem de nicelikleri geriye kalanların dışında düşünmeye ve onları da sürüklemeye yetmemektedir. Öte yandan aile yapısı ve grup meyilli geleneksel toplumsal yapı özgürlük alanı bırakmayacak bir toplumsal kontrole sahiptir ve sınırlı bir dünyada zihniyeti değiştirecek değerlenmiş sosyo-kültürel modeller de eksiktir. Ayrıca zihniyet değişiminde bu zihniyeti temsil eden değerler sisteminin içeriği de önemlidir. Bu değerler sistemi değişim değerini ya da istikrar değerini içerebilir ve bu değerler sistemde az ya da çok merkezi bir konumda olabilir.⁷⁸⁹ Kırsal kesimde hem zihniyet hem de sosyal değişimin yavaşlığının müşahadesi, bu toplum kesitininin zihniyet dünyasında bu değerlerin merkezi yerinin ve istikrar değeri içerdiğinin tespiti için yeterlidir. Yine katılımcılarımızın hemen hepsinin, *çalışma ilişkileri açısından kendi durumlarını meşru gösterme gayreti içinde olduğu, öz eleştiri yapanların sayısının azlığı ve çalışma konusunda tecrübelerinin, bilgiden önce olduğu* şeklindeki ifadeleri, örneklem zihniyet yenilenmesine olan yatkınlık seviyesini de ortaya koymaktadır.

3.3.6. Dini inanç ve tutumlar

Kırsal kesimde farklılaşmamış sosyal yapı nedeni ile yaygın değerlerden biri durumunda bulunan din, insan yaşantısına yön veren en büyük etkenlerden biridir. Kırsalda temeli halkın içinde şekillenmiş bulunan dini inançlar ve değerlere dayanan dünya görüşü, toplumun sosyo-ekonomik yaşantısında derin etkilerde bulunmaktadır.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁷⁸⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 86.

⁷⁹⁰ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 187-188.

Dünyevileşmenin ortaya çıktığı, yaşandığı mekân şüphesiz köyden çok şehirdir.⁷⁹¹ Köylerde hâlâ dini inançların gündelik hayatın çoğunu kontrol altında tuttuğu aşikârdır. Din, köylü insanlar için mücerret etkin bir kavram olmaktan ziyade günlük davranışlar hakkında kurallar ve düzenlemeleri ortaya koymaktadır.⁷⁹² Şüphesiz bu durumdan çalışma tutum ve davranışının ya da anlayışının da nasibini alması kaçınılmazdır. Nitekim çalışanlar açısından sekülerleşmenin etkileri, geleneksel uğraşlarla (çiftçilik, zanaatkarlık vb) uğraşanlardan ziyade sanayi üretimiyle dolaysız bir şekilde yüzyüze gelen sınıflar üzerinde daha çoktur.⁷⁹³ Gerilimli, yorucu dahi olsa bedeni bir “iş”, çok büyük miktarda dikkat enerjisi yutmaz, ama zihni “iş” yutar. Bu durumda gerçekten önem taşıyan manevi şeylere dikkat kalmayacaktır. O yüzden çalışkan bir köylü için zihnini ilahi olanla uyumlu hale getirmek, gergin bir büro işçisine nazaran daha kolaydır.⁷⁹⁴

Sosyolojik açıdan din, yerine göre biçimlendirici bir güç olarak, yerine göre de tarihi açıdan bağımlı bir oluşum biçimi olarak gözükmektedir.⁷⁹⁵ Din, toplumu aşan semavi yönüyle aşkın ve biçimlendirici, toplumsal yapının bütünlüğü içinde toplumla ve toplumsal olaylarla etkileşimi zorunlu bir müessese olarak da bağımlı bir kurumdur. Toplumsal kesitler arasında aynı dinin farklı anlaşılması ya da farklı din anlayışlarının görülebilmesi, sosyal tabakalar arasında din anlayışlarının farklılığı⁷⁹⁶ onun özellikle objektif görünümünün bağımlılığına işaret etmektedir. Dininin anlaşılma biçiminde içerisinde yaşanan sosyo-kültürel, ekonomik, tabii şartların etkisi olmakla birlikte, her sosyal kesit dini, kendi referans çerçevesi içerisinde anlamakla dini anlayış farklılığına kapı aralamaktadır. Bu farklılığa binaende aynı din, toplumun farklı kesitlerinde ya da farklı zamanlarda farklı anlamlar ifade etmekte ve farklı işlevler görebilmektedir. Dolayısıyla onun herhangi bir kesitte ve herhangi insani bir alanda gördüğü işlevleri sağlıklı bir şekilde değerlendirmek, din anlayışının o kesite özgü farklılığını ve bağımlı bir değişken olduğunu göz önünde bulundurmakla olur. Bundan ötürü burada din anlayışının ve bu anlayış içerisinde konumuzla birinci dereceden ilgili olduğunu

⁷⁹¹ Kıray, “Toplum Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve”, *ToplumBilim Yazıları*, s. 15, Mustafa Armağan, “Sekülerizasyon”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. 3, Risale Yay., İstanbul, 1990, s. 367.

⁷⁹² Türkoğlan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 149 (Kemal Karpat, *The Gecekondu, Rural Migration and Urbanization*, 1976, s. 291’den naklen).

⁷⁹³ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 163.

⁷⁹⁴ Schumacher, *a.g.e.*, s. 37.

⁷⁹⁵ Berger, *a.g.e.*, s. 189.

⁷⁹⁶ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 355 vd., Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 298-304, Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev., Ünver Günay, M.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1995, s. 292-296.

düşündüğümüz dini inançların örneklemin sosyo-kültürel ve doğal çevresi içerisinde bağımlı bir gerçeklik olarak insanların çalışma anlayışı ve tutumlarına etkilerini değerlendireceğiz.

Her hangi bir toplumda dinin bağımlı ya da biçimlendirici yönünü birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün olmamakla birlikte önce dinin ya da araştırmamız açısından İslamın örneklemin referans dünyasından bağımsız, aşkın biçimlendirici yönüyle çalışmaya bakışını incelemek metod açısından doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira her dinin herhangi bir konuda kendi söyleminin aksine anlaşılması ya da pratikte yaşanması mümkündür ve dinin gerçek hayata etkisi incelenirken önce resmi dini dogmalar ile pratikteki belki de kendi söylemi (isteği) hilafına sürdürülen fiili davranış türünü ayırt etmemiz gerekecektir.⁷⁹⁷ Ayrıca dinin birçok toplumsal fonksiyonu vardır.⁷⁹⁸ Örneğin din, hareketlerimize yalnız ihtiyaç duyulan yerde meşruluk kılıfı geçirmekle kalmaz. Aynı zamanda kendi de etken olarak gereken itici kuvveti verir. Şu veya bu faktörün hangi hallerde meşrulaştırıcı, hangi durumlarda bizzat kurucu ve inşacı olarak devreye girdiğini peşin hükümle kestirmek mümkün değildir⁷⁹⁹ ve dinin yalnızca tek bir yönünün anlamlı ve temel kabul edilmesi indirgemeci bir yaklaşıma⁸⁰⁰ düşme riskini barındırmaktadır. Bu durumda örneğin özelde konumuz açısından onun herhangi bir tutumun bizatihi kaynağı olarak mı, var olan tutumu rasyonelleştirici bir fonksiyon olarak mı yoksa başka bir şekilde mi işlev gördüğünü ortaya koymak böyle bir ayrımla mümkün olabilir.

3.3.6.1. İslam ve çalışma

İslam'ın çalışmaya bakışının çerçevesini İslam dininin iki temel kaynağı Kur'an ve sünnetin öğretileri ve bu öğretilerin tarihi/toplumsal, kültürel şartlar ve tecübenin ürünü yorumları oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslam'ın çalışmaya bakışını bu üç kaynak etrafında değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda öncelikle İslam dininin birinci kaynağı Kur'an-ı Kerime baktığımızda çalışma konusunda birbirine zıt iki eğilimi besleyebilecek delillerin bulanabileceği görülmektedir. Kur'anda her şey için bir had ve

⁷⁹⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 35, (Weber'den naklen), Türkdogan, *a.g.e.*, s. 44.

⁷⁹⁸ Geniş bilgi için bkz., Berger, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁹⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 16.

⁸⁰⁰ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Toplumsal Fonksiyonu*, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1995, s. 20.

miktarın tayin edildiği,⁸⁰¹ her şeyin mutlak bir iradenin elinde olduğu⁸⁰² yönünde kaderciliği, dolayısıyla dünyaya ve çalışmaya karşı pasif bir tutum geliştirmeye götürecek delillere rastlanabilir.

İslam'ın teslimiyet anlamına geldiği, Kur'anda kaderciliğin salık verildiği yönünde ayetlerin bulunduğu bir gerçektir. Ancak Kur'anda “*kimseye say ve gayretinden fazlası yoktur*”⁸⁰³ (her ne elde edecekse kendi eliyle kazanması gerektiği). *Gecenin dinlenme zamanı ve gündüzünde rızık arama zamanı*⁸⁰⁴ ve *çalışma vakti kılındığı*,⁸⁰⁵ “*ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya kosun ve alıs verişi bırakın. Bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin*”⁸⁰⁶ yollu bizatihi çalışmaya, girişimciliğe, dolayısıyla dünyaya karşı aktif bir tutum geliştirme tembihine yönelik ayetler de vardır. Daha da önemlisi, son ayette “alışverişi bırakın namaza koşun” ifadesi de bir emirdir. “Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından isteyin” ifadesi de emirdir. Bu ikinci emir, şüphesiz kişiyi ekonomik faaliyette bulunmaya teşvik etmekte, girişimciliği istemektedir. Bununla birlikte ayette bahsi geçen “nasip arama” ifadesi ölmeyecek kadar bir rızktan ibaret olmasa gerekir.⁸⁰⁷

Kur'anın toplumsal söylemleri yoruma açıktır. Yorumda ise yorumcunun bakış açısını etkileyecek, bireysel, toplumsal ve kültürel birçok değişken devreye girer. Bu değişkenler çerçevesinde oluşan bakış açısına göre Kur'ana dayanarak fatalist, teslimiyetçi bir inanç bütünü çıkarmak mümkün olduğu kadar aktif-iradeci bir inanç bütünü kurmak da mümkündür.⁸⁰⁸ Zira az önce bahsedildiği gibi Kur'anda her iki inanç bütününe temel teşkil edecek ayetler mevcuttur. Ancak böyle seçmeci bir yaklaşımı Kur'an'ın bizzat kendisi, “*yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?*”,⁸⁰⁹ ayetiyle eleştirmektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerime seçmeci bir

⁸⁰¹ *Talâk*, 65/3.

⁸⁰² *Enfâl*, 8/ 63.

⁸⁰³ *Necm*, 53/39.

⁸⁰⁴ *İsrâ*, 17/12, 28/73.

⁸⁰⁵ *Nebe*, 78/11.

⁸⁰⁶ *Cum'a*, 62/9-10.

⁸⁰⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 67.

⁸⁰⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s. 124 Bunun aksi şekilde dünya ya da dünyaya karşı pasif tutumları destekler görünen ayetlerdeki amaç belki de insandaki meta arzusunun dizginlenmesidir. Zira madde ya da dünya hayatı caziptir, somut ve insanın elinin altındadır. Bundan dolayı insanın ona kayması daha kolaydır. Bunu engellemeye yönelik tembihler manevi tarafın korunmasına yöneliktir. Bir şeyi olgu haline getirmenin sağlıklı yolu da budur.

⁸⁰⁹ *Bakara*, 2/85.

yaklaşım ile bir ayete göre verilecek hüküm, Kur'an'ın tümü göz önüne alındığında yanlış olabilmektedir. Ayetlerin her birinin hüküm çemberi diğerine eşit değildir. Bazı değerler, hükümler hususi durumlar içindir.⁸¹⁰ Sırası gelir “kimseye say ve gayretinden fazlası yoktur”⁸¹¹ (irade ve teşebbüs) denir. Yine sırası gelir “Allah kullarını dilediğince rızıklandırır”⁸¹² yollu ayetlerle karşılaşılır ki, birinde emek ve çalışma, diğerinde takdir ön planda tutularak denge amaçlanmaktadır.⁸¹³ “Allah'ın sana verdiği nimetlerle ahiret yurdunu ara. Dünyadaki nasibinde unutma”⁸¹⁴ ayeti bu dengeye işaret etmektedir. Kaldı ki, takdirin ön planda olduğu, çalışmaya karşı pasif tutumları destekler görünen ayetlerde dahi bu noktada insana düşen sorumluluğun göz ardı edilmesi mümkün değildir. Zira sorumluluğun olmadığı yerde dinde olmaz. Akif'in deyişiyle “talep nasılsa netice öyle çıkar, meşiyetin insana zulmetme ihtimali yoktur.”⁸¹⁵

Kur'an için yapılan değerlendirmelere konu olacak benzer tembihlerin Sünnette de var olduğunu görmek mümkündür. Zira bir yandan “fakr iftiharımdır”⁸¹⁶ vb. çalışmaya karşı olumsuz tutumları destekleyici, diğer taraftan “kıyamet günü her kimin elinde yaş bir ağaç varsa ve eğer güç yetirebilirse, kıyamet kopmadan onu toprağa diksin”⁸¹⁷ şeklinde kıyametin kopma anında dahi dünya için bir şeyler yapmayı, aktiviteyi tembihleyen hadislere rastlanabilmektedir.

⁸¹⁰ Usta, “Ahiret İnancında Yabancılaşmanın İktisadi Zihniyete Yansımaları”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Sayı; 16, Erzurum,2001, s. 152.

⁸¹¹ *Necm*, 53/40.

⁸¹² *Ra'd*, 13/26.

⁸¹³ Ülgener, *a.g.e.*, s. 69.

⁸¹⁴ *Kasas*, 28/77.

⁸¹⁵ M. A. Ersoy, *a.g.e.*, s. 268.

⁸¹⁶ Muhammed Tahir Bin Ali el-Hindi el-Fettani, *Tezkiretü'l-Mevzuat*, II Baskı, Beyrut, 1399, s. 178, Aliyu'l Kari, *el-Mevzuatü'l-Kübra*, Dersaadet, trhsz, s. 57, Birinci hadis, fakirlere moral takviyesi yapmak ve bu durumdan kurtulmak içine çalışmaya motive etmeye yönelik olarak yorumlanabilir. Zira dünya ne kadar zenginleşirse zenginleşsin, fakir insanlar hep olacaktır. Ayrıca fakirliğin erdemi hakkındaki beyanların özel muhatapları vardır, umumileştirilemezler., Şeyhülislam Mustafa Sabri, *İslamda Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, Sebil Yay., İstanbul, 1984, s. 112, İntihara katiyen razı olmayan bir din fakirliğe de razı olmaz. Zira fakirlik tedricen intihar demektir., Mustafa Sabri, *a.e.*, s. 108, Fakr bir zamanlar Türk-İslam kültüründe çok iyi anlaşıldığı, şekilde ele alındığında, vasat maddi tatmin seviyesinden sonra cemiyet için koşup didinmek anlamına gelmektedir. Bundan ötürü “fakr iftiharımdır” diyen fakat fakirliği adeta küfre yakın bir bela sayan İslam peygamberinin belirttiği gibi, gerçek fakr terbiyesinin yaygınlık kazandığı cemiyetlerde fakirliğin tamamen ortadan kalkacağı açıktır., Amiran K. Bilgiseven, *Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları*, Divan Yay., İstanbul, 1982, s. 137, Yine sosyo-ekonomik açıdan bastırılmış, sosyal kesitlerin değer ya da gurur duygusu en kolay onlara verilmiş değerle beslenir. Böylece değerleri kendi benliklerinin ötesine Allahın onlara verdiği değere uzanır. Kanaatimizce İslamdaki fakirliğin övgüsü bunu yansıtmaktadır.

⁸¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, Tsz., III, Hadis no: 13004, s. 191, Her ne kadar bu hadis daha çok İslamın çevreye ve yeşile verdiği önemle ilgili yorumlara konu olsa da, sonucunda hiçbir beklenti, umut olmasa dahi bu dünya için çalışma üzerine bir vurgu içermektedir. Dikilen bir fidanın ağaç haline gelmesi ve ondan istifade edilebilmesi için en az 5-10 sene

Her ne kadar ilk bakışta çelişkili gibi görünsede gerek ayetlerdeki gerek sünnetteki konumuz açısından iki zıt yönelimi ifade eden tembihlerin aslında bir dengeye işaret ettiği söylenebilir. Çalışmayı, aktiviteyi ve dünya hayatını vurgulayan ayet ve hadisler aktif bir insan tipini hedeflerken aksine dünyaya karşı pasif tutumları, kaderciliği destekler görünen ayet ve hadisler insandaki sınırsız meta arzusunun dizginlenmeye yöneliktir. Zira madde ya da dünya hayatı caziptir, somut ve insanın elinin altındadır. Bundan dolayı insanın ona kayması kolaydır. Bunu engellemeye yönelik tembihlerde manevi taraf korunmak istenmektedir. Bir şeyi olgu haline getirmenin sağlıklı yolu da budur.

İslâm inancına göre itidal ölçülerine uyarak çalışanlar dünya ve ahiret saadetini elde etmiş olurlar. Allah Teala'nın hoşnutluğunu kazanmak ve iki dünyada da mutlu olmak ve dünyaya geliş gayesini gerçekleştirmek için çalışmak, İslam dinine göre insanın görevleri arasındadır. Sanırız insanın halife olarak yaratılmışlığının⁸¹⁸ sırrı da bu noktada yatmaktadır. Halife statüsü, insanın yaratıcılığının ilahi teminatıdır. Artık insan kendi başınadır, kendi yolunu kurmak ve inşa etmek zorundadır.⁸¹⁹ Bu zorunluluk bu dünyayı Allah'ın şanına uygun bir şekilde imar etme mükellefiyetini beraberinde getirir ki, dünyanın imarı, “sizi yeryüzünde yaratıp orayı imar etmenizi isteyen odur”⁸²⁰ ayetiyle insana verilmiş ve ancak çalışmayla ifa edilecek bir görevdir. Dolayısıyla İslamda çalışma, insana yüklenmiş bir görev ve sorumluluktur.⁸²¹ Nitekim insanın halife olarak yaratılmış olduğu yolundaki ayetin hükmü ve çalışmanın planlı ya da akıl temelli bir faaliyet olarak sadece insana özgü bir faaliyet olması, bu sorumluluğu beraberinde getirmektedir.

Müslüman için dünya kulluk alanı, yani ibadet alanıdır. Bunun ayrımı da yoktur. Sadece daha önemlisi, az önemlisi vardır.⁸²² Günlük ibadetlerin yapılması kaydıyla yapılan her işin ibadet hükmünde telakki edilmesi bu şartlar içinde çalışmanın bir ibadet olduğunu gösterir. Kur'an da sıklıkla vurgulanan salih amelden⁸²³ yani salih,

geçmesi gerekir. Hâlbuki kıyamet kopmaktadır ve ondan faydalanmak mümkün değildir. Buna rağmen onu diksin denilmektedir. Zira dünya hareket ve faaliyet alanıdır. Kemal Sandıkçı, “Hz. Peygamberin Dünya Hayatına Bakışı”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17 Haziran 1990, Bursa, Ensar Vakfı Yay., s. 64.

⁸¹⁸ *Bakara*, 2/30.

⁸¹⁹ M. Zeki İşcan, *Siyasal İslam; Dini ve Fikri Temelleri*, Ekev, Yay., Erzurum, 2002, s. 79.

⁸²⁰ *Hûd*, 11/61.

⁸²¹ *Bakara*, 2/182, 3/39.

⁸²² Beşir Atalay, “İktisadi Kalkınmada Geleneksel Değerlerin Yeri, Japon Örneği,” s. 97

⁸²³ *Nûr*, 24/25.

güzel, iyi, hayırlı işleri yapmaktan kasıt, sadece namaz, oruç, zikir ve kâinat hakkında derin düşünceye dalmak gibi ibadetler değildir. Bu ifade, dünya ve ahrette her hayırlı, faydalı şeyi, insanın kendisine ailesine ve topluma yararlı olacak her hayırlı “iş”i,⁸²⁴ insanlık hayırına değer üretmeyi dolayısıyla çalışmayı içine almaktadır. Diğer ibadetler ihmal edilmeden çalışma, insanın ruhi gelişiminin aracıdır ve bundan sonraki hayatındaki mutluluğunun yoludur⁸²⁵ ve her şeyden önce İslam da servete giden yolun önce helal kazançtan geçmesi şart koşulmaktadır. Kazancı helal kılmanın yolu ise kazanmak için emek harcamak, yani çalışmaktır.⁸²⁶

İslamda, çalışmanın belli ölçüler içerisinde katlanılır bir külfetten, ibadet mesabesinde Tanrı buyruğu haline getirildiğini görmek zorlanacak bir iş değildir. Kaldı ki, “*yeryüzünü rızık talebi için tepip çiğnensin diye kul önüne serilmiş*”⁸²⁷ sayan bir anlayış, çalışmayı herhalde nefis köreltecek kadarına katlandıktan sonra hemen terk edilecek bir geçim gâilesinden ibaret görmüş olamaz. Asıl önemlisi, emeği ve dünya işlerini sınırlayan organik(biyolojik) bir doygunluk çizgisinden söz edilemeyeceği gibi ahiret hizmetinde olmanın(ibadetin) dahi getirdiği bir sınır veya engelde söz konusu değildir.⁸²⁸ “*Bir işten boşalınca hemen başka bir işe koyul*”⁸²⁹ ayeti çalışmadaki bu sürekliliği vurgulamaktadır.

İslam’da çalışmaktan kasıt, bugün çokca gündeme getirilen sadece rızık için çalışma değildir. Bütün insanlık için, İslam ve toplum için çalışmadır.⁸³⁰ Herhangi bir iyiliği toplumun menfaatine sunan insanın öldükten sonra dahi amel defterinin kapanmadığı inancı bunun göstergesidir. Buna göre söz gelimi, bir meyva ağacı diken insan, ölümünden sonra insanlar o ağacın meyvasından faydalandığı sürece sevap kazanmaktadır. Ayrıca İslamda güzellik fonksiyonel bir çalışma değeridir. “*Allah bir işi yapanı ve onu mükemmel yapanı sever*”⁸³¹ hadisi bu durumu ifade etmektedir. İslamda sıklıkla vurgulanan “ihsan” kavramı, bir “iş”i en güzel biçimde yapma anlamını taşımaktadır. İslamda çalışma, sadece iş-güç edinme, günlük ihtiyaçları karşılamaya

⁸²⁴ Vehbe Zuhayli, *Fert ve Topluma Kuran Mesajı*, Risale Yay., Çev., H. İbrahim Kutlay, İstanbul, 1995, s. 84.

⁸²⁵ Gary Bouma, Ali Haidar, Chris Nyland, Wendy Smith, “*Work, Religious Diversity and Islam*”, *Asia Pacific Journal of Human Resources*, vol; 41, no;1, 2003, s. 53-54.

⁸²⁶ Serter, *a.g.e.*, s. 117.

⁸²⁷ *Mülk*, 67/15..

⁸²⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 67.

⁸²⁹ *İnşirâh*, 94/7.

⁸³⁰ Atalay, *a.g.m.*,s. 97.

⁸³¹ Abdurrauf el-Münavi, *Feyzül-Kadir Şehr’l-Camius-Sağir*, Tnk., Macid el-Himevi, Mektebetü’t-Ticariyyeti’l-Kübra, Mısır, 1356, II, s. 287.

yönelik bir aktivite olmaktan çok, Allah'ın suretlerinden oluşmuş bu dünyada, o suretleri bir araya getirmeye çalışarak, Allahı olabildiğince görünür hale getirmek kısaca onun yaratmasına bir katılımdır. Bu faaliyetinde onun şanına uygun bir şekilde yani güzel yapılması bu yüzden önemlidir.

Hem Kur'anda hem de Sünnette iyi güzel şeyler yapmaya, çalışmaya ve aktiviteye vurgu, inkâr edilemeyecek kadar açık olmakla birlikte aktivite sadece dünyevi gayelere değil, ahiret hayatıyla, Allah ile olan ilişkiye dayandırılmıştır. İslami açıdan çalışma motivasyonunun köşetaşlarından biri, insanın ahiret hayatıyla, Allah ile ilişkisidir.⁸³² Zira ahiret hayatına vurgu ve insanın yaptığı en küçük fiilden sorumlu tutulacağı,⁸³³ yapılacak her "iş" in Allah tarafından görüldüğü inancı, bütün davranışlar için olduğu gibi çalışma için de bir motiv kaynağıdır.

İslamın çalışmaya bakışı konusunda buraya kadar anlatılanlar İslam'ın teorik, vizyon tarafıyla ilgilidir. Ancak dinin birde inananların yorumları, tutum ve davranışlarında cisimleşen, pratiğe yansıyan aksiyon tarafı vardır. Müslümanların teorideki çalışmayı olumlayan, yücelten tembihleri pratiğe, aksiyona geçirdikleri belli bir tarihi dönem itibariyle tartışılmaz bir gerçektir. Her ne kadar bu tembihlerin hayata aktarıldığının örnekleri günümüzde de mevcut olsa da genel hatları itibariyle bugün bunun böyle olmadığı, çalışma konusunda pratiğin yer yer teoriyi yalanladığı görülmektedir. İslam toplumlarının ya da Müslümanların içerisinde buldukları bu vizyona uygun olmayan, kimi zaman aksi paralelde olduğu gözlenen, yorumların, tutum ve davranışların hatta Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu hâlihazır durumun (geri kalmışlığın) basit bir müşahadesi bu gerçeği ortaya koymak için yeterli görünmektedir.

Biraz öncede bahsedildiği gibi İslam aktif ve çalışkan bir insan tipi hedeflemektedir. Ancak her zaman ve her yerde güdülen iddia ile yaşanan zihniyet arasında az çok derin ayrılışlar ve tezatlar belirebilir.⁸³⁴ Kaldı ki, İslamın çalışmaya bakışını oluşturan referans kaynaklarında çalışmaya karşı pasif tutumları destekleyecek, meşrulaştıracak delillerin varlığı da kuşkusuzdur. Ancak toplumsal hayat bir bütündür ve toplumsal olaylar tek bir nedene indirgenemez. Nasıl ki İslam dünyasında bir dönem

⁸³² Abdel Rahman Abdel Abder Rahmen, "An Islamic Perspective On Organizational Motivation", *The American Journal of Social Science*, vol; 12, no; 2, Summer, 1995, s. 19.

⁸³³ *Zilzâl*, 99/7-8.

⁸³⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s. 97.

yaşanan canlılık ve ilerlemenin tek nedeni din olmadığı gibi geri kalmanın, pasif bir hayatın tek nedeni de din ya da İslam değildir. Bu konuda İslam dinini müstakil değişken sayıp, çalışma anlayışı ya da tutumlar üzerinde menfi fonksiyon ifa ettiğini ileri sürmek doğru olmaz. İslam dünyasındaki geri kalmışlığın bir sürü nedeni vardır. Belki de bu noktada anlamlı sayılacak din veya din anlayışı, *belirleyici bir neden* olmaktan ziyade *raslantısal bir nedendir*. Yani İslam dini veya onun öğretileri olmadan da bugünkü İslam toplumları geri kalmış olabilirdi. O nedenle bu tutum ve anlayışların başka tayin edici faktörlerini gözden uzak tutmamak ve İslam'ın ya da müslüman toplumların dünya ve çalışma adına en başarısız olduğu dönemi İslam adına genellemek gerekir. Kaldı ki neden İslamın öğrettikleriyse bu öğretilerin değişmezliğini sağlayan toplumsal mekanizmayı da saptamak gerekmektedir.⁸³⁵

Müslümanların kendilerini atıl bir zihniyete teslim etmelerinin nedeni, İslamın tembelliği öğütlemesi değil, bir türlü aşılamayan sosyo-ekonomik engellere karşı koymanın anlamsızlığına gösterilen bir tepki olarak yorumlanabilir. Örneğin, İslam dünyasında belli dönemden sonra ortaya çıkan sosyo-ekonomik çözülme ve buna bir türlü çözüm bulunamayışı, ister istemez hem din anlayışını hem de dünya ve ahiret anlayış ve beklentilerinin değişmesine yol açmıştır. *Bu dünya inanan insan için sıkıntı, ahret ise bolluk yeridir*, şeklindeki inanç, dünyada gerçekleşen olaylara rasyonel sebeplere başvurarak müdahale edilemeyeceği, bir müdahale olacaksa bunu ancak doğaüstünden beklemeye yönelik insan sorumluluğunu bulanıklaştıran kaderci inançlar, dünyada adaletten çok hikmet arama meyilli tutum ve anlayışlar bu yapının ürünüdür.

İnsanların çalışma hakkındaki düşünceleri çok çeşitli faktörlerin etkisi altındadır.⁸³⁶ Çalışmayla ilgili atıl bir anlayışın oluşmasında, birçok sosyal, kültürel ve ekonomik nedenlerin payı inkâr edilemez. Vahyin ya da dinin algılanması ve anlaşılması sürecinde ya da biçiminde yine sair faktörlerin etkili olduğu gerçeği göz önüne alınca, sanırız problemin kaynağı ortaya çıkmaktadır.⁸³⁷ Nesnelere ve durumları algılamak; onların özellikleriyle o anda, o nesne veya durumla ilintili olan diğer unsurların özelliklerinin ve bunlara ilaveten, algılayan insanın özellikleriyle birlikte cerayan ettiği bu sebeple algılamayı kusurlaştırdığına dair sosyal psikolojinin sayısız

⁸³⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 221.

⁸³⁶ Scott, *a.g.m.*, s. 7-8.

⁸³⁷ Macit, *a.g.m.*, s., 263.

örnek ve deneyi vardır.⁸³⁸ Bu durum her hangi bir durumla alakalı dini değer ya da unsurların algılanması sürecinde de etkilidir ve sair şartların olumsuz meyline paralel olumsuz din anlayışı ortaya çıkmakta, dini referansların mevcut olumsuzluğa hayır dediğini görmek zorlaşmaktadır.⁸³⁹ Daha da önemlisi, dini referansların mevcut olumsuzluğu meşrulaştıracak bir karakterde algılandığına dahi tanık olunabilmektedir.

Eisenstad, Protestanlıkla kapitalizm arasındaki direkt nedensel bağlantının bir analizinden hareket ederek dinlerin dönüşebilir potansiyellerine vurgu yapar ve Protestanlığın politik ve sosyal kurumları yeniden tanımladığı ve ekonomik alan içindeki rolleri yeniden formüle etmeyi etkilediğini belirtir. Dönüşebilir potansiyel kavramı, dini ya da ideolojik terimlerdeki onların orijinal itki ve görünümleri tarafından içerilmemiş yeni hareketleri, aktiviteleri ve kurumları yasallaştırma kapasiteleri ile ilgilidir. Bu kavram, İslam gibi diğer dinler için de kullanışlıdır. Yani bu dinlerin orijinal metin veya görünülerinde yer almayan herhangi yeni bir davranış, aktivite ve sosyal kurum ortaya çıktıktan sonra bu potansiyel sayesinde meşrulaştırılabilir.⁸⁴⁰ O halde insanı bütün yapıp ettiklerinden sorumlu tutan, eforu, çalışmayı ve iyileşmeyi teşvik eden bir dinin kaderciliği, pasifliği meşrulaştıran bir hale gelmesinin nedenini, o dinin orijinal metni yahut kaynağından ziyade onun dönüşebilir potansiyelinde ve inananların yaşamlarının onların dini algılarına etkilerinde aramak gerekir. “*Nasıl yaşarsanız öyle inanırsınız/düşünürsünüz*” sözü herhalde toplumsal yaşantının inancın algılanma biçimi ve din anlayışı üzerindeki bu tür bir etkisini anlatmaktadır. Bugünkü anlamda içerisinde bulunulan pasif ve statik zihniyetle din arasındaki ilişkiyi belki de bu noktada aramak gereklidir. Dünyayı ahiretin tarlası olarak gören bir anlayışın -bu anlayış kişinin bu dünyadan ahirete götüreceği tek şey bu dünyada yapıp ettikleri mantıki çıkarımını gerektirir- nasıl bizim “bu dünyadan nasibimiz ancak bir kefendir” veya “kişinin dünyadan ahirete götüreceği tek şey kefendir”, anlayışına büründüğünün nedeni de sanırız bu noktada yatmaktadır.⁸⁴¹

Her ne zaman din kuralları yığının anlayacağı seviyenin üstünde tutulmuşsa resmi dinin altında ikinci tabaka olarak kitleye mahsus ve onun kolay sindirebileceği

⁸³⁸ Usta, *a.g.e.*, s. 37.

⁸³⁹ Usta, *a.g.e.*, s. 17.

⁸⁴⁰ Luigi Guiso, Paola Sapienza, Luigi Zingales, “*People’s Opium? Religion and Economic Attitudes*”, s. 229 (S.N., Eisenstadt, *The Protestant Ethic and Modernization: a Comparative View*, Basic Books, New York, 1968’den naklen).

⁸⁴¹ Macit, *a.g.m.*, s. 267.

basit imajlardan kurulu bir popüler din/dindarlık biçimi ortaya çıkmaktadır.⁸⁴² Bu durumun İslam dini ya da Müslüman toplumlar için de geçerli olduğunu düşünmek için hiçbir engel yoktur. Dünyayı ahiretin tarlası olarak gören bir anlayışın, “bu dünyadan nasibimiz ancak bir kefendir” veya “kişinin dünyadan ahirete götüreceği tek şey kefendir”, anlayışına bürünmesinin bu popüler din ya da dindarlık biçiminin bir bileşeni olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Dinin teorik öğretilerinin içerisinde yaşanan şartların sağladığı bakış açısından süzülmesiyle ortaya çıkan popüler din/dindarlık, halkın gündelik hayatı içerisinde ve ortak duygu bilgisi ile üretilmekte ve geliştirilmektedir. Dinin ilke ve prensiplerinden çok uygulamalara, kuralcılığa önem verme, şekilcilik, geleneksellik ve derin teolojik konulara fazla yer vermemek,⁸⁴³ geniş kitlelerin örf, adet ve inanışlarını içine alan ve kitabi din yorumuna nisbetle sistemsiz, farklı nitelikteki inanışların belli bir mantık örgüsüne sahip olmaksızın bir arada bulunması⁸⁴⁴ bu tip dindarlığın genel karakteristik özellikleridir.

Popüler din ya da dindarlık biçimi kimi zaman davranış ve tutumlar için gereken itici kuvveti verirken kimi zamanda davranış ve tutumları, olayları meşrulaştırıcı bir fonksiyon icra ederek onları pekiştirir. Kırsal kesim örneğinde çalışmayla ilgili tutumlar/davranışlar, din veya dindarlık arasındaki ilişkiden bahsederken, ister dini/dindarlığı, söz konusu tutum ve davranışların itici kuvveti olarak ele alalım, isterse, mevcut tutumları meşrulaştıran bir araç olarak düşünelim dinden kastımız, kırsal kesimde yaygın ve konumuz açısından bağımlı bir değişken olan popüler din/dindarlık olacaktır.

Örnekleminizde yaygın din anlayışını bütünlüğüne incelemek de zahmete değer olmakla birlikte burada söz konusu din anlayışı, konumuza bakan yönleri yani, çalışmayla ilgili tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğunu düşündüğümüz hususiyetleri; motivasyon kaynağı olarak din, dinin dünyaya bakışının örnekleminizin dünya anlayışı üzerine etkileri, tevvekül, kanaat, kader, rızık anlayışı ya da inançlarının ve informal din eğitiminin çalışma ile ilgili tutumlara etkileri bağlamında değerlendirmeye konu olacaktır.

⁸⁴² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 35.

⁸⁴³ Günay, *Erzurum Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 263.

⁸⁴⁴ Arslan, *a.g.e.*, s. 62.

3.3.6.2. Çalışma motivasyonu olarak din

Motive teriminin Türkçe karşılığı; güdü veya harekete geçirici olarak belirlenebilir. Motivasyon, bir insanı belirli bir amaç için harekete geçiren güç demektir ve harekete geçirici, hareketi devam ettirici ve olumlu yöne yöneltici üç temel özelliğe sahiptir. Bireyleri belirli amaçlara yönelten ve enerjisinin bir kısmını bu amaçların gerçekleşmesine ayırmaya sevk eden bir olgu olarak motivasyon; gerçekte bireyi bir takım etkilere maruz bırakarak onun bu etkiler olmadan önce göstereceği davranıştan başka bir biçimde hareket etmesini sağlamayı ifade etmektedir.⁸⁴⁵ Bununla birlikte bilindiği gibi, insanları harekete geçirici ihtiyaç ya da motivler sadece maddi ya da fizyolojik ihtiyaçlarla sınırlı olmayıp, bunun dışında psiko-sosyal ve manevi ihtiyaç ya da motivlerde insanları harekete ya da çalışmaya sevk etmektedir.

İnsanı gayrete getirecek saikler, sadece maddesel özendiricilerle sınırlı değildir. İlahi kökenli emirlere uymanın sağlayabileceği manevi tatminlerin oluşturduğu motivasyonun da çok özel dinamik bir gücü vardır.⁸⁴⁶ Alışkanlıklar ve dünyevi olmayan amaçlar doğrultusunda işleyen arasyonel kültürel geleneklerin, her şeye karşın, sınırlı bir modelsel anlamda anlaşılan fayda maksimizasyonunu ileri götürebilmesi mümkündür. Weber'in Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu eserinin temel önermesi bundan ibarettir.⁸⁴⁷

Din ya da dini kültür bireyde belirli düşünce, alışkanlıklar ve öğrenilmiş motivasyonlar sistemi ile belli heyecanlar oluşturur,⁸⁴⁸ harekete sevk eder. Normal iktisadi faaliyetlerde enerji sarfetmeyi kolaylaştırmak ve o suretle kapasite artışını gerçekleştirmek noktasında hukuki ve siyasi faktörlerin rolü inkâr edilemeyeceği gibi derinde manevi-dini teşvik unsurlarının payı da küçümsenemez.⁸⁴⁹ Üstelik motivasyon kaynağı olarak dini ya da manevi inançlar, belki davranışa sevk etmede maddi ihtiyaçların önüne geçmese de sürekliliğini sağlamada maddi özendiricilerden daha fonksiyonel olduğu söylenebilir. Çünkü maddi ihtiyaçlar doyuma ulaştıktan sonra, en azından o ihtiyaç yeniden hissedilinceye kadar, davranışı motive etmedikleri halde, manevi ihtiyaçlarda geçici dahi olsa böyle bir doyumluk sınırından bahsedilemez.

⁸⁴⁵ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 244, Sabuncuoğlu, Tüz, *a.g.e.*, s. 98.

⁸⁴⁶ Hamitoğulları, *a.g.m.*, s. 31.

⁸⁴⁷ Fukuyama, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yarattılması*, s. 46, Geniş bilgi için bkz., Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*.

⁸⁴⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 72.

⁸⁴⁹ Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisad Siyaseti*, s. 107.

Örneğin, çalışmayı ibadet olarak gören ve bu amaçla çalışan bireyin amaçladığı tatminde bir sınır söz konusu değildir.

İslam'ın motive edici değerleri, motivasyon teorilerinin aksine çalışmaya farklı ihtiyaç üstü bir anlam yüklemektedir. İnsanın halife olarak yaratılmışlığı,⁸⁵⁰ dünyanın imarının ona yüklenmiş bir görev olması⁸⁵¹ dolayısıyla çalışmanın insan için ibadet hükmünde ahlaki bir yükümlülük olması⁸⁵² ona insanın tabii ihtiyaçlarını tatmin etme aracı olmaktan öte, ibadet mesabesinde bir anlam yüklendiğini gösterir. Bu anlamın örneklemimizde de paylaşıldığı görülmektedir. Zira katılımcılara yönelttiğimiz, *çalışmak ibadettir, dinimizin emridir, bu yüzden çalışmak gerekir*, şeklindeki önermeye katılımcıların tamamı *evet* cevabını vermiştir.

Motivasyon teorileri sorumluluğu sadece insanın kendinde görürken, İslam, sorumluluğu insanla birlikte onun Allah ile olan ilişkisine dayandırmaktadır. Özellikle Allah'ın *“her şeyi görüyor olması”*⁸⁵³, *“kişiyi bu dünyada yapıp ettiklerinin tümünden mesul tutacak olması”*⁸⁵⁴ inancı bunun göstergesidir. İslam inancına göre kişinin bütün amel ve hareketleri Allah tarafından bilinir, ölçülür ve eylemin boyutuna bakılmaksızın mükâfatlandırılır veya cezalandırılır.⁸⁵⁵ Bu inanç, bireyin bütün davranışlarını etkilediği gibi, çalışma davranışını düzenleyecek ve motivasyona da kaynaklık edecek niteliktedir.⁸⁵⁶ Bununla ilgili olmak üzere *Allah her şeyi görüp gözetendir, bu yüzden bütün işlerde onun bizi gördüğüne ve yaptığımız her şeyden (hem dünya hem de ahiret le ilgili konularda) hesaba çekeceğine inanarak, davranmak, çalışmak gerekir* önermesi şeklinde sorduğumuz soruya katılımcıların çoğunluğu, *evet* yanıtını vermiştir. *Allah her şeyi görüp gözetendir ancak kulunu sadece namaz, oruç vb. dini konularda hesaba çekeceğine inanarak davranmak, hareket etmek gerekir* şeklindeki tam karşıt bir önermeye de yine çoğunluk, *hayır* cevabı vermiştir. Katılımcılardan duyduğumuz, *“gâvurun işinde dahi çalışsan, sıdk-ı bütün çalışmak gerekir”* deyimini bu inancın çalışma etiği ya da motivasyonuna yansımadır. *Kolay yoldan, kurnazlıkla köşeyi dönmek iyidir*, şeklindeki önermemize, katılımcıların tümünün *hayır* demesi ve yaygın kullanılan *haramın binası olmaz, emekle hak etmek gerekir* şeklindeki deyimlerde de bu

⁸⁵⁰ *Bakara*, 2/30.

⁸⁵¹ *Hûd*, 11/61.

⁸⁵² *Bakara*, 2/182, 3/39.

⁸⁵³ *İsrâ*, 17/1.

⁸⁵⁴ *Zilzâl*, 99/7-8.

⁸⁵⁵ *Zilzâl*, 99/7-8.

⁸⁵⁶ Abdel Abder Rahmen, *a.g.m.*, s. 191.

inancın ve helal kazanca giden yolun emek sarfetmekten geçtiğini tembih eden islami değerlerin etkileri vardır.

Aslında Allah'ın herşeyi görüp gözettiği ve insanı yaptığı iyi ve kötü bütün fiilerden sorumlu tutacağı inancının insanımızın günlük hayatında davranıştan çok söylemde yer bulduğunu belirtmek yerinde olur. Örneğin, dini ibadet ve pratiklerde yapılan yanlış için, söz gelimi, namazda yapılan hata için sehiv secdesinin ihmal edilmemesine karşın, dünyevi “iş”lerde, iş hayatında yapılan hatalar için “iş ahlakı” adına bu nevi ihtimamın eksikliği günlük yaşamda sıklıkla gözlemlenebilir. Ortalama bir müslümanın namazda Allah'ın huzurunda durduğu inancıyla hata yapmamaya, lakayd davranmamaya büyük önem gösterdiği halde, günlük davranışlarda aynı önemi göstermediği hemen herkes tarafından müşahade edilebilecek bir durumdur. Nitekim katılımcıların bazıları *dünyevi işlerde insanın elinin kayabileceğini* belirterek, gerçekte dini pratiklerde olan, diğer “iş”lerde de olması gereken hassasiyetin aslında dünyevi işlerde istenilen düzeyde gösterilmediğini belirtmişlerdir.

Çalışma konusunda insanların ihtiyaç ya da güdülerinin önemli motiv kaynağı olduğu bilinmektedir. Bu ihtiyaçlardan da bir kısmı psiko-sosyal ihtiyaçlardır ve bu ihtiyaçlar kimi durumlarda diğer birincil ihtiyaçların önüne geçerek insanları motive etmektedir. Ancak psiko-sosyal ihtiyaçların birincil ihtiyaçların önüne geçmesi nadir gözlenen bir durumdur. Çoğu zaman bunların motive edici gücü, diğer ihtiyaç ve güdülerin tatmin edilmesinden sonra ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu ihtiyaçlar diğerleri gibi zorlayıcı değil, özendiricidirler. Birincil ihtiyaçlar, psiko-sosyal ihtiyaçlara oranla daha öncelikli ve zorlayıcıdır ve önceliği hissedilen bir ihtiyaç veya motiv tatmin edilmediği sürece diğerleri ya görülmez ya da bastırılır,⁸⁵⁷ ancak diğerleri tatmin edildikten sonra motive edici olurlar. Örneğin, karnı aç olan bir insan, cebindeki son parasını Allah rızası için bir dilenciye değil, bir simite verir. Dolayısıyla psiko-sosyal bir güdü olarak işlev gören dinin etkinliği ya da etkinsizliğini bu kayıtlar içinde düşünmek zorunluluğu vardır.

Bütün sosyo-kültürel, hukuki değerler gibi, sosyal gerçeklik olarak din, tek başına ne yapıcı ne de yıkıcıdır. Diğer şartların mevcudiyeti ile birlikte din toplumda fonksiyondur. Bazen dinin yeterliklerini gösterebilmesi için sair şartlara ihtiyaç duyduğu gibi bazen de başka şartların kullanılmaları, atıl kalmamaları için dine ihtiyaç

⁸⁵⁷ Maslow, *a.g.e.*, s. 37.

duyulması söz konsudur.⁸⁵⁸ Bu durum onun sosyal bir güdü olarak işlevi için de geçerlidir. Dinin önemli bir motive kaynağı olduğu inkâr edilemez. Ancak onun motiv gücünü ve önceliğini, çalışma açısından içerisinde bulunulan koşullar belirler. Din böyle bir süreçte tek başına başarılı olmamaktadır. Diğer yapıların yardım etmediği bir sosyal ortamda dinin başarılı olma şansı nisbidir. Aksi durumda din, tek başına koşulduğu problem çözmede yorgun düşmekte ve yalama olmaktadır.⁸⁵⁹ Örneklem için çalışmanın gayesinin daha çok birincil ihtiyaçların tatmini olduğu düşünülünce, İslamın motive kaynağı olarak yeride ortaya çıkmaktadır. Kısaca insanlar, İslamın motive gücü ile ilgili değerleri biliyor olmalarına rağmen İslam inancı, içinde buldukları şartlar itibariyle onları birinci derecede motive etmekten şu an uzaktır. Bu, onların çalışmanın gayesi ile ilgili tutumları ölçmeye yönelik sorduğumuz sorulara verdikleri cevaplarla da örtüşmektedir.

3.3.6.3. Örneklemün dünyaya bakışı ve din

İnsanın çalışması bir yönüyle kişinin dünyaya verdiği değerle, dünyaya bakışıyla ve dünyaya karşı takındığı tavır veya tutumla ilişkilidir.⁸⁶⁰ İnsanın dünyaya bakışı, ona karşı tutumu basit bir içgüdüsel davranıştan ibaret olmayıp, bir dünya görüşü, bir hayat anlayışına dayanmaktadır. Bu dünya görüşü ve anlayışın zihinlerde derinliğine yer etmesinde ve halk psikolojisinde yüzyıllarca hükmedecek olan ahlaki-etik bir anlatım biçimi kazanmasında ise en etkili rolü, manevi ve dini akımların oynadığı görülmektedir.⁸⁶¹ Din, mensuplarının dünyayı özel bir gözlükle görmelerini sağlayan ve bu şekli altında insan davranışlarını etkileyen metafizik bir dünya görüşü ve hayat anlayışı sağlamaktadır.⁸⁶²

Dinlerin dünyaya bakışı, dolayısıyla bu bakışın dünyevi olay ve olgulara, insan davranış ve tutumlarına yansımaları bir dinden diğerine değişiklik göstermektedir. Dinlerin inanlarının günlük aktivitelerine ve tutumlarına farklı yansımalarda bulunması dinlerin dünyaya karşı takındıkları tavırdaki söz konusu değişiklik nedeniyledir.⁸⁶³

⁸⁵⁸ Usta, *a.g.e.*, s. 9.

⁸⁵⁹ Usta, "Unutulan Dindarlık Değerlerimiz", *Ekev Akdemi Dergisi*, yıl; 9, sayı 25, Güz, 2005, s. 6.

⁸⁶⁰ Bedri Gencer, "İslamcıların İktisadi Görüşleri", *İktisad ve Din* içinde, Haz. Mustafa Özel, İz Yay., İstanbul, 1994, s. 291.

⁸⁶¹ Ülgener, *İktisadi İnhitât Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951, s. 6.

⁸⁶² Günay, *Din Sosyolojisi*, s., 231, Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1975, s.197-205.

⁸⁶³ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s., 367, 411-435.

Gerçekte hemen her dinin dünya hayatına karşı takındığı bir tutum söz konusudur. Üstelik bu tutum bir dinin tarihi içinde çeşitli değişikliklere de uğrayabilmektedir.⁸⁶⁴ Karakteristik bir dini tecrübe tarafından belirlenmiş olan, dünya karşısındaki tutum, kişinin insan varlığının temel görünüşleri ve faaliyet biçimleri hakkındaki değerlendirmelerinde etkili olmaktadır.⁸⁶⁵ Zira dünyaya karşı takındıkları tavrın dinden ileri geldiğinin şuurunda olsunlar ya da olmasınlar müntesipler, harici âlemi daima dinlerinin ışığı altında görürler. Dinin dünya karşısındaki tavrı onların zihniyet yapılarını şekillendirmekte onlara yeni bir form kazandırmaktadır. Böylece din topluma etrafındaki dünyayı anlamasına yarayan bir model temin etmektedir.⁸⁶⁶ Sosyalizasyon süreciyle kişilere aktarılan söz konusu model, tavır ve tutum bu süreçte etkili olan faktörler vasıtasıyla bir takım değişikliklere uğrayarak örgütlenerek, süreklilik arz eder bir hüviyete bürünür⁸⁶⁷ ve insan davranışlarına yön verir. Bu münasebetle biz örneğin, dünyayı kabul ve tasdik eden dinlerin umumiyetle muayyen bazı kayıtlar ve şartlarla, ezcümle, insanın kalbini mal ve mülke bağlamaması kaydıyla serveti de tasvip ettikleri⁸⁶⁸ gözlem ve bilgisinden hareketle bu dine inanan insanların serveti biriktirmenin aracı konumundaki çalışmaya karşı daha olumlu tutumlar sergileyeceklerine hükmedebiliriz.

Genel anlamda İslamın dünyayı şartlı olarak kabul ve tasdik ettiği, İslamiyetin dünya görüşünün düalist bir özellik gösterdiği görülmektedir. İslam, bireyden bir yandan ahiret hayatına hazırlarken diğer yandan dünya hayatının gereklerine uygun yaşamasını, “hemen ölecekmiş gibi ahiret için, hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalışmasını istemektedir”.⁸⁶⁹ İslam için aslolan, öbür dünya⁸⁷⁰ olmakla birlikte bu dünya Allah’ın bir eseri olarak kabul ve tasdik edilmektedir. Dünyanın Allahın bir eseri olarak görülmesi dolayısıyla kabulü durumunda ferde düşen, tabii âleme iştirak ile orada faaliyet göstermektir.⁸⁷¹ Bu dünyada insan, Allahın pasif bir seyirci ve müşahadecisi

⁸⁶⁴ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 206, Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 32.

⁸⁶⁵ Günay, *a.g.e.*, s. 206 (Johaim Wach, *Sociologie De la Religion*, Payot, Paris,1955, s. 47’den naklen), Weber, *a.g.e.*, s. 411-435.

⁸⁶⁶ Mardin, *a.g.e.*, s. 127.

⁸⁶⁷ Macit, *a.g.m.*, s. 261-262.

⁸⁶⁸ Frayer, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁶⁹ el-Münavi, *a.g.e.*, s. 12.

⁸⁷⁰ Türkoğlan, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, s. 48.

⁸⁷¹ Frayer, *a.g.e.*, s. 71.

değil; yeryüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir aletidir; ve o haliyle dünyanın dışında değil, içindedir.⁸⁷²

İslam, dünyasalı yine dünyevi planda örgünleştirmek ve müminlerin Allahın yasalarıyla uyum içinde olarak dünyada bir ussal tatmin ve tad almalarını sağlamak görevini üzerine almaktadır.⁸⁷³ İslam, kirli ve günahkâr bir varlık olarak dünyayı dışta, yani eşyanın maddesinde değil, içte(ilgi tarafında) arar. İlgî tarafı ile arada gerektiği kadar bir temas boşluğu bırakmaya özen gösterdikten sonra dış görüntüleri olarak mal, mülk tarafı ile ilişki kurmanın herhangi bir sakıncası yoktur.⁸⁷⁴ Dünya, kişinin Allah ile olan ilişkisini perdeler, ondan uzaklaştırır ve sadece kendisiyle meşgul ederse kötüdür.⁸⁷⁵ Dünya, bir geminin yüzmesi için gerekli suya benzer. Buna göre “bir geminin yüzebilmesi için suyun olması gerekir. Ancak su, geminin dışında kaldığı sürece onu yüzdürür. Aksi halde yani, gemiye dolarsa batırır”. Su, dünyayı gemi ise, insanı temsil etmektedir. İnsanın yaşayabilmesi, ahiret hayatını kazanabilmesi için bu dünya şarttır. Ancak insanın kalbini sadece dünya sevgisinin doldurması böylece ahiretin unutulması onun batması anlamına gelir.

Bir taraftan “*dünya hayatı sadece oyun ve oyalanmadır, ahiret yurdu sakınanlar için daha iyidir*”⁸⁷⁶ diyen Kur’anda dünya hayatını olumsuzlayan deliller, ahiret hayatını unutarak sadece dünyaya meyiletme tavrına ve vahiy dönemindeki Arap toplumunda dünyanın yegâne hayat ve hakikat alanı olarak görülmesi anlayışına ve bu anlayışa bağlı olarak kolektif bilinçte bu hayattan maksimum haz alma isteğine karşıdır.⁸⁷⁷ Nitekim ahiretin unutulması sadece dünyaya meyiledilmesine olumsuz tavır takınan Kur’an, “*insanlardan kimi Rabbimiz bize dünyada ver der; onun ahrette payı yoktur. Kimide rabbimiz, bize dünyadada ahrette de güzellik ver, bizi ateş azabından koru derler. Onların kazandıklarından bir payları vardır*”⁸⁷⁸ ayetiyle dünya-ahiret dengesinde başarılı insanları övmektedir. Yine “*sizin hayırlınız; dünyası için ahiretini terketmeyen, ahireti için de dünyasını terketmeyip her ikisi için çalışan ve insanlara yük*

⁸⁷² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 41.

⁸⁷³ Rodinson, *a.g.e.*, s. 123.

⁸⁷⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s. 55.

⁸⁷⁵ Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-Gazali, *İhya’u Ulum’id-Din*, Çev., Sıtkı Güllü, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1998, C. 4., s. 388.

⁸⁷⁶ *En’am*, 6/32.

⁸⁷⁷ Mustafa Öztürk, “*Kuranın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı*”, *Tasavvuf*, Yıl;7, Sayı; 16, Ocak-Haziran, 2006, s. 68.

⁸⁷⁸ *Bakara*, 2/ 201-202.

olmayandır”⁸⁷⁹ hadisi, bu dengeye işaret etmektedir. Dünya-ahiret dengesi demek, ahiret inancının dünya hayatında başarı, verim, ölçü ve renk getirmesi demektir. Ahiret inancı, ferde hem ahireti kazandıracak, hem de uhrevi gayelerle, niyetlerle yaptığı işlerde ona dünyayı kazandıracaktır.⁸⁸⁰

Her ne kadar İslam, dünya konusunda teorik düzeyde dengeli bir tutum öğütlemiş olsa da, inanların bu dengeyi her zaman ve her yerde tutturduğunu görmek zordur. Dengeyi tutturmak bir yana, tarihi, sosyo-kültürel şartlar içerisinde oluşmuş mevcut din anlayışı içerisinde öte dünyalığın bu dünyayı boğduğu; İslam’ın orta çağ hukukçularının ayrıntıladığı, o dönemin sosyo-kültürel şartlarıyla kurumsallaştırılmış biçimiyle, dünya ile kavgalı olduğu dahi söylenebilir. Bu haliyle Müslümanların dini etkilerle belirlenmiş dünya anlayışında biri, iyimser diğeri, kötümser olmak üzere iki farklı uçta beliren bir ikiliğin hakim olduğu, söz konusu ikiliğin katılımcılarımızın dünya anlayışlarını da etkilediği görülmektedir.

Katılımcıların hemen tamamı, *dünya hayatı, oyun ve eğlencedir o yüzden çalışıp çabalamanın bir anlamı yoktur* şeklindeki önermeye hayır, *dünya ahiretin tarlasıdır o yüzden burada durmadan çalışmak, çabalamak gerekir* şeklindeki önermeye ise “*evet*” cevabı vermişlerdir. Her iki cevap birlikte düşünülünce genel hatları itibariyle katılımcılarımızın dünya karşısında olumlu bir tutum ve tavıra sahip oldukları ve bu dünya için çalışmanın gerekli olduğuna inandıkları görülmektedir. Ancak örnekleme çok çalışkan insanları nitelemek için yaygın olarak kullanılan, “*gâvur gibi çalışıyor*” deyimini çok çalışmanın Müslümandan çok, kendi deyimleriyle gâvurlara has bir şey olarak addedildiğini göstermektedir. Bu haliyle katılımcılarımızın dünyaya karşı tutumlarında hem İslam’ın ideal düzeydeki dünya anlayışının hem de sosyo-kültürel şartlar etrafında örüntülenmiş, yer yer İslam’ın temel öğretisine aykırı olamakla birlikte, İslami öğretilerle meşrulaştırılmış kötümser dünya anlayışının izlerini bulmanın mümkün olduğu görülmektedir.

Katılımcılarımızın dünyaya karşı takındıkları tavrın içerisinde bulunan sosyo-kültürel, ekonomik vb şartlara göre farklılaştığı da gözlenmiştir. Nitekim *dünya, inanan insan için sıkıntı, ahiret bolluk yeridir* şeklindeki önermeye, ekonomik açıdan iyi

⁸⁷⁹ Ali bin el-Mütteki el-Hindi, *Kenzu’l-Ummal*, Hadis no: 6334.

⁸⁸⁰ Günay Tümer, “*Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Ahiret Dengesi,*” *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17 Haziran 1990, Bursa, Ensar Vakfı Yay., s. 13-35. s. 34

durumda olduğu gözlenen insanların çoğunluğunun “hayır” cevabı vererek *inanın insan, hem bu dünyada hemde ahrette bolluk içinde olabilir* diye ekledikleri görülmüştür. Aksine *dünya, inan insan için sıkıntı, ahiret bolluk yeridir* şeklindeki anlayışın ekonomik seviyesi düşük insanlar arasında daha yaygın olduğu gözlenmiştir.

Katılımcılardan birisinin, emekli ikramiyesinin yarısını bir dolandırıcıya kaptırdığını ve bu konuda çektiği sıkıntıları anlattıktan sonra zaten *bu dünya inanın insan için sıkıntı, ahiret ise bolluk yeri değil mi?, o yüzden çok fazla düşünmeye gerek yoktur*, demesi, aslında dünyaya karşı takınılan kötümser tavrın, insanların içinde buldukları çaresizlik durumunu rasyonelleştirmeye yönelik bir yansıtma olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla halk arasında yaygın olan bu ve benzeri anlayışların kaynağını dini değerlerden çok içerisinde bulunan koşullarda aramak yerinde olur. Ancak nedeni ne olursa olsun gerek bu dünyayı sıkıntı yeri gören bu anlayış, gerekse *çalışan da ölmüş çalışmayan da ölmüş, üç günlük dünya ne olacak* şeklindeki tutumlar, ortaya çıktığı dini-mistik anlamını kaybederek atasözü haline gelmiş, *şu fani dünya için bir lokma bir hırka yeter, ölmeden önce ölmek gerek* vb deyişler, insanı kendi içine kapanmaya yöneltmekte, dünyevi bir amaç için çalışmayı anlamsız kılmaktadır.⁸⁸¹

3.3.6.4. Tevekkül anlayışı(Külfetin üstünde nimet beklentisi) ve kanaat

İslami açıdan İnsan ruhuna yerleştirilmiş güzel yaşama heves ve arzusu, kazanmayı ve çalışmayı kamçulamakta (“*Mal ve evlât, dünya hayatının süsüdür.*” K. Kerim,19/46) kazanma arzusu, tevekkül ve kanaatle dengelenmektedir. İslamda tevekkül, çalışma hayatında gözetilmesi gereken dini ve aynı zamanda ahlâki bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. “*İş hakkında onlara danış (istişare et). Bir kerede azmettin mi gerisi için Rabbine tevekkül et*”⁸⁸² vb. ayetler bunun ifadesidir. Tevekkül, insanın gerçekleştirmek istediği bir “iş” için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu Allah'tan beklemesi halidir. Ayetin bütünlüğü içinde düşünüldüğünde tevekkülden önce istişare edilmesi yani, bir karar vermek için düşünülüp, konuşulması istenmektedir. Bu, tevekküle konu olacak bütün “iş”ler için geçerlidir. Yani insan, bir “iş” için gerekli her şeyi yaptıktan sonra Allah’a güvenmelidir. Böylece tevekkül, insanı çalışma konusunda harekete geçiren ve ümitsizliğe düşmekten kurtaran bir değer olarak görünmektedir. Çünkü, ulaşmayı istediği hedefe ulaşamadığı durumlarda insan, tevekkül sayesinde

⁸⁸¹ Remzi Demir, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay., Ankara, 2001, s. 15-16.

⁸⁸² *Âl-i İmrân*, 3/159.

ümitsizliğe düşmeyecek, belki kendini ve davranışını yeniden gözden geçirerek eksiklerini görmek ve tamamlamak suretiyle yeniden çalışacaktır. Bu yönüyle Allah'a tevekkül; çalışmada ümitsizliğe düşmemek için manevi bir kuvvettir.⁸⁸³ Ülgener'in deyimiyile uyanık ve tedbirli olmanın Tanrı katında nasıl olsa mükâfatsız kalmayacağı inancı içinde adımlarını ileriye daha sağlam atabilmektir.⁸⁸⁴ Teorik bazdaki bu haliyle tevekkül, aktif bir hayat anlayışına götürecek aktörlerden biri olsa da, onun kimi zaman insanların çalışma tutum ve davranışlarını olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Tevekkül konusunda katılımcıların istisnasız tümü, *çalışırken insan üzerine düşen her şeyi yapıp, sonra Allah'a tevekkül etmelidir* şeklindeki önermeyi doğru, *tevekkül her şeyi Allah'tan beklemektir*, şeklindeki önermeyi ise yanlış bulduklarını belirtmektedirler. Dolayısıyla onların ilk bakışta tevekkül konusunda insanı pasifize eden negatif tutumlara sahip olduklarını söylemek yanlıştır. Ancak içinde buldukları çalışma ve üretim şartları itibariyle tevekküle bırakılan alan çalışma ve insani sorumluluğa bırakılan alandan daha geniştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi onlar, içinde buldukları şartlar itibariyle başarıyı, kazanmayı kendi gayretlerinden çok Allah'ın iradesine hamletmekle genellikle tevekkülün çizdiği yaşantı biçimini benimsemektedirler.⁸⁸⁵ Geleceğin, doğa, iklim ve sosyo-ekonomik şartların belirsizliği içinde güvenlik, kutsal alana hamledilmekte ve fert bu çemberin dışına çıkmayı istememektedir. Bu durumda sürekli "iş" arama, uğraşma, didinme ve zihinsel faaliyetlerin sadece yarı açıklığı giderme yönünde biçimlenmesinin insanda alışkanlık yarattığı, fiziki çevredeki diğer insanlarda aynı yaşantı içinde olunca fertlerde bu çemberi kırma gücü ve atılımı meydana gelmediği söylenebilir.⁸⁸⁶ Bu durumda sürekli planlı, hesaplı ve sonucu açısından değerlendirmeye tabi tutulan bir çalışma anlayışı yerine tevekkül, atalet ve kayıtsızlığın savunması belki felsefesi halini alabilmektedir. Her şeyden önce emek, artık gerektiği kadarına katlanılacak bir külfet olarak, değer basamaklarının en altına itilmiş olup, gelecek kaygısı onunla boştaki ve açıkta kalmaktadır. Örneklemede yaygın kullanılan deyimlerden birisi olan "*yarına Allah kerimdir*" deyimini tamda bunun ifadesidir. Bu deyimden öngördüğü şekilde Allah'a hakkıyla tevekkül eden kişi artık yaşadığı anın çocuğu sayılır. Ne geçmiş, ne de gelecek

⁸⁸³ Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, Sebil Yay., İstanbul, 1977, s. 122.

⁸⁸⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s. 109.

⁸⁸⁵ Münir Koştas, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, T.D.V. Yay., Ankara, 1995, s. 103.

⁸⁸⁶ Orhan Türkdoğan, *Yoksulluk Kültürü, Gece Konduların Toplumsal Yapısı*, 2. Baskı, Dede Korkut Yay., İstanbul, 1977, s. 103.

onun gözünde değildir. Allah'ın ummadık yerde ve zamanda rızık kapılarını açması, onun değer ölçülerinde ön sırayı tutmaktadır.⁸⁸⁷ Bu durumda gelecek günlerin rızkı için tasalanmayı yeren, her günün kısmetini değişmez ve şaşmaz bir alın yazısı ile hemen kapısı önünde hazır sayan bir sakin ve müsterih hayat anlayışı⁸⁸⁸ ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın zorunluluk olarak görüldüğü bir toplumsal kesitte bu anlayışın, insanları çalışmaktan tamamen uzaklaştırdığını söylemek mümkün olmasa da, daha verimli ve daha çok çalışmaya, üretmeye belli ölçüde yabancılaştıracağını hesaba katmak gerekir.

Kırsal kesimde, dini inançların ve tevekkül anlayışının çizdiği bir dünya görüşünün fertler için doğal bir durum halini aldığını söylemek mümkündür. Mevcut şartlar içinde bu çemberin dışına çıkmak istenilmemekte tevekkülün kesinlikle şart olduğu belirtilmektedir. Çünkü “Allah izin vermedikten sonra bir sinek bile kanadını oynatamaz”, demek suretiyle her şey onun iradesine hamledilmektedir.⁸⁸⁹ “*Verende O, alanda O*”, “*ekici ol bilici olma*”, sözleriyle katılımcılarımız, genel anlamda başarı ya da fiilerin sonucunu kendi gayretlerinden çok, Allah'a tevekkülde garantilemektedirler. Hal böyle olunca inanan insanın davranışlarında karamsarlığa, ümitsizliğe düşmeye engel olması gereken tevekkül, çoğu zaman kerim olanın vaadine tam güvenmek, yarın için ihtimamı terk etmeye dönüşebilir.⁸⁹⁰

İnsanların ekonomik konularda hesap ve plan gibi bir anlayışlarının yokluğu, ya da üretim ameliyesini çevreleyen şartların belirsizliği nedeniyle harcanan emeğin ne kazandıracığı belirsiz olmakla birlikte bazen tevekkül çerçevesinde çizilen hayat ve çalışma anlayışı içinde insanların, emek verdiğinden fazlasını beklemediklerine dahi şahit olunabilmektedir. Nitekim *Allah ilmi isteyene, zenginliği istediğine verir* şeklindeki anlayışta, Allah'ın sorgusuz sualsiz mal vereceği şeklinde örtük de olsa *külfetin/harcanan emeğin üstünde bir nimet beklentisinin* olduğu açıktır. Allah'ın her şeye gücünün yetiyor olması, başarıyı kendi fiilerinden çok onun hikmetinde arayan insanlarda ister istemez *külfet üstünde nimet beklentisi* ni geliştirmiştir. Anlaşılan dünya ve onda geçerli olan nedenler ihmal edilince ya da şu veya bu şekilde bu nedenlere başvurulamayınca, kurtuluş, çalışmada ya da harcanan emeğin karşılığında değil, doğaüstünün cömertliğinde aranmaya başlanmaktadır. Akif'in; “*başın sıkıldı mı kafı o*

⁸⁸⁷ Ülgener, *a.g.e.*, s. 72.

⁸⁸⁸ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 95.

⁸⁸⁹ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 211.

⁸⁹⁰ Erzurumlu İ. Hakkı, *Marifetname*, Sadeleştiren; Faruk Meyan, Veli Yay., İstanbul, 1981, s. 549

*nazlı sesin; yetiş de kendisi gelsin ya Hızırı göndersin,*⁸⁹¹ dizeleriyle yerdiği halk arasında yaygın olan, *kul sıkışmadan Hızır yetişmezmiş* deyişle ifade bulan, Hızır inancı da bu tutumun izlerini taşımaktadır.

Kanaatkârlıkla ilgili tutumlara gelince; kanaat, başkalarının kazancına göz dikmeden, bireysel irade ve çalışma sonucu elde edilen kazançla yetinme⁸⁹² ya da kazanç isteğinde, elde etme ve harcamada itidalli olma hali olarak tarif edilebilir. İslam, kişinin kendi elde ettiğiyle yetinmesini ve hemen her konuda itidalli olmasını istemekle birlikte elde edilen kazançtan sadaka, zekât vb. şekilde infak etmeyi hayırlı bulmakta bunu da ibadet olarak görmektedir. Şüphesiz insanın bu ibadetleri yerine getirmesi için kendi yetineceğinden fazlasını kazanması, belli bir birikime sahip olması, bunun içinde çalışması gerekir. Bu değerlendirmeler ışığında İslam'ın teorik olarak ortaya koyduğu söz konusu kanaat anlayışının çalışmaya karşı pasif tutumları işaret edecek bir yapıda olmadığı iddia edilebilir olsa da pratikte, bunun aksi hükümlere götürecek bir kanaat anlayışının olduğu da malumdur.

Örneğimiz açısından kanaatkârlık konusunda bir farklılaşmanın olduğu dikkat çekmekle birlikte kanaatkâr tutumların yaygın olduğu da gözden kaçmamaktadır. İnsanı pasifliğe itecek bir kanaat anlayışının daha çok ekonomik açıdan kötü durumda olduğu gözlenen insanlar arasında yaygın olduğu görülmektedir. Onlar, *kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmek için çalışmayı tamahkârlık saymakta oturacak bir ev, örtünecek bir giysi, yenecek bir ekmekten daha fazlasını için çalışmanın bir anlamın olmadığını* düşünmektedirler. Öncelikli ihtiyaçların tatmin edilememiş olmasının ekonomik seviyesi düşük insanları, ikinci derecede önemli ihtiyaçları karşılamaya yönelik çalışmayı anlamsız görmeye ittiği iddia edilebilir. Buna karşılık ekonomik seviyesinin iyi olduğu gözlenen insanlarda bu yönde bir kanaatkârlık anlayışına pek rastlanmamaktadır. Örneğin Sakalikesik köyünde mülakat yaptığımız ekonomik durumu iyi olduğu söylenen yaşlı bir katılımcı, *kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmek için çalışmanın tamahkârlık olmayacağını* belirttikten sonra Sabancı ve Koç'u örnek vererek onlar bu durumlarında hala çalışıyorlarsa ben neden daha fazlası için çalışmayayım diye eklemiştir. Bununla birlikte örnekte çalışmanın genel gayesini ifade etmek için kullanılan *“muhannete muhtaç olmamak”, “ölürken cebimizde kefen parası bulunsun*

⁸⁹¹ Ersoy, *a.g.e.*, s. 268.

⁸⁹² Ramazan Altıntaş, “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar*, C. 3, Sayı; 7, Mayıs-Ağustos, 2000, s. 127.

yeter”, “*az verip gezdirmesin, çok verip azdırmasin*” deyimlerinin kullanım sıklığı, kanaatkâr tutumların yaygın olduğunu göstermektedir. Yine yaygın bir şekilde kullanıldığı görülen deyimlerden birisi olan, *aza kanaat getirmeyen, çoğu bulamaz* deyimini de aslında genel anlamda bir kanaatkârlık ifadesi olarak zikredilebilir. Bu tutum “*Allah, az rızka rıza gösterenin amelinin azlığına rıza gösterir*”⁸⁹³ şeklindeki hadis vb dini öğretilerin halk katındaki basit ifadesi olarak görülebilir. Anlaşılan her şeyin Allahtan olduğu anlayışının hâkim olduğu bir ortamda bu ve benzeri öğretilerin etkisiyle az bir gelire kanaat göstermenin Allah katında mükâfatsız kalmayacağı düşünülmektedir. Bu anlayış, katılımcıların *yaptığınız işten elde ettiğiniz kazanç ihtiyaçlarınızı karşılamaya yeter mi?* şeklindeki soruya verdikleri kanaatkâr cevaplarla da ötüşmektedir. Zira ekonomik açıdan iyi durumda olmadığı gözlenen katılımcıların dahi birçoğu, buna “*Allaha şükür aç kalmıyoruz*”, “*var diyelim ki, Allah var etsin*” şeklinde cevap vermişlerdir.

Geniş bir açıdan bakılınca genelde insanımızın özelde örneklelimizde yaşayan insanların fiiliyatta çok da kanaatkâr olmadıklarını söylemek yerinde olur. Daha önce zikredildiği üzere katılımcılarımızın birçoğunun *zenginliğe kimse hayır demez* şeklinde hiç de kanaatkâr olmayan bir anlayışa da sahip olduğu görülmüştür. Bu ve kanaatkârlığın ekonomik seviyesi düşük insanlar arasında daha yaygın olduğu gözlemi, daha fazla kazanç isteğinin günümüz dünyasında ortalama bir insanın temel isteklerinden biri olduğu müşahadesiyle bir arada düşünülünce kanaatkâr tutumların aslında içerisinde yaşanan olumsuz şartları ussallaştırma yoluyla çatışmadan kurtulma gayretinin ürünleri oldukları söylenebilir. Yani mevcut haliyle kanaatkârlık, dini öğretiler kadar hatta daha ziyade içerisinde yaşanan şartların zorlamasıyla oluşmuş bir anlayış olarak gözükmektedir. İçerisinde yaşanan şartların belirsizliği, tabiatın sınırlamaları, yapılan işin verimsizliği ister istemez çalışma aktivitesinden beklentileri asgari düzeye indirmekle kanaatkâr tutumları beslemekte bu konudaki dini öğretilerin algılanış biçimi içerisinde bulunan durumu doğal bir hal gibi algılamaya neden olmaktadır. Bu algı, *işten artmaz, dıştan artar* deyiminde ifade bulan servetin, mal ve mülkün çalışarak ve didinerek elde edilemeyeceği tam aksine tasarruf edilerek ya da içinde yaşanan şartlara uyumla, var olanla yetinme ile elde edilebileceği anlayışına ulaştırmaktadır. İnsanın doğal olan kazanç hevesinin, mevcut şartlar altında çok çalışma

⁸⁹³ Ebu'l-Kasım Süleyman ibnu Ahmed ibnu Eyyub Et-Taberani, *el-Mucemu'l-Kebir*, Thk., Hamdi es-Silefi, Mektebatü'l-Ulum ve'l-Hikem, Mavsil, 1983, VIII, s. 140, el-Hindi, *a.g.e.*, s. 178.

ile karşılanamaması gerçeğinin var olanla yetinmeye ya da asgari ihtiyaçların karşılanmasının yeterli olacağı inancına götürmesi kadar tabii bir şey olmasa gerektir.⁸⁹⁴ Bu, açıkça dinamik, girişimci ruhlu olmayan bir tutumla içerisinde yaşanılan şartların oluşturduğu sınırlı çemberi kırmaya uğraşma ve bu uğurda çalışma yerine mevcut şartlara uyuma atıfta bulunmaktadır.

3.3.6.5. Kader anlayışı

Hiçbir büyük din kaderci öğelerden arınmış değildir.⁸⁹⁵ İslam dininde de, Allah'ın bütün mahlûkatı belirli bir süre için bir düzen içerisinde yarattığı⁸⁹⁶ bu süre içerisinde bütün olup bitenler ve olacak olanların Allah'ın bilgisi dâhilinde olduğu⁸⁹⁷ ve Allah'ın takdir ettiği bu sürecin “Levhi Mahfuzda kaydedildiği”⁸⁹⁸ geleceğin, insanın yapacaklarının ve başına geleceklerin Allah tarafından önceden bilindiği ve takdir edildiğine dair kaderci unsurlar vardır. İnsanın bu takdir edilenin muhtevasını bilmeksizin takdir edilmişliğini bilmesi itibariyle sübjektifleşen bir açılım olan pratikteki kader anlayışı,⁸⁹⁹ ister istemez insanın yapmış olduğu ve yapacağı fiillerin sonucu üzerindeki etkisinin, irade, güç ve sorumluluğunun ne olduğu sorusunu üretmektedir. Bireyin bu soruya kendince verdiği cevap ise, onun bütün davranışlarını olduğu gibi çalışma davranışını, tutum ve anlayışını da etkilemektedir.

Kur'an insanı kendi fiilinden sorumlu, güç ve irade sahibi olma gibi özellikleriyle tanımlamış ve onun halife oduğunu ilan etmiş olsa da⁹⁰⁰ insanın yeryüzündeki yaşamında Allah'ın insanla ilgilendiği ve onun hayatını etkileyecek şekilde işlerine karıştığı Kur'an'a dayanılarak çok rahat ortaya konabilir. Fakat bunun insanın anlayacağı ahlak kurallarına ve insanın iradesine endeksli olduğu da birinci iddia kadar gerçektir.⁹⁰¹ Allah, her şey için bir had ve miktar tayin etmiştir. Ne var ki had tayininde ilahi takdirin rastgele zuhur etmeyip daha başında kişinin istidat ve kabiliyeti miktarınca tecellisini esas kabul edince, beşer iradesi bir yerde devreye

⁸⁹⁴ Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisad Siyaseti*, s. 111.

⁸⁹⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 224.

⁸⁹⁶ *Nahl*, 16/61.

⁸⁹⁷ *Hadîd*, 57/22..

⁸⁹⁸ *En'am*, 6/38,59.

⁸⁹⁹ Usta, “*Ahiret İnancında Yabancılaşmanın İktisadi Zihniyete Yansımaları*”, s. 151.

⁹⁰⁰ Erol Güngör, *İslamın Bu Günkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1990, s. 270-280.

⁹⁰¹ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000, s. 22.

girecektir.⁹⁰² Bu haliyle İslam'ın öngördüğü kader inancının insan sorumluluğunu ortadan kaldırmadığı, dolayısıyla insanı diğer bütün olaylarda olduğu gibi çalışma konusunda da atıl ve pasif ilan etmediği rahatlıkla altı doldurulabilecek bir iddia olsa da pratikteki kader anlayışının, kaderciliğe yani insan sorumluluğunu bulandıran bir paradigmaya dönüşerek zaman zaman pasif bir hayatın felsefesi haline geldiğine şahit olunabilir.

Çalışmayı insanın doğayı, toplumu ve akabinde kendini dolayısıyla kaderini değiştirme, doğa ve insani kurumlardan kaynaklanan engelleri aşma yetisi olarak tanımlayabiliriz. Çalışma sayesinde insan, doğanın ve onun insani kurumlarının dayattığı engellere rağmen, kadere inanmanın bakış açısına göre verdiği etkisizlik hissini üstüne yükselebilir.⁹⁰³ İnsanlık tarihinin ilkel dönemlerinden günümüze uzanan sürecinin müşahedesi çalışmanın bu yönünü ortaya koyma açısından yeterlidir. Zira tarih, insan iradesi ve çalışmasının değiştirici ve dönüştürücü özelliğinin izlerinden başka bir şey değildir.

Çalışma, insan iradesinin görünümü ve bir nevi kaderini değiştirici bir faaliyet olmakla birlikte onun insan hayatındaki değeri, önemi insanın kader anlayışı ya da inancının etkisinden uzak değildir. Zira insanın kendi güç ve iradesine atfettiği değer onun çalışma anlayış ya da tutumları üzerinde etkili olmaktadır. Nitekim daha öncede yer yer belirtildiği gibi her şeyin Allaktan bilinmesi, örneklemimizin günlük dilinde, “*veren de Allah, alan da Allah*” deyimiyile karşılık bulan kaderciler anlayış, sorumluluğun insanın bizatihi kendisinden Allah'a kaymasına neden olabilmekle çalışmayla ilgili tutum ve davranışları olumsuz yönde etkileyebilir.

Dini inançların psikolojik yönü göz önüne alındığında kader inancı, insana dengeyi tembih etme ve psikolojik bir rahatlatma işlevi gördüğü açıktır. Kaderle ilgili “*ne yerde ne de kendi nefislerinizde meydana gelen hiçbir şey yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta olmasın. Doğrusu bu Allaha göre kolaydır. Bu elinizden çıkana üzülmesiniz ve de Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarıyasınız diyedir*”⁹⁰⁴ ayetiyle de Kur'an, insanların içinde buldukları çeşitli imkan veya sıkıntılar karşısında tavır ve davranışlarında dengeli kalıp, kendilerini kaybetmemelerini

⁹⁰² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 70.

⁹⁰³ Levenstein, *a.g.e.*, s. 133.

⁹⁰⁴ *K Kerim*, 57/22.

hedeflemektedir.⁹⁰⁵ Bu haliyle kaderci çizgiye yakın olmanın sorumluluktan kaçma ile birlikte rahatlatıcı, olumsuzluk durumunda yaşanacak sıkıntıları hafifletici bir yanı vardır. *Nasip, kısmet, taktir, yazgı* gibi kavramların gündelik hayattaki kullanım sıklığını herkes bilir.⁹⁰⁶ İnsan, hedeflediği bir amaca ulaşamadığı zamanlarda, başına gelen olumsuz durumlarda sonucu, nasip, kısmet gibi inançlarla açıklayarak psikolojik bir rahatlama sağlamaktadır. Örneklerimizde kader anlayışının çalışma sonucu istenilen hedeflerin elde edilmediği durumlarda bu yönüyle işlevsel olduğu söylenebilir. Kader inancının bu yönünü ifade eden *çalışıp çabalamanızın sonucunda istediğiniz şeyi elde edemediğiniz durumlarda nasip değilmiş diyip geçmek gerekir*, şeklindeki önermeye “nasip değilmiş” diyip geçmek yerine, bu durumun nedeninin araştırılması gerekir diye cevap verenler olduğu gibi, katılımcıların çoğunluğunun hiç düşünmeden *evet* cevabı verdiği gözlenmiştir.

Yapılan herhangi bir “iş” sonucunda istenilen hedef elde edilmediğinde nedenin kadere, kısmete, Allah’ın takdirine hamledilmesi, psikolojik bir rahatlama sağlasa da, hatta o andaki şartlar itibariyle rasyonel bir davranış gibi gözükse de sorumluluğun yansıtılması olarak insanı devreden çıkarabilir. Böylece kişi, kendi fiilinin sonucunu kadere dolayısıyla Allah’a hamlederek sorumluluğa muhatap olmaktan kurtulur. Kadere sığınmanın daha çok istenmeyen durumlarda başvuru olan bir savunma mekanizması olduğu gözlemi kaderciliğin, psikolojik rahatlama ya da aktiviteyi rasyonel göstermeye yönelik fonksiyonunu ortaya koysa da, bu anlayışın bakış açısına göre insanı tembeliğe sürükleyecek bir yola kapı aralayabileceği kuşkusuzdur.

Konuyla ilgili olarak *fakirlik kader midir, yoksa insan çalışarak fakirliği yenebilir mi?*, şeklinde soruyu katılımcıların çoğunluğu, *zenginlik de, fakirlik de Allah'tandır* şeklinde cevaplamış olmakla birlikte, teknik imkânlar ve ekonomik yönden iyi olduğu gözlenen insanların bazılarının, kendilerine olan güvenin etkisiyle olsa gerek, fakirliğin bir kader olmadığına, insanın çalışarak bunun üstesinden gelebileceğini kuvvetle savundukları görülmüştür. Bu ikinci kısım katılımcılara göre kendi deyimleriyle *fakirlik bir gün, iki gün ya da üç gündür*, yani çalışan bir insan için fakirlik geçicidir, insan çalışarak fakirliği yenebilir. Oysa ekonomik şartlar açısından daha aşağı

⁹⁰⁵ Yener Öztürk, “Kaderle Alakalı Yeni Yorumlara Eleştirel Bir Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi*, sayı;14, Kış 2003, s. 131.

⁹⁰⁶ Usta, *a.g.e.*, s. 47.

seviyede olan insanlar, fakirliğin bir kader olduğu şeklinde kaderci bir anlayışta hemfikirdirler.

Geliri artırmanın ve daha iyi bir hayat sağlamanın en öncelikli yolu planlı ve sürekli bir çalışma mıdır, yoksa öncelikli yolu Allah'ın “yürü ya kulum” demesi mi gerekir?, şeklindeki önermemize katılımcıların ekserisi, bunun öncelikli yolunun Allah'ın nasip etmiş olması olarak belirtmişlerdir. Onlara göre öncelikle Allah nasip etmiş olmalı, ama insan da çalışmalı, istemelidir. İlk bakışta çalışma sonucunda elde edilen girdinin Allah ve insanın ortak sorumluluğundaymış gibi algılandığı görülmektedir. Ancak onların gözünde insan gayretinden çok, Allah'ın takdirinin ön planda olduğu bu ortaklık konusundaki dengenin bozulduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Nitekim katılımcılarımızın çoğunluğuna göre insan cehd eder ama Allah yine de vermeyebilir, yani Allah çalışmayana kesinlikle vermez, ama çalışana da vermeyebilir. Açıkça Allah'ın adaletinden çok hikmeti ön plandadır.

Bu değerlendirmeler ışığında Ülgener'in “tabiatla baş başa yaşayan ve diğer toplumsal kesitlere oranla daha çok Allah'ın lütuf ve inayetine bağlı bulunan çevreler için, tabiatın içinde her zaman hazır ve nazır bulunan bir kutsal anlayışı geçerli olduğu, bunun doğal sonucu olarak, bazen ikinci sebepleri de bir kenara bırakarak, dünya görüşü bakımından tamamen fatalist bir zihniyete saplanıldığı”⁹⁰⁷ şeklindeki değerlendirmesine katılmamak için bir nedenin olmadığı görülmektedir. Böyle bir zihniyetin etkisiyle insan, nasibini hiç bir yerde garanti görmeyerek her şeyi kılı kırk yaracasına hesaplamaya ve kazanmaya kendini mecbur hisseden modern “iş” ve vazife insanın aksine, hikmetine akıl sır ermez, fakat daima imdada hazır doğüstü kuvvetlerle nasibini garantilemiş olduğuna kanidir. Kani olduğu içinde kiritik kontrollü bir davranışa zorlamak için herhangi bir zaruret karşısında değildir.⁹⁰⁸

Katılımcıların çoğuna göre *nasip*, *kader*, *kısmet* bunların hiç birisi çalışmanın gerekliliğini ortadan kaldırırsa da mevcut anlayışın sorgulamacı, sorumluluk alıcı bir zihniyetin oluşmasında en büyük engellerden biri olduğu söylenebilir. İnsani sorumluluğa matuf bir alanda müdahaleci bir Allah anlayışıyla, meydana gelen her olaya doğüstü bir özellik maletmeyi öğrenmiş kişilerin içinde yaşanan durumu sorgulama olasılıklarının düşük olması muhtemeldir.⁹⁰⁹ Özünde nasip, kısmet, Allah'ın

⁹⁰⁷ Günay, *a.g.e.*, s. 212.

⁹⁰⁸ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 41-43.

⁹⁰⁹ Kuran, *a.g.e.*, s. 224.

bize münasip gördüğü, olayların kötü sonuçlarını tevekkülle karşılama durumudur. Yani “bu konuda benim çok fazla yapacak bir şeyim yok, daha çok Allah’ın yetki alanına girer” demektir. *Nasipse gelir çinden, yemenden, Nasip değilse ne gelir elden?*, dizelerinde vücut bulan bu anlayışla, kişinin yapacak çok fazla bir şeyi olmadığından sonuçta elde edilenle nisbi yetinme, kısaca kanaatkarlık ortaya çıkmaktadır. Böylece fertlerden daha iyi bir durum için uğraşmamalarını beklemek yanlış olmayacaktır. Onlar, yaşamlarının olumsuz yönlerini, başarısızlıkları, fakirliği, çaba eksikliğinden ziyade kötü kader ile açıklamayı tercih edeceklerdir. Bu nedensel açıklamalar ister istemez çalışmayla ilgili tutum ve davranışları etkileyecek, sonuçta ne yazık ki insanın doğayı, toplumu ve akabinde kendini dolayısıyla “kaderini değiştirme”, doğa ve insani kurumlardan kaynaklanan engelleri aşma yetisi olarak tanımlayabileceğimiz çalışma, insanın yanlış kader anlayışının, mağduru olacaktır. Kişi, çalışıp çabalama ya da hesap peşinde koşma yerine kendini doğaüstü bir kuvvetin garantisi altında görecektir.⁹¹⁰

Aslında sadece kırsal kesim insanının değil, toplumumuzun önemli bir kesiminin zihniyetinde taktidirin, insan irade ve gayretinin önünde tutulduğu söylenebilir. Türk toplumunu temsil etme yeterliliğine sahip olduğu söylenen bir örneklem üzerinde yapılan bir araştırmanın bulgularına göre zenginliği insanın kendi çalışmasına bağlayanların oranı % 56, 5 iken, Allah’ın lütfu olarak görenlerin oranı % 36, 4 tür.⁹¹¹ Şüphesiz % 36,4 oranı, % 56,5’e göre düşük olmakla birlikte hiçte küçümsenemeyecek bir yüzdendir. İnsanımızın en azından bir kısmının zihninde “*Allah ilmi isteyeneye zenginliği istediğine verir*”, “*Allah yaparsa bir kulun işini mermere geçirir dişini, Allah yapmazsa bir kulun işini muhallebi yerken kırar dişini*” deyimlerinde ifade bulan, ne yapacağı belli olmayan, insana yaptıkları ve yapabilecekleri ölçülemeyen, bilinmeyen, tahmin edilemeyen, istediğini yapan, insani düzlemde anladığımız ahlak kavramıyla yapacakları ve yaptıkları anlaşılmayan bir Allah tasavvuru vardır.⁹¹² Bu tasavvurun etkisiyle olsa gerek, herhangi bir köşe başında dilencilik yapıp, para isteyen birisine karşı hemen herkesin ilk tepkisi; *çalış, çabala sende kazan* şeklinde değil, *Allah versin* demektir. Yine bu Allah tasavvurunun doğal bir sonucu olarak bolluk, zenginlik, iyi yol tutunlara rabbani bir mükâfat, kıtlık, yoksulluk ise doğru yoldan sapanlara Allahın hışım

⁹¹⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s. 41; İ. Hakkı, *a.g.e.*, s. 559.

⁹¹¹ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, Tesev Yay., İstanbul, 2006, s. 57.

⁹¹² Bu Allah Tasavvurunun Ehli Sünnet’in Allah ile insan arasında kurduğu ilişkiye de dayandığı söylenebilir. Güler, *Allah’ın Ahlakiliği Sorunu*, s. 23.

ve gazabıdır.⁹¹³ *Az verip gezdirme, çok verip azdırma* deyiminde bu anlayışın da izleri vardır.

"*Su akarını bulur*", "*her şey olacağına varır*", "*olmuşla ölmüş birdir*", "*akacak kan damarda durmaz*" deyimleri birer halk deyişidir. Olumsuz bir gidişat karşısında ya da kabul ettirilemeyen, önlenemeyen durumlar için "sen ne yaparsan yap sonuçta o iş/durum, olması gerektiği gibi olur" anlamındaki bu deyimler, insanımızın gözünde insan iradesinin takdir edilmişlik karşısındaki değerini ortaya koymaktadır. İslam dinine göre insanın yaptığı bütün fiillerden sorumlu tutulması kaderciliğin tahtını sarsmasına rağmen bu deyimlerde ifade bulan tutumlar, insanı akıp giden hayat ve olaylar karşısında etkisiz, sorumsuz ilan etmekten başka bir şey değildir. Hayat ve olaylar karşısında etkisiz olan insan için, akıp giden hayat ve onun içerisinde yaşanılanlar başa gelen ve çekilmesi gerekli şeyler olarak algılanır ve *başa gelen çekilir*.

Dini ya da basit tasavvufi itikatların halk arasında öteden beri mevcut temayüllere vasıta olmak ve dolayısıyla onlara meşruiyet imkânı kazandırmakla onları daha ziyade kuvvetlendirdiği inkâr edilemez.⁹¹⁴ Çoğu durumda onların başlangıçta ifade ettiği derin mistik anlamları unutulmuş kuru birer söz halinde basitleştirildiği ve bu şekliyle davranışlara yön verdiğini gözlemek mümkündür. Nitekim katılımcılarımızdan bazılarının kader konusunda verdikleri cevaplara ekledikleri Erzurumlu İbrahim Hakkıya ait *görelim Mevla neyler, neylerse güzel eyler*⁹¹⁵ dizelerinde sözü edilen, esasında derin bir mistik esprinin halk katına indirilmiş ve indirilirken de aslındaki öz ve manadan soyulup, sığlaştırılmış bir uzantısından başka bir şey değildir.⁹¹⁶ Bu dizelerin arkasındaki tasavvufi espri unutulmuş insanın günlük davranışlarına yön veren bir inancın basit ifadesi haline gelmesi, insanı hiçbir reaksiyon gösteremeyen, tamamen teslimiyetçi varlık ilan etmektedir. Bu hem insanın, onun sorumluluğunun inkârı, dünyanın imarı misyonunun gölgelenmesi anlamına geldiği gibi, hem de insanlık tarihini ve gelişim sürecini görmezden gelmek demektir.

Kendisi hakkında takdir edilenin ne olduğunu bilmemesine rağmen Müslümanların, özellikle de günümüz Müslümanlarının kader ve ahiret inancı konusundaki düşüncelerini zaafa uğratan belki de bu takdir edilmişliği bilmeleridir.⁹¹⁷

⁹¹³ Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, s. 50-51.

⁹¹⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s., 135.

⁹¹⁵ İ. Hakkı, *a.g.e.*, 589-590.

⁹¹⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s. 108.

⁹¹⁷ Usta, *a.g.m.*, s. 151.

Nihayetinde yine Weber'in yolunu takip edersek, teorik anlamda takdir edilenin ne olduğunun bilinmemesi ya da bu noktadaki belirsizliğin, takdir edilenin ne olduğunu görmek için insanı daha çok çalışma, uğraşma, didinmeye yönelik olumlu tutumlara sevk etme ihtimaline rağmen, bunun aksi konuma sürüklenme, sınırlı pratikte yaşanan tecrübenin (çabaların boşa çıkmasının) teoriyi algılama biçimi üzerindeki etkileri sonucu ortaya çıkmaktadır. Katılımcılarımızın kadercı tutumları dini inançların sofistike değerlendirmesinden çok tecrübenin ürünü olarak görülebilir.⁹¹⁸ Bu nedenle kaderciliğin nedenlerini tecrübeleri belirleyen şartlarda aramak daha doğru bir yaklaşım olarak durmaktadır.

Ge Destene de Bernis, geleneksel olarak tarıma dayanan ve teknik ilerlemenin olmadığı bütün toplumların kadercı olmasını, onların çabaların başarıya ulaşmasında rasyona bağlı öğelerin büyük bir rol oynadığının bilincine varmış olmalarına⁹¹⁹ bağlamaktadır. İçerisinde bulunulan doğal, sosyal ve ekonomik şartların belirsizliği, rasyonel çalışma zihniyetinin yokluğu, insanlarda davranışın sonuçlarını ister istemez şans ya da kadere hamletme meyli uyandırmaktadır. Bu açıdan kadercilik, toplumsal yapının yansımalarını taşır. Girişim zihniyetinin bulunmayışı, kadercilik, gerçekten dinsel buyruklardan çok sair düzensizlikten ve iktisadi imkânsızlıktan gelmektedir. Kırsal kesimde söz gelimi ferdin hayatı boyunca kendi imkânlarını geliştirme şansı mevcut olmasına rağmen, mevcut şartlar altında bir kimsenin torunlarına bırakabileceği imkânlar kendi dedeleri zamanındaki imkânlardan daha geniş değildir.⁹²⁰ Bu şartlar içerisinde insanın ne kadar çalışırsa çalışsın Allah vermedikçe ya da şansı tutmadıkça zengin olamayacağına inanması, ister istemez böyle bir kader anlayışını desteklemektedir. Böylece kader, olayları yorumlama yöntemi olmakta, eyleme geçmeden, kılını kıpırdatmadan başarısızlıklar çevrimine tahammül etmeyi, kaçınılmaz olana tevekkül etmeyi ve görüldüğü kadarıyla hiçbir anlama gelmeyen bir var oluşu göze almayı sağlayan bir negatif salamete⁹²¹ dönüşmektedir.

İnancımıza göre davranışlarımızda ya da gelişen olaylarda hesaplanamayan doğaüstü güç ya da güçler vardır. Bir davranışın sonucunu etkileyecek teknik

⁹¹⁸ Daha önce geçtiği üzere kümbet köyünde bir katılımcının, “geçen yıl arkadaş çalıştı çabaladı mereğini doldurdu ancak bir gecede mereği yandı. Sen Allah vermedikten sonra sen ne kadar çalışırsan çalış” şeklindeki ifadesi ve buna benzer örnekler bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

⁹¹⁹ Rodinson, *a.g.e.*, s. 126.

⁹²⁰ Rostow, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, s. 5.

⁹²¹ Shayegan, *a.g.e.*, s. 150.

imkânların bunları (hesaplanamayan unsurları) sıfıra indirmesi çokta mümkün görünmemektedir. Ancak bu imkânların yokluğunda ya da eksikliğinde davranışın veya olayın sonucunun tümüyle bilinç düzeyinde bu güce atfedilme ihtimali artmaktadır. Elinizde sonucu değiştirmek için yeterli araçlar veya alternatiflerinizin olmadığı durumlarda olayı, doğaüstü güce atfetmenin psikolojik rahatlama sağlamanın yanı sıra olayı çevreleyen şartlar içinde rasyonel olduğu bile düşünülebilir. Kaderciliğin kaynağını da bu noktada aramak gerekmektedir. Özellikle sekülerizasyonun insanların doğayı değiştirmelerine yardımcı olacak teknolojik ilerlemenin kesafetli dönemine rastlaması bu noktada kayda değerdir. İnsan ancak kendi yetenekleri ve imkânları sayesinde, kendi kaderinin değişebileceğine ve bunun da kendi elinde olduğuna inanabilir. Onun kendi irade ve gücüne biçtiği sınır, yine onun yetenek ve imkânlarıyla doğru orantılıdır. İnsanın kendi kaderini belirleme ve olaylara yön verebilme inancını güçlendirecek tek mümkün yol, eşya ve olaylarla bilgi, yetenek ve teknik imkanlar sayesinde kuracağı rasyonel ilişkidir.

Bir Erzurum fıkrası şöyledir; *Baba ve oğul dağda puslu bir havada koyun otlatırken etraflarında kurtlar belirir. Babası oğluna; “oğul kulhü (ihlas Suresi) yü oku” der. Oğul babasına dönerek “baba; bırak kulhüyü de becerebiliyorsan köpek gibi havla, çünkü bunlar ancak ondan anlarlar”* diye karşılık verir. Bu durum kırsal kesim insanının herşeyi Allahtan beklemeye yönelik tutumlarının, hurafe ya da batıl inançlarının aslında çaresizlik ve bu çaresizliği yenecek bilgi ve donanımın eksikliğinden kaynaklandığının ifadesidir. Çevresinde meydana gelen olayların sebepleri ve sonuçları hakkında bilgi sahibi olmayan kırsal kesim insanı, kendisine göre bir takım doğrular icat etme yolunu seçtiği sylenebilir.⁹²² Yaşar Kemal’in Çukurovada pamuk tarlalarında çalışan köylüleri konu aldığı ve birbirinin devamı olan Yer Demir Gök Bakır ve Ölmez Otu romanlarında, birinci romanda köylünün çalışma koşulları ve ekonomik darlık gibi sıkıntılı bir durumda sıradan bir insanı mit haline getirdiği ona olağan üstü bir gözle baktığı, aksine aynı köylünün sıkıntılarını biraz olsun hafifleten bir ortamda, (Ölmez Otu’nda) aynı kişiyle dalga geçmeye başladığı görülmektedir. Köylü, birinci romanda çare diye sarıldığı bir mite sığınarak, geçici de olsa kendisini kuşatan gerçeğin katılığından uzaklaşmayı başarır. Ölmez Otu’unda ise bu miti çare olmaktan

⁹²² Ramazan Kaplan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s. 129.

çıkarmak gerçek bir imkânâ kavuşunca, kendi yaptığını yine kendisi yıkmaya başlar.⁹²³ Bu örnek, İbrahim Yasa'nın; "kurak yıllarda yağmur için yatırların başında kurbanlar kesen, dualar eden halka, yağmurun bu gibi dualarla ilgili olmadığını fizik yolu ile izah ettikten, üstelik köylünün arazisini sulama imkânını temin ettikten sonra köy halkınının bu inançları ortadan kalkacaktır,⁹²⁴ ifadesi ile birlikte düşünülünce, eşyanın mahiyetini ve doğa kanunlarını bilmemekten kaynaklanan hurafe ve batıl inançların, kaderciliğin değişiminin maddi alt yapı gelişmelerine dayalı eşyayla, doğayla kurulabilecek rasyonel ilişki sayesinde mümkün olacağını gösterir. Ancak rasyonelitenin hâkim olmasıyla birlikte insanlar, yanlış inançlardan kurtularak toplumsal gerçekleri mukadder kılınmış olmaktan ziyade yönlendirilebilir bir şey olarak görmeye başlarlar.⁹²⁵

Her zaman olmasa da birçok durumda insanlar pazar mentalitesinde hareket eden tüketiciler gibi fayda ve zararlarını düşünerek rasyonel tercihlerde bulunur ve bu doğrultuda hareket ederler.⁹²⁶ Dolayısıyla herhangi bir davranış istenilen sonuca ulaşmadığında ve sonuç üzerinde etkili olabilecek, onu değiştirecek imkânlar, alternatifler elde olmadığı, sorunların keşmekeşlik yarattığı güvensiz bir ortamda hazırlanmış cevaplar veren, psikolojik bir rahatlama sağlayan kader vb. inançlara sığınmak rasyonel bir tercih olarak görülebilir. Bu haliyle örneklerimizde yaşayan insanların inançları tarafından tuzağa düşürülmediği, aksine hangi dini inanç ya da davranış içerisinde yaşanan şartlarda amaca uygunsuz onu daha içten kabullendiklerini iddia etmekle çok ileri gitmiş olmayız. İslamda kaderciler öğelerin bulunduğu inkâr edilemez. Ancak asıl önemlisi, seçmeci bir tavırla aktiviteye, insani sorumluluğa vurgu içeren öğelerin göz ardı edilerek kaderciler bir zihniyete kaymayı cazip hale getiren, bu zihniyeti perçinleyen ve onu insan davranışına yön veren bir halk psikolojisine⁹²⁷ dönüştüren şartlardır.

⁹²³ Geniş bilgi için bkz., Kaplan, *a.g.e.*, s. 270-292.

⁹²⁴ İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyünün İktisadi Yapısı*, Doğu Matbaası, Ankara, 1955, s. 224.

⁹²⁵ Turner, *a.g.e.*, s. 276 (Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York, 1964, s. 48'den naklen).

⁹²⁶ Geniş bilgi için bkz., James V Spickard, "Rethinking Religious Social Action: What is rational about rational-choice" *Sociology of Religion*, vol; 59, no; 2, Summer 1998, s. 100.

⁹²⁷ Kaplan, *a.g.e.*, s. 281.

3.3.6.6. Rızık anlayışı

Kuranda canlıların rızıkının Allah tarafından tekeffül edildiği⁹²⁸ ve Allah'ın insanları dilediğince rızıklandığı,⁹²⁹ rızık konusunda insanların birbirinden farklı kılındığı⁹³⁰ yolunda ayetlere rastlanabildiği gibi sünnette de, “hiç bir kimse yoktur ki, Allah'ın kendisine takdir ettiği rızıkı eksiksiz elde etmeden ölmüş olsun. Rızıkı gecikse bile ona mutlaka kavuşacaktır”⁹³¹ şeklinde rızıkın önceden tayin edildiğini ve insanın mutlaka ona ulaşacağını gösteren hadislerle rastlamak mümkündür. Ancak bu ayet ya da hadislerde insan irade ve gayretinin göz ardı edildiği söylenemez. Zira bizzat Kur'anda rızık takdirini her şeyden evvel ferdin sa'y ve gayreti miktarınca ölçülü sayan aktivist görüşlerin oldukça ehemmiyetli bir yer tuttuğu bilinir. Bunu nakzeden ayetlere rağmen rızık, insanın say ve fiillerinden büsbütün uzaklaşmış gözükmez.⁹³²

Rızık, iki kısma ayrılabilir. Birisi, bütün canlıların yaşaması için gerekli olan rızıktır ki bu rızık, taahhüt altına alınmıştır. “Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızıkını vermek Allah'a mahsustur”⁹³³ ayeti de bu taahhüdün ifadesidir. Ayette geçen bütün canlılar ifadesi taahhüd altına alınan rızıkın bütün canlıların yaşaması için gerekli ve çalışmaya konu olmayan, hazır bulunan besin olduğunu göstermektedir. Diğeri, insanların alışıp zaruret haline getirdikleri ve çalışmanın konusu olan rızıktır ki, bu kısım taahhüt altına alınmamıştır⁹³⁴ ve tabiatta aslında insan için rızık ya da besin sayılacak bir sürü şey vardır ki, onların ancak çalışma sayesinde işlenerek insan için yenilebilir ya da faydalı hale gelmesi mümkün olur. Çalışmaya konu olacak bu ikinci kısım rızık belirlenmiş dahi olsa bu, insanın gayret ya da iradesinin göz ardı edildiği anlamına gelmez. Zira Allahın bu konuda bilgisi ya da takdiri insan irade ve gayreti ölçüsünde tecelli eder. Ayrıca rızıkın önceden belirlenmiş olması gerçeği insanı çalışmaktan alıkoyan bir durum değildir. Zira tayin edilen rızıkın ne kadar olduğu bilinmemektedir.

Rızık anlayışının çalışmayla ilgili tutumlara etkisinin belirlenebilmesi için her şeyden önce insanların “rızık” kavramından ne anladığının tesbiti gereklidir. Bu amaçla

⁹²⁸ *Hûd*, 11/6.

⁹²⁹ *Ra'd*, 13/26.

⁹³⁰ *Nahl*, 16/ 75.

⁹³¹ İbn Mace Muhammed bin Yezid el-Kazvini, *Sünen* Thk., Muhammed Fuat Abdalbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, Tsz., Ticarat, 2.

⁹³² Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 70.

⁹³³ *Hûd*, 11/6.

⁹³⁴ İ. Hakkı, *a.g.e.*, s. 567-560, İbn-i Haldun da insanın emek harcayarak elde ettiği gelirden zorunlu ihtiyaçlarını karşıladığı kısma “rızık” demektedir, bunu aşan zenginliğin kaynağını oluşturan zorunlu ihtiyaç fazlasına ise “kazanç” adını vermektedir, İbni Haldun, *a.g.e.*, c. II, s. 321, İ.Erol Kozak, *İbni Haldun'a Göre İnsan-Toplum, İktisat*, Pınar Yay., İstanbul, 1984, s.,174.

katılımcılara yönelttiğimiz *rızık konusunda aşağıdakilerden hangisi size göre doğrudur?* şeklindeki sorumuza, “*rızık insanın boğazından geçendir*” diyenler olmakla birlikte katılımcıların ekserisi, “*rızık; insanın bütün kazandıklarını kapsar*” cevabını vermişlerdir. Rızıkın bu şekilde anlaşılması ve onun takdir edilmişliği inancı, insanı çalışma konusunda olumsuz tutumlar geliştirmeye itebilir, hatta pasif bir zihniyete neden olabilir. Bununla birlikte “*Allah herkesin rızıkını tayin etmiştir, ne kadar çalışırsak çalışalım takdir edileni değiştirmek mümkün değildir*” şeklindeki soruda katılımcıların çoğunluğu “*evet*” cevabı vermiş, rızıkın tayin edildiğini kabul etmekle birlikte bu durumun çalışmaya engel olmadığını belirtmişlerdir. Onlar, çalışmayı gereksiz görmemekle birlikte Allah’ın iradesini hiçbir şekilde bir kenara bırakmamaktadırlar. Bununla birlikte katılımcılarımızdan dinlediğimiz bir hikâyeye, rızık konusunda örneklemimizin dünyasında çalışmanın gereksiz olduğu düşüncesinin de bir yeri olduğunu göstermektedir.

Rivayete göre *Hz Musa zamanında bir çoban, Musa’ya gelerek, “ya Musa yıllardır çobanlık edip, çalışıp didiniyorum, ama hiçbir şey artıramıyorum, benim için bu durumu Allah’a sorabilir misin? der. Musa’da Allah’a durumu anlatınca, Allah, “ya Musa git ona söyle ne kadar çalışırsa çalışsın o’nun rızık bir kuru ekmektir” der. Bunu öğrenen adam, çobanlığı bırakıp hamile olan karısıyla birlikte bir şehre göç eder. Bir adam onlara yardım amacıyla, oturmaları için eski bir ev verir. Gece olunca kadın doğum yapar. Adam çocuğun üşümemesi için evin tavanındaki tahtalardan birisini çıkarıp yakmak ister. Tahtaya asılınca tavandan bir küp altın dökülür ve adam bu altınlarla zengin olur. Sonra Musaya gelerek ya Musa, hani ben zengin olamazdım! diye çıkarışır. Musa da Allah’a durumu aktarınca, “ya Musa, git o adama söyle, o altınlar onun değil, o çocuğun rızığıdır. Onun kendi rızıkında bir değişme yok” der. Sanırız örnekleme yaygın olarak kullanılan her çocuk rızıkıyla doğar, yaratan Allah rızıkını verir* deyimleri de bu hikâyenin bir başka ifade biçimidir. Bu ifadelerde vücut bulan rızık anlayışı herhalde toplumumuzun büyük bir çoğunluğu içinde geçerli olsa gerek ki, bir çerçeveye içinde arapça harflerle yazılı, hadis olarak bilinen “*rızık allahındır*”⁹³⁵ deyimini çoğu özel ticarethane ve iş yerinin duvarlarını süslemektedir. Nihayetinde insanın kazandığı her şeyin rızık olarak bilinmesi ve bunun takdir ve taksim edilmişliği inancı

⁹³⁵ El-Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn, Şuabu’l-İmân, Thk., Muhtar Ahmed en-Nedvi, Mektebetu’r-Rüşd, Riyad, 2003, XIII, 33-34, (Hadis no; 9908) Eserdeki hadislerin sıhhat değerlendirmesini de yapan Muhakkik, bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmektedir.

“Allah’ın ona taksim ettiği rızka ulaşmadan ölen hiçbir insan yoktur”, inancıyla keşişince, insan neden kılı kırk yaracasına ve metodik çalışsın ki? Bu durumda Ülgener’in “ziraatçı toplumun alt kademelerini dolduran gizli işsiz denen kitleyi göz önüne aldığımızda; sığındığı topraktan ilişkisini kesmediği sürece kısmetini daha entansif ve daha prodüktif çalışmaya değil, olsa olsa tarla sahibinin mürüvetinde ve onu da aşmak üzere gökyüzünün rahmetinde arayabilir. Bu durum tarla sahibi içinde geçerlidir”⁹³⁶ ifadelerine katılmamak elde değildir.

Sonuçta kırsal kesim insanının, kendi fayda ve zararlarını düşünerek, seçmeci bir tavırla hayatlarını çevreleyen koşullar içinde rasyonel, kendi durumlarına uygun düşen dini inançları daha kolay kabullendiklerini ve bu inançların onların davranışları üzerinde daha etkili olduğu gözlenmektedir. Söz konusu inançların içinde yaşanan durumu meşrulaştırdığını, toplumun tarımsal özelliğinin bu inançları geleneksellik kalıbına dönüştürdüğünü, bu inançların anlaşılma biçimlerinin de yine içinde yaşanan şartlardan kaynaklandığı ve İslam’ın bu süreçte kendi etik rasyonalizesini kaybederek kırsal kesimin iş ahlakını ve zihniyetini meşrulaştırıcı bir fonksiyon icra ettiği söylenebilir. Weber’in takip ettiği yoldan gidecek olursak, örneklemeindeki din anlayışının ve dini inançların, insanların dünyaya, eşya ve olaylara, konumuz açısından ise çalışmaya bakış tarzı veya tavrı olarak ifade edebileceğimiz zihniyetin etik düzlemini teşkil ettiği düşünülebilir. Din anlayışının genelde dünyaya bakış tarzının, özelde çalışmayla ilgili tutum ve davranışların etik düzlemi haline gelme sürecinin de kırsal da yaygın olan informal din eğitimi sayesinde mümkün olduğu söylenebilir. Bu nedenle bu süreci incelemek konumuz açısından ayrı bir öneme sahiptir.

3.3.6.7. İnfomal din eğitiminin etkileri

Konusu, çocukta genel olarak cemiyetin, özel olarak gireceği grubun kendisinden istediği, beklediği fikri, ahlaki, vb. halleri anlamak ve geliştirmek olan eğitim; insanın psikolojik varlıktan sosyal varlığa geçişi yani sosyalleşmesi sürecidir.⁹³⁷ Bu süreçte fertler toplumun değerlerini, normlarını, beklentilerini öğrenmek suretiyle

⁹³⁶ Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 41.

⁹³⁷ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1982, s., 24, H. Yıldırım Celkan, *Eğitim Sosyolojisi*, A. Ü. Yay., Erzurum, 1993, s., 57, Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, 1. Cilt, Çağ Matbaası, Ankara, 1976, s. 115-121, Mustafa Ergün, *Eğitim ve Toplum, Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ocak Yay., 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 55-70, Eroğlu, a.g.e., s. 101.

bunları kişiliklerinin bir parçası haline getirir, toplumsallaşırlar. Eğitimin bireye yeni davranış ve tutum kazandırma, var olanları değiştirme ya da geliştirme gibi bireysel, sosyalleştirme gibi toplumsal olmak üzere çift yönlü hedefleri vardır.⁹³⁸ Bu hedefler itibariyle şüphesiz ancak eğitim, kişiyi bir hırsız, iyi bir çalışan ya da onu toplumun çok değerli ve faydalı bir ferdi yapabilir.

Eğitimin konumuza bakan yönü onun bir tutum geliştirme ya da var olan tutumları değiştirme fonksiyonu icra etmesidir. O, hem yeni tutumların gelişmesini hem de var olan tutumların yeni yetişen nesillere aktarılması suretiyle tutumlar üzerinde çift yönlü bir etkiye sahiptir. Eğitim, yetişkin çalışanlar olarak çocukları sonraki dönemlerde oynayacakları rollere hazırlamada önemli fonksiyonlar icra edecek değer ve tutumlar kazandırır. Çocuklar bu değer ve tutumları özümseyerek az ya da çok istekli çalışanlar olurlar.⁹³⁹

Eğitimin beraberindeki sosyalleşme sürecinde dini inançlar, değerler, normlar ve davranış kalıpları diğer kültür unsurlarıyla birlikte insan kişiliğine yerleşir. İnsanda dine yönelme fitri olmakla birlikte onunla ilgili her şey sonradan eğitim-öğretim yoluyla ve sosyo-kültürel çevrenin etkilerine göre şekillenmekte⁹⁴⁰ olup, din eğitimi, insanın kutsal ile ilgili davranışlarının geliştirilmesine işaret etmektedir.⁹⁴¹ Bu noktada herhangi bir dinin çalışmayla ilgili tutumlar üzerine göstereceği etkinin yönü ve derecesi din eğitimi sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Dini değer ya da inançların herhangi bir konuda genel halk tasavvuruna etkisi, o konuda halkın genel tasavvurunun olduğu eğitim sürecinde yapılaşır.

Kırsal kesimde geleneksel geniş aile yapısı, cemaatçi toplum yapısı içinde en yaygın ve kuvvetli eğitim şekli, informal eğitimidir. Informal eğitim; yaşam içinde kendiliğinden oluşan süreçtir. Amaçlı ve planlı değil, gelişi güzeldir.⁹⁴² Genel eğitimde olduğu gibi informal din eğitimi de kontrol edilemez, planlanamaz bir kısma işaret etmektedir.⁹⁴³ Bu eğitim sürecinin önemli öğrenme yolları gözlem, taklit⁹⁴⁴ ve telkindir. Bu özelliklerle birlikte sözlü kültüre dayalı iletişim ve sosyalleşmenin hâkim olduğu kırsal kesimde bu yolla edinilen tutumlar güç ve değişmezlik açısından formal yolla

⁹³⁸ Tezcan, *a.g.e.*, s. 21-24.

⁹³⁹ W. S. Neff, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁴⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 38.

⁹⁴¹ Cemal Tosun, *Din Eğitim Bilimine Giriş*, Pegema Yay., Ankara, 2001, s. 25.

⁹⁴² Nurettin Fidan, Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Alkım Yay., Ankara, s. 13-14.

⁹⁴³ Tosun, *a.g.e.*, s. 26.

⁹⁴⁴ Fidan, Erden, *a.g.e.*, s. 13-14.

edinilen tutumlardan daha sağlam bir karektere haizdir. Zira formal eğitim yoluyla kazanılan tutumların değiştirilmesi daha kolay olduğu halde, informal yolla öğrenilen, kazanılan, (belki belli bir zaman ve yapı için doğru olan) tutumların değiştirilmesi daha zordur.⁹⁴⁵

Gelişigüzel ve plansız olarak düzenlenen informal eğitim, bireyin içerisinde bulunduğu ortamda kendi kendine sistemsiz ve denetimsiz bir şekilde kültürlenmesidir. Aile içinde, akran gruplarında ve usta-çırak ilişkisi sonucu kazanılan davranışlar informal eğitim ürünleridir. Bu kültürlenme olumlu yönde olabileceği gibi istenmeyen bir yönde de olabilir. Amaçsız ve plansız düzenlenmesi, belli bir stratejiden yoksun olması gibi nedenlerle informal eğitim sürecinde istenmeyen sonuçların elde edilmesi formal eğitime nisbetle daha muhtemeldir. Örneğin, çoğu zaman bu eğitim sürecinde, dinin sadece bireysel yönüne önem verildiği, sosyal tarafının bir kenara bırakıldığı, din anlayışının seküler tarafları yahut fonksiyonları unutulmuş, dinin sadece öteki dünyaya matuf addedilip ve böylece öğretildiği müşahade edilmektedir. Bu ihmal, İslamın çalışmaya verdiği önem konusunda da geçerli olmakla birlikte böylece dini yaşayış ve dünya hayatını bir imtihan olarak gören müminlerin bu imtihanı diğer faaliyetlerde gerçekleştirilmeye yanaşmamaları belki bütün müslümanların problemi⁹⁴⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğimizde din eğitiminin çalışmayla ilgili tutumlara etkisini tesbit amacıyla sorduğumuz, *evde, okulda, camide vb yerlerde İslam dininin çalışmaya verdiği önem yeterince anlatılıyor mu?* şeklindeki soruya katılımcıların istisnasız tamamı “hayır” cevabı vermişlerdir. *Cami vb. yerlerde islamın çalışmaya verdiği önemi anlatan bir vaaz ve hutbeyle ne kadar sıklıkla rastlarsınız?* şeklindeki sorumuza ise katılımcıların çoğunluğu, *çok nadir rastlarız* cevabını vermişlerdir.

İslamın dünyaya ya da dini yaşayışın dışında kalan, örneğin, çalışma ile ilgili yönlerinin vurgulanma eksikliğinin olduğu bir gerçektir. Ancak kimi durumlarda problem bunun ötesine uzanmaktadır. Cami vb. din eğitimi fonksiyonu icra eden yerlerde hukuki vb. alanlarla ilgili ayet ya da dini deliller aktarılırken geniş, derinlemesine tafsilatlı bilgiler verilmektedir. Oysa özellikle çalışmayla ilgili tutumlara etki eden ve bir önceki bölümde değerlendirdiğimiz kader, tevekkül, rızık, vb. hususlarla ilgili Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirilmediği zaman yanlış anlaşılmalara,

⁹⁴⁵ Usta, “Dinle İlgili Tutumlarımız ve Paradigma-Metodoloji Sorunu”, *Dini Araştırmalar*, s. 94.

⁹⁴⁶ Usta, *a.g.e.*, s. 59.

dahası çalışmaya karşı pasif tutumlara neden olacak deliller kelami boyutları bir tarafa bırakılarak yalın ve kuru bir şekilde verilmektedir. Yine bu konularda yanlış anlaşılma müsaait birçok kıssa, hikâyeye ve darbu mesellerin nasıl anlaşılacağı düşünülmeden, günü kurtarmak amacıyla aktarıldığına şahit olunabilir. Cemiyetimizde uzun asırlar içinde yerleşen, örf ve adetten kaynaklanan bir takım düşüncelerin İslami anlayıştan geldiğini söylemek yanlış⁹⁴⁷ olmakla birlikte bu dikkatsizlik nedeniyle dinin aslında olmayan birçok yanlış inanç ve tutum insanların zihinlerinde yer etmektedir. Bu konuda istenilen anlamda bir zihniyet ya da tutum geliştirmeye yönelik bir planın yokluğu nedeniyle istenmeyen sonuçlara ulaşılması kaçınılmaz olmaktadır.⁹⁴⁸

Din, iş hayatına tavandan doğru soyut nass ve kuralları ile değil, tabandan doğru sade ve kolay anlaşılır ve sindirilir kıssa ve temsiller ile uzanmış olabilir.⁹⁴⁹ Gündelik hayatta halk dilinde öyle sözlere ve deyimlere rastlanır ki, bunların aslında dini mistik itikad kanallarından süzülerek meydana gelmiş ve asırlar geçtikçe dini hüviyetini kaybedip içi boşalmış çıplak kalıplar halinde zamanımıza devredildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵⁰ Bu deyimler, kıssa ve temsiller halk katında din, ahlak, kanun, görgü kurallarının basitleştirilip sloganlar, atasözleri, masallar, manzumeler, türküler haline getirilerek yayılan ve benimsetilen, ömür boyu sürdürülen örgün olsun olmasın bir halk eğitimi tipi olan *ön eğitim*⁹⁵¹ vazifesi görmektedirler. Bu ön eğitim içinde özellikle hikâyeye, roman gibi sanat eserlerinin büyük felsefi sistemleri halk şuuruna yerleştirme, inandırıcı gücü ve renkliliği ile muayyen bir tavır ve davranışı başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasıyla bilinçaltına yerleştirdiği hatta farkına varmayarak çağ görüşünün bir parçası haline getirmeyi başardığı müşahede edilmektedir.⁹⁵² Batı'da İncilden sonra en çok basılan ve okunan ünvanını kazanacak kadar yaygın olan meşhur Robinson hikayesi örneğinde olduğu gibi, okumaları için çocukların ellerine verilen yayınların çocuklara anlatılan masalların muhtevalarının telkin gücü başarı güdüsünü⁹⁵³ daha da ilerisi bir *milli başarı mistiğini* geliştirebilir,⁹⁵⁴ çalışmaya karşı pozitif tutumların oluşmasını sağlar. Onlar bazen hayali, bazen gerçek bir durumdan bahsetse

⁹⁴⁷ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş*, Damla Yay., İstanbul, 1986, s. 70.

⁹⁴⁸ Usta, "Unutulan Dindarlık Değerlerimiz," s. 5.

⁹⁴⁹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 122.

⁹⁵⁰ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 15.

⁹⁵¹ Memduh Aytür, *Kalkınma Yarışı ve Türkiye*, Bilgi Yay., İstanbul, 1970, s. 17.

⁹⁵² Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, s. 24.

⁹⁵³ İ. Erol Kozak, "İbni Haldunun İktisadi Gelişmede Psikolojik Faktörlere Verdiği Önem," *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1987, s. 130.

⁹⁵⁴ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 204.

de çocuklar için enteresan ve öğreticidirler. Onlar, izdüşümsel ve kültürel motiv ve değerleri yansıtmaktadırlar.⁹⁵⁵ Nitekim araştırmamız sırasında yer yer zikredilen kıssa, temsil ve deyimlerin kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle çalışmayla ilgili tutumların oluşmasında ya da stabil bir hal almasındaki etkisinin inkar edilemez olduğu görülmektedir. Ancak hemen belirtelim, çalışmayla ilgili bizim kültürümüz içerisinde çok yaygın ve çok okunan bir roman ya da hikâyenin olmadığı gibi, örneklemimizde de çalışmanın değer ve önemini anlatan bir masal ya da hikâyeye rastlanmamıştır.

⁹⁵⁵ McClelland, *The Achieving Society*, s. 71, Çocuk hikayelerinin başarı güdüsüyle ilişkisi konusunda geniş bilgi için bkz., *a.e.*, s. 63-75.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sosyal bir davranış olarak çalışma; çok yönlü, bireysel faktörlerle olduğu kadar toplumsal yapı ve unsurlarla da sıkı bir ilişki içindedir. Çalışmanın anlamı, değeri, biçimi ve sonucu, bizzat çalışmanın kendisi, çalışma şartlarının yanı sıra toplumsal yapı ve unsurlar tarafından etkilenmektedir. Gerek çalışmanın söz konusu yönlerden toplumla ve toplumsal unsurlarla ilişkisi, gerekse insanın sosyal bir varlık olmakla toplumsal etkilere açık olması nedeniyle çalışmayla ilgili tutumların, çalışma davranışı ve bu davranışı çevreleyen koşulların yanında bireysel ve toplumsal faktörlerin etkisi altında örüntülenerek yapılandığı görülmektedir. Çalışmayla ilgili tutumlar, bir değil, birçok etkenin ortak etkisiyle oluşur ve bu tutumlar ne tamamen çalışma aktivitesinin doğasının, ne sadece bireyin biyolojik ve psikolojik yapısının ve ne de başlı başına toplumsal faktörlerin bir sonucudur. Ayrıca toplumsal yönleri itibariyle bu tutumlar ne ideolojik olarak sadece üst yapı kurumlarına ne de maddi alt yapı unsurlarına yorulabilirler. Kırsal kesim insanın çalışma tutumları, bireysel faktörlere binaen çalışma şartları, doğa, ekonomik ve teknik nedenler, zaman algılayışı, sosyo-kültürel yapı, dinin inançlar vb unsurların etkileri altında yapılanmış, yine bu etkenlerin fonksiyonu altında ortaya çıkmış bir zihniyetin yansımaları olarak düşünülebilirler.

Sınırlı bir sosyal ortam ve bu ortam içinde sınırlı etkileşim, sınırlı teknolojik imkân nedeniyle doğanın ve iklimin kararsızlığına açık bir hayat içinde genel olarak çalışma, her şeyden önce bizatihi tatmin kaynağı değil, hayatta kalmak uğruna icra edilen bir faaliyet olarak tepki görmektedir. Örneklemin Püriten veya çalışmayı insanın kendi var oluşunu tatmin etmesinin en temel yolu olarak kabul eden Hümanist (Buna göre, iş ya da çalışma bizatihi doğası itibariyle anlamlı ve mutluluk kaynağıdır. İnsan kendisini işinde geliştirir ve tatmin eder, dolayısıyla tatmin ya da memnuniyeti iş dışında, materyal ya da aşağı ihtiyaçların tatmininde aramamak gerekir.)⁹⁵⁶ bir çalışma etiğine uzaklıkları dikkat çekmektedir. Onların çalışması, kendi başına bir olgu olarak değerli değildir. Onlara çalışmanın değerini veren şey, çalışmanın sonucudur. Çalışmanın sadece temel ya da gündelik ihtiyaçları karşılamaya yönelik formu ve insanları tatmin etmeyen biçimi altında çalışma etiği, çalışmaya sevk eden ihtiyaçların

⁹⁵⁶ Aşçıgil, *a.g.e.*, s. 41-42.

tatminsizliği ve bir uğraşın yokluğu durumunda oluşacak *acı ve sıkıntıdan sakinme etiği* şeklindedir. Çalışma, bu formasyon altında insanın gayesi, umudu olmaktan çok, sıkıntılardan kurtulma ve sıkıntıları aza indirmenin, yaşamı kazanmanın aracıdır.

Tutumla davranış arasında direkt nedensel bir bağlantının kurulamayacağı bilinen bir gerçektir. Ancak kırsal kesim insanın çalışma organizasyonu açısından içinde bulunduğu durumun basit bir müşahedesi çalışma davranışının bu tutumlara uygunluğunu ortaya koymak için yeterlidir. Hemen belirtelim ki, kırsal kesim insanının çalışma konusunda tamamen olumlu veya olumsuz tutumlara sahip olduğunu söylemek bu araştırmanın sonucu değildir. Ne katı bir realizm adına menfi bir tespit yapmış olmayı ne de realiteyi görmezden gelen bir romantizm içine düşmüş olmayı istemeyiz. Kırsal kesim insanının çalışmayla ilgili tutumlarından hareketle onları, pür çalışkan insanlar olarak müspet bir şekilde tasvir etmek ne kadar yanlışsa, çok tembel insanlar olarak menfi bir tasvir de o kadar yanlış olur. Bilinmesi gereken, kırsal kesimde çalışmayla ilgili tutumların büyük bir çeşitlilik arz ettiği, bu konuda bir değişimin, başkalaşımın yaşandığı, tembelliğin, pasifliğin ifadesi tutumlarla birlikte olumlu birçok tutumun da var olduğudur. Ancak bu olumlu tutumların varlığına rağmen bunların genel kanaat ve şuur haline dönüşmediği hatta çok çalışkan birisi için “gavur gibi çalışıyor” ifadesinin örnekleme has bir deyim olduğu bilinmelidir.

Tutum; herhangi bir nesneye karşı dolaylı ve dolaysız tecrübeler binaen oluşmuş ve yapılanmış bir tepki ön eğilimi olarak tarif edilirse bu tecrübe edişteki bütün faktörlerin; çalışmayı çevreleyen şartların olumlu tutumları besleyici bir forma ulaşmadığı sürece bu tutumların genel eğilim ya da şuura dönüşmeyeceği kuvvetle muhtemeldir. Zaten değişimin yavaşlığının nedenlerinden en önemlisi, belki sair şartlarda meydana gelen değişme ve gelişmelerin azlığı veya yavaşlığıdır. Doğanın kararsızlığının etkilerini azaltacak teknolojik gelişme ve yenilenmenin yavaşlığı, üretilen ürünün önceden hesaplanabilir ve sabit bir piyasa değerinin yokluğu, girdi fiyatlarının yüksekliğine bir de içinde bulunulan ortamı destekleyici dini algılayış ve sosyo-kültürel yapının etkileri eklenince, ortaya kısır bir döngü çıkmaktadır. Bu kısır döngü içinde başarılı olamayıp, insanları bir hissizlik (apathy) içine düşürmektedir. *Çalışmayla zengin olunmaz*, vb. deyimler bu hissizliğin ifadesidir. Zira bu döngü içinde çoğu zaman çalışma, sonuç itibarıyla kısır gelişmelere neden olmakta ve kurtuluş, gelişme umudu olmaktan çok, bir deniz veya göl suyu içerisinde insanın başını suyun

üstünde tutma girişimi olarak addedilmektedir. Bu fasit daire aşılmadığı sürece de insanlar kötü durum ve sefaletlerini meşrulaştıran daha da ötesi kutsallaştıran söylem ve inançlara kulak vermektedirler. Ülgener'in deyimiyle “mevcut şartlar içerisinde her şeyi toprağın bereketinden ve gökyüzünün rahmetinden bekleyen bu insanların pasif hayat (kader) felsefesinin büsbütün uzağında ve ötesinde olmadığı bilinmelidir”.⁹⁵⁷

Bu fasit daireyi oluşturan unsurlarda değişim ve gelişmelerin olduğu muhakkaktır. Ancak kırsal kesim insanının içinde bulunduğu kısır döngüyü aşmak bu daireyi oluşturan unsurlardan herhangi bir veya bir kaçında meydana gelecek değişim ve gelişmeyle gerçekleşmesi zor bir durumdur. Bu nedenle bu unsurlardan herhangi birisinde meydana gelen değişim ve gelişme sonuç itibarıyla istenilen hedefe ulaşma başarısı göstermeyebilir. Maddi ve manevi kültür unsurlarının bütününde eş zamanlı bir değişim ve ilerleme gereklidir. En basitinden maddi kültür unsurlarında meydana gelecek bir değişim, manevi kültürün yenilenmesine sebep olmadığı sürece değişim açısından fazla bir anlam ifade etmemektedir. Manevi kültürün yenilenmediği sürece de maddi kültürün arzulanan seviyeye yükselmesi güçleşmektedir.⁹⁵⁸ Zira maddi kültürle manevi kültür arasındaki münasebetin bir neticesi, hatta bir kısmı olmak üzere, mevcut telakkiler, itikat ve temayüller dolayısıyla her yenilik, yeni baştan tefsir edilerek yeniden kıymetlendirilmekte, aslında taşıdığı mana ve fonksiyonu idrak edilmediği, anlaşılmadığı için göz önünde tutulmamaktadır.⁹⁵⁹ Bu nedenle söz gelimi çalışma ilişkisi ve biçimlerini değiştirmede fonksiyonel yeni bir teknik onların kullanımına sunulmadığı sürece buna uygun davranış ya da tutum geliştirmek veya geliştirmeye yönelik eğitim vb. faaliyetler sonuçsuz kalabilir. Benzer şekilde üretim tekniği adına bir yenilik, o tekniği kullanmaya uygun zihniyetin, beceri ve kabiliyetin, tutum ve davranışların eksikliği yahut bunları geliştirmeye yönelik eğitim vb faaliyetlerin yokluğu durumunda beklenen kabulü görmeyebilir.

Her şeyden önce bu tutumlar geniş bir zihniyet dünyasının ifadesidir. Bundan ötürü öncelikle istenilen gelişmenin gerçekleşmesi için maddi alt yapı unsurlarıyla birlikte insanların zihniyet ve psikolojilerinin değişmesi gerekir. Zira gerek maddi ve teknik gerekse tutum ve davranış bazında genel kabul görmek isteyen bir yenilik bu

⁹⁵⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 71.

⁹⁵⁸ Erkal, *a.g.e.*, s. 139, Nirun, *a.g.e.*, s. 291.

⁹⁵⁹ Turhan, *a.g.e.*, s., 253, Amed Davudoğlu, “İslam ve Batı Medeniyetlerinde Meşruiyet ve Çoğulculuk Meselelerinin Değer Boyutu”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17. Haziran, 1990, Bursa, Ensar Vakfı Yay., s. 39.

zihniyete uygunluğuyla meşruluk kazanacaktır. Uyumsuzluk durumunda ise tartışılacak olan zihniyet değil, yenilik olacaktır. Sonuçta alışılmış tavırdan çıkıp, mütemadiyen yeni ve değişik usuller peşinden koşmak, boş bir zahmetten ve üstelik affedilmez bir bidatten başka anlama gelmeyecektir.⁹⁶⁰

Zihniyet değişimi toplumsal değişimin bir parçasıdır.⁹⁶¹ Sosyal değişmeyi etkileyen faktörler, tabiat düzeni veya dış illiyet, faydacı ve teknolojik düzen, kültür düzenidir.⁹⁶² Bu noktada köydeki değişmelerin kaynağını da burada, bu unsurların muhtevasında, imkan ve imkansızlıklarında aramak gerekmektedir. Ekolojik, teknik, ekonomik çevre yeni olanaklar açmak zorundadır. Davranışlar kesin engel niteliğindeki maddi tahditlerin baskısından kurtulabilmelidir. Bu yüzden yeni tutum ve davranışların, zihniyetin gelişmesi değişmesi için maddi koşullar önemlidir. İnsanın maddi var oluş şartlarındaki, sosyal ilişkilerindeki ve sosyal hayatındaki her değişimle fikirlerin görüşlerin ve kavrayışların, bir anlamda şuurun değiştiğini idrak etmek için çok derin bir sezgiye gerek yoktur.⁹⁶³

Kültür kalıpları karşılıklı ilişki halindedir ve bir kalıpta meydana gelen değişim diğer kültür kalıplarını da etkiler.⁹⁶⁴ Maddi kültür öğelerinde sürekli ve hızlı bir değişimle yüz yüze kalındığı durumlarda bu hızlı ve sürekli değişimin manevi kültür alanına dolayısıyla zihniyete de bir takım etkilerde bulunması kaçınılmaz bir durumdur. Ancak maddi kültür gelişmelerinin aksine, manevi kültür alanındaki gelişmeler daha yavaş gerçekleşir. Zira insan, ihtiyaçlarını gidermek üzere kullandıkları vasıtaların elverişlilik derecesini objektif olarak tespit edebilir ve eskisini bırakıp yenisini alabilir, fakat inançlarını ve bu inançların ifade tarzlarını kolay kolay değiştiremez.⁹⁶⁵ Kısaca maddi kültür, maddi olmayan kültürden daha hızlı ilerler.⁹⁶⁶ Teknolojik ve maddi değişimler maddi olmayan değişimden daha hızlı olduğu zaman “kültürel gecikme” (cultural lag) denen bir fasıla meydana gelir. Bu durum manevi kültürün maddi kültür değişmelerini düzenleyecek seviyeye ulaşmasına kadar devam eder.⁹⁶⁷ Bu seviyeye

⁹⁶⁰ Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, s. 202.

⁹⁶¹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 59.

⁹⁶² Eröz, *a.g.e.*, s. 144.

⁹⁶³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 64, Schumacher, *a.g.e.*, s. 52.

⁹⁶⁴ Rogers, *a.g.e.*, s. 48

⁹⁶⁵ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 106.

⁹⁶⁶ Kimball P. Marshall, “Has Technology Introduced New Ethical Problems”, *Journal of Business Ethics?*” vol;19, no; 1, March,1999, s. 24.

⁹⁶⁷ Rogers, *a.g.e.*, s. 47, Türkoğan, *Toplum Kalkınması, Teori ve Metod Yönünden Bir Araştırma*, s. 53.

ulaşınca kadar geçecek olan süre, değişim ve dönüşüm içerisindeki toplumda bütün kültür unsurlarında bir boşluk ve oldukça sorunlu ve bunalımlı bir ortam kısaca sosyal düzensizlik yaratır.⁹⁶⁸ Bugün kırsal kesim insanın değişim açısından bu sorunlu ve bunalımlı ortamın tam içinde olduğu söylenebilir.

Kırsal kesimde değişme oldukça yavaştır. Her yenilik düzenli ve önceden hesaplanabilir bir dünyanın verdiği güveni riske atma tehlikesi taşıdığı için yeniliklere karşı direnilir. Basit ve mütevazı ölçüleri aşmaya yönelten her çeşit kımıldanma, kökleşmiş huzur ve sükun idealine çarpıp geri döner.⁹⁶⁹ Her tür reform girişimi alışkanlıkları sarsar, şeylere bakıştaki sabitliği bozar, bir tavır değişimini ve zihniyetin yeniden elden geçirilmesini gerektirir. Atadan kalma direnç ve kemikleşmiş eski modellere sığınma buradan gelir. Çünkü eski modellerin baskılarına maruz kalmak aşırı cüretkâr değişimlerin yaratabileceği düzensizliklere maruz kalmaktan daha kolaydır.⁹⁷⁰ Eski modeller, itiyad ve alışkanlıklar, yeni durumun yaratabileceği tedirginlikler karşısında bir nevi güvence sağladığından birey bunlara teslim olmaktadır.⁹⁷¹ Böylece değişimin gerekliliğinin az çok farkında olunmakla birlikte, *çalıyı tersinden sürükleme* deyiminde ifadesini bulan bir duruma düşülmektedir.⁹⁷² Çalışma organizasyonu ve ilişkileri açısından maddi üretim şartlarında meydana gelen bir sürü gelişmeye rağmen halen bildik ve alışıldık üretim şekillerinde ısrar etmek bu sosyal psikolojik durumun ifadesidir.

Kırsal kesimin değişime, yeniliğe tamamen kapalı olduğunu düşünmek yanlıştır. Hiçbir toplum yeniliğe karşı topyekûn menfi ya da olumlu bir davranışa sahip değildir.⁹⁷³ En mühim yenilikler değişen şartlarla birlikte mevcut itiyat, faaliyet vb. artık ihtiyaçları tamamıyla tatmin edemez hale gelmesiyle vuku bulmaktadır.⁹⁷⁴ Köyde kültür değişimleri serbesttir ve ilkin en zaruri en çok ihtiyaç duyulan unsurlar alınmaktadır. Fert, yeniliğin, çözülmesi için vaat ettiği ihtiyaç veya probleme sahip olmadıkça farkına varmamaktadır.⁹⁷⁵ Hali hazır ihtiyaçların, mevcut metotların, itiyatları değiştirmeye sevk edecek derecede kuvvetli olmaması, tavsiye olunan unsurların kabulü halinde elde

⁹⁶⁸ Sorokin, *a.g.e.*, s. 258, Nirun, *a.g.e.*, s. 298.

⁹⁶⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 73.

⁹⁷⁰ Shayegan, *a.g.e.*, s. 150.

⁹⁷¹ Bkz. Fazlı Polat, *Sosyal Değişim ve Din İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002, s. 8-9.

⁹⁷² Usta, "*Aklın Kullanımı Toplumsal Barış ve Hoşgörü*", s. 100.

⁹⁷³ Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 21.

⁹⁷⁴ Turhan, *a.g.e.*, s. 107.

⁹⁷⁵ Turhan, *a.g.e.*, s. 204, Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 19.

edilebilecek faydaların önceden görülememesi, rahatlığın temiz ve kolay yaşamanın, emek ve vakitte tasarruf etmenin onları harekete geçirecek bir saik, bir ihtiyaç haline henüz gelmemesi, iktisadi ve teknik seviyesinin yeni teşebbüslerin tahakkukuna müsait bulunmaması gibi sebepler, kendine yeterli görece olarak izole bir köy yaşantısı⁹⁷⁶ yeniliğin reddi ve kolay kabul edilmezliğinin nedenleridir.

Değişimde gözlenen bütün zorluklara binaen bugün kırsal kesim insanının çalışmayla ilgili tutumlarının dolayısıyla çalışma davranışının kırsal kalkınmayı getirecek seviyeye nasıl ulaştırılacağı, nüfusun büyük bir kısmının kırsal kesimde yaşadığı geri kalanının çoğunluğunun kırsal karakterli olduğu ülkemizde yüz yüze kalınan gerçek problemlerden birisidir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak pratikte ne kadar kullanışlı olacağı, kullanılıp kullanılmayacağı tartışmalı olmakla birlikte kırsal kesimde, en azından Erzurum kırsalında çalışmayla ilgili tutumların değiştirilmesi konusunda geliştirilecek proje veya projeksiyonlar için aşağıdaki öneriler geliştirilebilir.

Öneriler:

a). Tutum, itiyat, alaka, zihniyet vb kültürün en sert tarafını oluşturur. Yukarıda belirtildiği gibi tutum ve davranış arasındaki nedensel ilişki tartışmalı olsa da, davranışı değiştirmenin yolu tutumları, itiyatları, eğilimleri anlamak ve bu eğilimleri bozmaktan ziyade içten içe değiştirmekten geçer. İnsanların çalışma tutumlarını değiştirmek çok kolay değildir. Bunun zorluğu yukarıda belirtilen nedenlere ilaveten insanın çok yönlü ve kompleks bir varlık olmasından ve insanın tutum yapısından kaynaklanmaktadır. Yani insanın tutum ve davranışları üzerinde etkili olduğu düşünülen hemen bütün unsurlarda bir değişim meydana gelse bile, kimi zaman insanın bireysel özelliklerinin devreye girdiği dolayısıyla bu davranış ve tutumların değişmediği en azından bu değişimin beklenen düzeyde olmadığı görülebilir. Ayrıca insanın tutum yapısında merkezi ve değişmeye çok açık olmayan tutumlar kendisiyle ilintili diğer tutumlarla sağlam bir şekilde ilişkili olup bu tutumlara da değişmezlik özelliği sağlarlar. Bu noktada çalışmayla ilgili tutumlar kişinin tutum yapısının sadece önemli bir yönü olabilir. Onlar, kendilerini daha derine gömülü tutumlar arasında merkezi konumda yapan diğer önemli tutumlarla sağlam bir şekilde ilişkili olabilirler. Dolayısıyla bu merkezi tutumlar değiştirilmediği sürece, ilintili olduğu diğer tutumların değişme şansı

⁹⁷⁶ Turhan, *a.g.e.*, s. 100, Kıray, *Seçme Yazılar*, s. 57.

azdır. Bu nedenle bir içtimai grup veya cemaatin tutum, zihniyet ve dünya görüşünde değiştirmelere alıştırmak maksadıyla lüzumlu bir hazırlık yapılmadan işe girişilecek olursa çok kuvvetli bir mukavemetle karşılaşılacağı muhakkaktır.⁹⁷⁷ Zira böyle bir hazırlık safhası yapılmadan gerçekleştirilen girişimler zihniyet, tutum ve itiyatları değiştirmekten ziyade bozmak demektir. Zihniyet, tutum, itiyat ve eğilimleri bozmayı da hiçbir sosyal çevre affetmez ve kuvvetli bir direnç gösterir. Kaldığı bütün sosyal olay ve olguları olduğu gibi, bu tutumları ve eğilimleri zaman yaratmıştır. Onları yine zaman değiştirecektir. Kısaca kimsenin elinde bir sihirli değnek yoktur; bu bir süreç işidir.

b). Çalışma davranışı ve bununla ilgili tutumlar kendine özgü bir toplumsal yapının, sosyal bir örgünün ürünüdür. Bu nedenle yapılması gereken müdahaleler bu yapının tümü dikkate alınmadığı sürece askıda kalacaktır. Köylünün tutumlarında etkisi olan şartların bir bütün teşkil ettiğini, bu bütünü oluşturan unsurlardan birinin dahi göz ardı edilmesinin, tutumları anlama ve değiştirme girişimlerini kısıtlayacağını söylemek gerekir. Değişim için gerekli tedbirlerin benimsenmesi ve bu tedbirlerden azami ölçüde yararlanılması dahi, kırsal kesim insanının içinde bulunduğu tabii, psikolojik, sosyo-ekonomik, kültürel şartlara ve kırsal toplum yapısına geniş ölçüde bağlıdır.

c). Halkın görüş ufkunu genişleten, monoton hayat tarzının dışındaki alternatifleri gösteren, fertlere karar verme ve müsbet seçimlerde bulunma kabiliyetini geliştiren geleneksel engelleri ortadan kaldıracak vasıtaların başında eğitim gelir.⁹⁷⁸ Tutum ya da zihniyetin değişmesi için gerekli olan alt yapı unsurlarından en önemlisi hiç şüphe yok ki eğitim, araştırma ve geliştirme faaliyetleridir. Olaylara baktığımız yere ve duruşumuza göre görmemizin niteliğinin değiştiğini fark ederiz. Duruş yerimizi değiştirmek için belirli bir düzeyde yeteneğe ve enerjiye sahip olmak zorundayız.⁹⁷⁹ Bu noktada bir değişim için yetenek, bu yönde bir motive ve eğitim unsurlarına ihtiyaç zaruridir. Bu sürecin hızı da bu üç unsurun birbirini çarpım etkisiyle artacaktır. Eğitim bu noktada hem bir ön koşul, hem de çarpım etkisini güçlendirecek yegâne unsurdur. Bu açıdan bakılınca kırsal kesimde bir dinamizmin yaratılmasında eğitimin katkısı önemlidir. Fakat burada dikkat edilecek husus, eğitimin içeriğidir. Halka sadece okuma yazma değil, ekonomik içerikli, uzun vadeli, günlük yaşam ve ihtiyaçları ile ilgili

⁹⁷⁷ Turhan, *a.g.e.*, s. 218.

⁹⁷⁸ Erkal, *a.g.e.*, s. 168.

⁹⁷⁹ Usta, *a.g.e.*, s. 19.

fonksiyonel bir eğitim verilmelidir.⁹⁸⁰ Bu eğitimde amaç, sadece okuma yazma vb. hedefleri gerçekleştirmek olmamalıdır. Yapılacak eğitim insanlara kendi çıkarlarına ve isteklerine uygun, gelecek vadeden tutum ve davranışlar kazandırmaya yönelik olmalıdır. Ayrıca onların zihniyet yapılarını da dikkate alınmalıdır. Örneğin daha öncede belirtildiği gibi köylü zihniyetinin temel bilgi kaynağı tecrübelerdir. Kısaca *akıl gözdedir görmeden inanılmaz* ve bu yapı içinde herhangi bir konuda sadece teorik bilgiler vermekle yetinen bir formal ya da informal eğitim, istenilen tutum ve zihniyet değişimini gerçekleştirmede etkili olmayabilir. Hiç meyve bahçesi bulunmayan bir köyde insanlara yeni bir çalışma alanı kazandırmak ya da çalışmaya özendirme yolu, meyve bahçesinin getireceği gelir ya da kazancı saatlerce anlatmaktan değil, bizzat öncülük ederek sonuçları itibarıyla görmelerini sağlamaktan geçer. Bu noktada eğitimin zihniyet ve tutum oluşturuca değiştirici gücü inkâr edilemez bir durum olup, bilene gereken, zihniyet ya da tutum değişimindeki asıl zorlayıcı unsurun bu zihniyet veya tutumun oluşma ve yapılanmasındaki unsurlardaki değişimin olacağıdır. Az önce verdiğimiz meyve bahçesi örneğinde çiftçinin ürününü, tabiatın kararsızlığından koruyacak teknik donanım eksikliği, üretildikten sonra piyasada pazar bulamaması, hak ettiği değere pazarlanamaması gibi bir ortam eksikliği, bu noktada eğitim adına verilen bütün emekleri boşa çıkarmak için yeterli bir neden olabilir. Yakup Kadri'nin, Yaban isimli romanının kahramanı Ahmet Celal'in (kendisini köyüne götüren askeri Mehmet Ali'de köye döner dönmez gözlediği değişim, onun askerden önceki haline dönmesi üzerine) diliyle ifade ettiği gibi, "talim, terbiye, iyi örnek bunların hepsi geçici şeylerdir. Çevre değiştirmedikçe insanın değişmesine imkân yoktur".⁹⁸¹ Yaşar Kemal'in birbirinin devamı niteliğindeki Ortadirekt, Yer Demir Gök Bakır ve Ölmez Otu isimli köy romanları, aynı insanların farklı çevrelerde değişik tutum ve davranışlar gösterdiğini ortaya koyan örneklerdir.⁹⁸²

⁹⁸⁰ Mahmut Tezcan, "*Fırat Havzasının Kalkınmasında İnsan Unsuru, Sanayileşmede Eğitim İhtiyacı*", *Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, Elazığ, 7-9 Nisan, 1988, Fırat Havzası Geliştirme Merkezi Yay., s. 98.

⁹⁸¹ Y. Kadri, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁸² Daha öncede bahsedildiği gibi, bu romanlarda ekonomik darlık ve sıkıntı içinde bulunan köylülerin bu sıkıntılar içerisinde kendi kendilerine bir mit yarattıkları ve ona sığındıkları ancak çevrede meydana gelen değişim ve içerisinde buldukları sıkıntıların hafiflemesiyle bu miti kendiliklerinden yıktıkları, davranış ve tutumlarının değiştiği görülmektedir. Kaplan, *a.g.e.*, s. 289-290.

ç). Çevrede meydana gelen değişimler çevreyle karşılaşırken kullanılan fiziksel ve psikolojik araçlarında değişmesini ister.⁹⁸³ Mevcut bir tutumun değişime en yakın olduğu zaman gerçekte tutarsızlığının tecrübe edildiği andır. Mevcut tutumların gerçekte tutarsızlığını gösteren düzenlemeler, gelişme ve değişimler gerçekleştiğinde artık kişi mevcut tutumunun gerçekte tutarsızlığının farkında olacaktır. Yani, üretilen ürünün para ettiği, çalışma sonucunda bir şeyler kazanma, hatta zengin olma ihtimalinin doğduğu ve bunun yakın çevrede örneklerinin yaygınlaşmaya başladığı bir ortamda insanın artık *çalışmayla zengin olunmaz* şeklinde bir tutumu değiştirmesi daha kolaydır. Dolayısıyla böyle bir ortamın sağlanması yolundaki eğilim ve özlemleri cevaplayacak ortam ve fırsatların sağlanması durumu pozitif tutumların oluşmasında tahrik edici olabilir. Aksi durumda çalışın, kazanın vb. yollu idealist hatta din gibi sorumluluk yükleyici gücü olan bir kaynağın tembihlerinin dahi hiçbir etkisi olmayabilir.

d). Kırsal kesimin içerisinde bulunduğu mevcut durumu aşmak, bu kesimi oluşturan fertlerin genel özelliklerinden yani insan sermayesinden ve onu besleyen kültürel kodlardan hareketle mümkün olduğunu ve başka somut bir tekniğin de olmadığını bilmesi ve buna göre emel edilmesiyle başlar.⁹⁸⁴ Mevcut durumu oluşturan tüm unsurların etkileri göz ardı edilmeden hareket edilerek istenilen sonuca ulaşılabilir. Ancak bu şekilde insanların değişme dinamiğine uygun nedenselliğe dayalı düzenlemeler yapmak mümkün olabilir. Çalışma, kazanma, daha iyi bir hayat gibi özlemlerini cevaplayacak bir ortamın yaratıcısı ve yürütücüsü olma potansiyeline sahip bu insanlar, kendi çıkarlarına uygun bir hareketin hem nitelik hem de nicelik olarak tek kaynağıdır. Bu kaynağın etkili kullanımı onun özlem, eğilim ve ideallerinin bilinmesinden ve bunlardan sağlanacak enerjinin kullanılmasından geçer. Çalışma konusunda gelinen noktada artık kırsal kesim insanın en başta gelen özlemi çalışma sonucu ürettiği ürünün sağlam bir piyasa değeri olması, ekonomik ve teknik girdilerin fiyatlarının uygun olması vb. noktalarda toplanmaktadır. Her şeyi devletten bekleyen klasik tutumların değiştiği de müşahade edilmektedir. Nitekim örneklemimizde en yaygın istek ya da beklentinin *her şeyi devlet yapsın, para versin, iş versin şeklinde değil, üretilen ürünün sağlam ve hak ettiği bir piyasa değeri olsun* şeklinde olduğu gözlemlenmiştir.

⁹⁸³ Levenstein, *a.g.e.*, s. 49.

⁹⁸⁴ Usta, *a.g.e.*, s. 8.

e). Hali hazır durumu ve onu çevreleyen koşulların bütünü göze alınmadan sözcüğü çiftçiye düşük faizli kredi imkânı sağlama, mazot, gübre ve arazi parası verme vb. yardımların tüketimden ziyade üretime dönüştürülmesine, üretimde tasarruf edilen kazancın hem ekonomik alt yapı hem de zihniyet olarak yeniden kurgulanmasına yönelik perspektifler ve ortam sağlanmadığı sürece, mevcut şartlar içinde bunların çiftçiyi daha hazır konmacı, çalışmadan yaşamaya meyilli yapmaktan öte bir fonksiyonu olmayabilir. Kısaca *her gün bir balık vermek yerine, balık tutmayı öğretmek* ve bunun için ortam ve fırsatlar yaratmak belki kısa vadede emek, zaman ve ekonomik olarak pahalı bir yatırım gibi gözükse de uzun vadede olumlu etkilerini gözlemek kuvvetle muhtemel bir durumdur.

f). Kırsal kesimde yaygın olan tutumların değiştirilmesi, yeni tutum ve davranışlar kazandırma kısa vadede günü kurtaracak palyatif değil, uzun menzilli ve bütüncül bir bakış açısıyla hareket eden projelerle mümkün olabilir. Aksi durumda çalışma konusunda kırsal kesim insanının olumlu eğilim ve istekleri, tutum ve davranışları içerisinde yaşadığı şartlar itibariyle geliştirilmeye ya da var olan olumsuz tutumlar değiştirilmeye çalışılmadığı sürece, kırsal kalkınmayla ilgili problemler, göç ve göçe bağlı sorunlar toplumsal hayatımızı olumsuz yönde etkilemeye devam edecek gibi görünmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdel Abder Rahmen, Abdel Rahman, “An İslamic Perspective On Organizational Motivation”, *The American Journal of Social Science*, vol; 12, no: 2, Summer, 1995
- Akyüz, Hüseyin, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1982
- Albayrak, Mevlüt, “İkbalde Tanrı'nın Kudreti”, *Tasavvuf Dergisi*, Sayı; 7, Ankara, 2001,
- Aliyu'l Kari, *el-Mevzuatü 'l-Kübra*, Dersaadet, trhsz.
- Altıntaş, Ramazan “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar*, C. 3, Sayı; 7, Mayıs-Ağustos, 2000
- Apaydın, Talip, *Sarı Traktör*, Varlık Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1973
- Applebaum, Herbert, “*The Concept of Work in Western Thought*”, *Meanings of Work; Considerations for The Twentiyirst Centry*, Edit., Frederic C. Gamst, State University of New York, New York, 1995
- Arabacı, Fazlı, “İslamda çalışma Hayatının Zihniyet Boyutu” , <http://www.turkpartner.de>, 01.06.2004.
- Aren, Sadun, *İstihdam, Para ve Politika*, 4. Bskı., Bilgi Yay., Ankara, 1971
- Arendth, Hannah, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, 1958
- Argyle, Micheal, *The Social Psychology of Work*, Penguin Books, 1972
- Arı, Oğuz, *Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı*, İstanbul, 1986, B.Ü. Yay., İstanbul, 1986
- Armağan, Mustafa, “Sekülerizasyon”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. III, Risale Yay., İstanbul, 1990
- Arnold Eisen, “The Meaning and Confusions of Weberian Rationality”, *British Journal of Sociology*, vol; 19, no: 1, March, 1978
- Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı*, Dem Yay., İstanbul, 2004
- Arslan, Mustafa, “The Work Ethic Values of Protestant Biritish, Catholic Irish and Muslim Managers”, *Journal of Business Ethics*, vol; 31, no;4, Jul, 2001
- Ashforth, Blake E., Deepa Vaidyanath, Work Organization as Secular Religions, *Journal of Management Inquiry*, 11/4, Dec 2002

- Aslantürk, Zeki, T. Amman, *Sosyoloji*, İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 1999
- Aşçıgil, Semra Feriha, *İşle İlgili İnançlar Ve Katılımla İlgili Beklentiler, Türk Endüstri Kuruluşlarında Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara, 1992
- Atalay, Beşir, “İktisadi Kalkınmada Geleneksel Değerlerin Yeri, Japon Örneği”, *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmî Neşr., İstanbul, 1987
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989
- Ayas, Rami, *Kur'anı Kerimde Çalışma Kavramı; Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994
- Aydın, Mustafa, “Zihniyet Sorunu,” *Tezkire*, sayı; 11/12, Vadi Yay., Aralık, 1997
- Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş*, Damla Yay., İstanbul, 1986
- Aytür, Memduh, *Kalkınma Yarışı ve Türkiye*, Bilgi Yay., İstanbul, 1970
- Bairoch, Paul, *Üçüncü Dünya Çıkmazda*, Çev., Mehmet Dülger, Ankara, 1973
- Barlı, Önder, *Türk Yöneticisinin Yararlandığı Motivasyonel Araçlar*, Atlas Yay., İstanbul, 2005
- *Davranış Bilimleri*, Ankara, 2007
- Bauman, Zygmund, *Sosyolojik Düşünmek*, İletişim Yay., İstanbul, 1998
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkilap ve Aka Yay., İstanbul, 1969
- Beck, Ulrich, *Risk Society, Towards a New Modernity*, Translated by Mark Ritter, Sage Publications, 1992
- Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev., Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul, 1995
- “Some general Observation on the Problem of Work”, *The Human Shape of Work*, Edit., Peter L. Berger, The Macmillan Company, New York, 1961
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Doubleday, New York, 1966
- Beşir Atalay, “İktisadi Kalkınmada Geleneksel Değerlerin Yeri (Japon örneği)”, *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1987
- Bilgiseven, Amiran K, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994
- *Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları*, Divan Yay., İstanbul, 1982
- *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985

-*Genel Sosyoloji*, İ.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1976
-*Sosyoloji*, M.E.B. Y., İstanbul,1980
-“Sosyal Gelişme ve Doğu Kalkınması, Fırat Havzasının Sosyal”,
Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, 7-9 Nisan, 1988,
Fırat Havzası Geliştirme Merkezi Yay.
- Bodur, H. Ezber, “Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü”, *A.Ü.İ.F.D.*, Sayı; 9,
Erzurum, 1990
- Bouma, Gary, Ali Haidar, Chris Nyland and Wendy Smith, “Work, Religious Diversity
and Islam”, *Asia Pacific Journal of Human Resources*, vol; 41, no; 1,
2003
- Bozkurt, Veysel, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Yay., Bursa,
2000
- Braude, Lee, *Work and Workers, A Sociological Analysis*, Robert E. Krieger Publishing
Company, Florida, 1983
- Budak, Gönül, Gülay Budak, *Halkla İlişkiler*, Beta Yay., İstanbul, 1995
- Bulaç, Ali, “İslam ve Gelenek”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, sayı; 9, Kış; 1995
- Casey, Catherine, *Work, Self and Society*, By Routledge, London, 1995
- Cassirer, Ernst, *An Essay on Man*, Doubleday, New York, 1954
- Celkan, H. Yıldırım, *Eğitim Sosyolojisi*, A.Ü. Yay., Erzurum, 1993
- Cem, İsmail, *Türkiyede Geri Kalmışlığın Tarihi*, 12. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul,
1995
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*,
Clarendon Pres, Oxford, 1972
- Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev., Alaadin Şenel, İstanbul, 1999
- Curle, Adam, “Incentives to Work: Anthropological Appraisal,” *Human Relations*,
vol:2, no: 1, 1949
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, 7. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997
- Çarkoğlu, Ali, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset*, Tesev Yay.,
İstanbul, 2006
- Çiftçi, Adil, *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları I*, Ankara Okulu Yay., Ankara,
2002

-*Nasıl Bir Sosyal Bilim, Temel Sorunlar Yaklaşımlar*, Kitabiyat, Ankara, 2003
- Dar, Yechezkel, “Communality, Rationalization and Distributive Justice, Changing Evaluation of Work in The Israeli Kibutz”, *International Sociology*, vol; 17, no; 1, March 2002
- Davis, Keith, *İşletmede İnsan Davranışı, Örgütsel Davranış*, Çev., Kemal Tosun vd., İ.Ü. Yay., İstanbul, 1982
- Davudoğlu, Amed, “İslam ve Batı Medeniyetlerinde Meşruiyet ve Çoğulculuk Meselelerinin Değer Boyutu”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17, Haziran, 1990, Ensar Vakfı Yay., Bursa
- Demir, Remzi, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay., Ankara, 2001
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ankara, 1981
- Dönmezer, Sulhi, *Toplumbilim*, Beta Yay., İstanbul, 1999
- Durkheim, Emile, *Meslek Ahlakı*, Çev., Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986
- Durkheim, Emile, *İntihar, Toplumbilimsel Bir İnceleme*, Çev.: Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1972.
- Durning, Alan, “Tüketim Çılgınlığı,” Çev., Hakan Ersoy, *İktisad ve Din*, Haz., Mustafa Özel, İz Yay., İstanbul, 1994
- Eiser, Richard, *Social Psychology, Attitudes, Cogniton and Social Behaviour*, Cambridge Universty Press, 1986
- El-Fettani, Muhammed Tahir Bin Ali el-Hindi, *Tezkiretü'l-Mevzuat*, II Baskı, Beyrut, 1399
- El-Hindi, Ali bin el-Mütteki, *Kenzu'l-Ummal*
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Toplumsal Fonksiyonu*, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1995
- El-Münavi, Abdurrauf, *Feyzü'l-Kadir Şehr'l-Camius-Sağir*, Tnk., Macid el-Himevi, Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1356
- Erdentuğ, N., “Family Structure and Marriage Customs of a Turkish Village”, *Readings in Rural Sociology*, Edit., Oguz Arı, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul, 1977

- Ergenç, Alev, “İş Doyumunun Belirleyicileri Olarak beklenti, Algılama Tutarsızlığı ve Çalışma Değerleri”, *Yönetim Psikolojisi, II*, Ankara, 1982
- Ergün, Mustafa, *Eğitim ve Toplum; Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ocak Yay., 2. Baskı, Ankara, 1992
- Erkal, Mustafa, *Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, Şamil Yay., İstanbul, 1978
-*Sosyoloji*, 9. Baskı, Der Yay., İstanbul, 1998
- Erkan, Hüsnü, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, T.İ.B. Yay., Ankara, 1993
- Eroğlu, Feyzullah, *Davranış Bilimleri*, 5. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2000
- Eröz, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1983
- Ersoy, M.Akif, *Safahat*, Haz. Ömer Rıza Doğrul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 11. Baskı, İstanbul
- Erzurumlu İ. Hakkı, *Marifetname*, Sadeleştiren; Faruk Meyan, Veli Yay., İstanbul, 1981
- Et-Taberani, *el-Mucemu'l-Kebir*, Thk., Hamdi es-Silefi, Mektebatü'l-Ulum ve'l-Hikem, Mavsil, 1983
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin F., *İçtimaiyat Dersleri*, c.I-II, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1971
- Firth, Raymond, “*Antropological Background to Work*”, *The Social Dimensions Of Work* İçinde, Edit. by Clifton D. Bryant, Prentice hall, New Jersey, 1972
- Fidan, Nurettin, Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Alkım Yay., Ankara
- Freedman, Jonathan L., David O. Sears, J. Merrill Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, Çev., Ali Dönmez, Ara Yay., İstanbul, 1989
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F.Yay., Ankara, 1964
-*Sosyolojiye Giriş*, Çev., Nermin Abadan, 2. Baskı, Ankara, 1963
- Fromm, Eric, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev., Bozkurt Güvenç, 3. Baskı, Gündoğan Yay., Ankara, 1995
- Fukuyama, Francis, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, Çev., Ahmet Buğdaycı, T.İ. B. Yay., Ankara, 1998
-, *The End of History and The Last Man*, The Free Press, New York, 1992
- Gamst, Ferderic C., “Considerations of Work”, *Meanings of Work; Considerations for The Twentyirst Centry*, Edit., Frederic C. Gamst, State University of New York, New York, 1995

- Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Çev., Cemal Aydın, 4. baskı, Pınar Yay., İstanbul, 1996
- Gazali, Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, *İhya' u Ulum' id-Din*, Çev., Sıtkı Güllü, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1998
- Gencer, Bedri, "İslamcıların İktisadi Görüşleri", *İktisad ve Din*, Haz. Mustafa Özel, İz Yay., İstanbul, 1994
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Haz., Hüseyin Üzel, Cemal Güzel, Ayraç Yay., Ankara, 2000
- Gorz, Andre, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1995
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VII*, Haz., Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982
- Grint, Keith, *Çalışma Sosyolojisi*, Çev., Veysel Bozkurt, Alfa Yay., İstanbul, 1998
- Guiso, Luigi, Paola Sapienza, Luigi Zingales, "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, vol; 50, 2003
- Güler, İlhami, *Allah' ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul, 2000
- *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, 1999
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., 10. Baskı, İstanbul, 1997
- *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., 12. baskı, İstanbul, 1997
- *İslamın Bu Günkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1990
- Güven, H. Sami, *Sosyal Politikanın Temelleri*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1995
- Hamitoğulları, Beşir, "İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vaat Ettikleri", *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmi Neşr., İstanbul, 1987
- Hanbel, Ahmed b., *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz., III,
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986
- Harman, Williss, *Küresel Zihniyet Değişimi, Düşünce Tarzında yeni Çağın Evrimi*, Çev., Muhammed Şeviker, İz Yay., İstanbul, 2000
- Harpaz, Itzakh, Xuanning Fu, "Human Relations, The Structure Of The Meaning Of The Work," A Relative Stability Amidst Change, Human Relations, vol.; 55, no; 6, Cpyright, London, 2002
- Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, Çev., Hüsametdin İnanç, Seda Çiftçi, Kaknüs Yay., İstanbul, 2002

- Hayat Büyük Türkçe Sözlük*, Hayat Yay., İstanbul
- Herzberg, Frederick, Bernard Mausner, Barabara B.Synderman, *The Motivation To Work*, By Jhon Wiley & Sons, New York, 1959
- Herzberg, Frederick, *Work and the Human Nature of Man*, World publishing, New York,1971
- Hiç, Mükerrerem, *İktisaden Az Gelişmiş Memleketlerde Yatırımların Planlanması*, A.Ü. Basımevi, Erzurum, 1971
- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, Çev., Erkil Günur, İm Yay., İstanbul, 2005
- Howard, Judith A, Danielle Kane, “Attribution Theory”, *Encyclopedia Of Sociology*, Second Edition, vol; 1, Edit., Edgar F. Borgatta, Rhonda J.W. Montgomery, McMillan Reference of USA, New York
- Hughes, Everett C., “The Study Of Occupations”, *The Social Dimensions Of Work*, Edit., Clifton D. Bryant, Prentice hall, New Jersey, 1972,
- Izaguirre, Jesus, “Development of The Christian İdea of Work”, www.cse.nd.edu. 03.11.2004
- İbn Mace, Muhammed bin Yezid el-Kazvini, *Sünen*, Thk., Muhammet Fuat Abdalbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut
- İbni Haldun, *Mukaddime*, c.I, II,III, Çev., Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1997
- İncir, Gülten, *Çalışanların İş Doyumu Üzerine Bir İnceleme*, M. P. M. Yay., Ankara, 1990
- İşcan, M. Zeki, *Siyasal İslam; Dini ve Fikri Temelleri*, Ekev Yay., Erzurum, 2002
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay., İstanbul, 2004
- Kapız, Serap, “İşin Değişen Anlamı Ve Birey Yaşamında Önemi,” [www. Isguc.org](http://www.Isguc.org). 20.05.2004
- Kaplan, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*, Akçağ Yay., Ankara, 1997
- Karaosmanoğlu, Y. Kadri, *Yaban*, İletişim Yay., 32-33. Baskı, İstanbul, 1998
- Kazgan, Gülten, *Tarım ve Gelişme*, İ.Bilgi.Ü.Yay., İstanbul, 2003
- Kerr, Clark, at al., *İndüstriyalizm and İndüstriyal Man: The Problems of Labor and Management in Economic Growth*, London, 1962

- Kerr, Clark Jhon T. Dunlop, Frederik Harbison, C.A. Myers, "Sanayileşmenin Mantığı", *Sosyoloji Yazıları*, Der., İhsan Sezel, Ekin Yay., 3. Baskı, 1995
- Kıray, Mübeccel B., *Seçme Yazılar*, Bağlam Yay., Ankara, 1999
- *Türk Toplumunda Yapısal Değişme, Toplumsal Yapı, Toplumsal Değişme*, Bağlam Yay., İstanbul, 1999
- "The Concept of Time in Rural Societies", *Toplumbilim Yazıları*, T.B.A.M.Yay., Ankara, 1982,
- "Toplum Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", *Toplumbilim Yazıları*, T.B.A.M.Yay., Ankara, 1982
- Kocacık, Faruk, *Toplum Bilim Ders Notları*, 2. Baskı, C. Ü. Yay., Sivas, 2000
- Koçel, Tamer, *İşletme Yöneticiliği*, İ.Ü.İşl.F. Yay., İstanbul, 1989
- Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, T.D.V. Yay., Ankara, 1995
- Kozak, İ.Erol, *İbni Haldun'a Göre İnsan-Toplum*, İktisat, Pınar Yay. İstanbul, 1984
- "İbni Haldun'un İktisadi Gelişmede Psikolojik Faktörlere Verdiği Önem," *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1987
- Kösemihal, Nurettin Ş., *Durkheim Sosyolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971
- Krech, David, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev., Erol Güngör, İstanbul, 1980
- Krech, David, Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji; Teori ve Sorunlar*, Çev., Erdoğan Güçbilmez, Oğuz Onaran, Türk Siyasi İlimler Der. Yay.
- Krech, David, R.S. Crutchfield, E.L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, Çev., Mümtaz Turhan, Milli Eğitim Basımevi, 1970
- Kuran, Timur, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, Çev.: Yasemin Tezgiden, İletişim Yay., İstanbul, 2002
- Lenski, Gerhard, *The Religious Factor: A Sociological Study Of Religion's Impact On Politics, Economic And Family Life*, Garden City, NY: Doubleday, 1963
- Levenstein, Aaron, *Why People Work, Changing Incentives in a Troubled World*, The Crowell-Collier Press, 1962
- Levis, Benard, *Gelişen Ülkelerde Değişen Toplumsal Değerler Meseleleri, Azgelişmiş Ülkeler*, Milliyet Kültür Kulübü Yay., İstanbul, 1966

- Lyne, George E., "How to Measure Employee Attitudes," *Training and Development Journal*; vol; 43, no; 12, December, 1989
- MacIver, R. M., Charles H. Page, *Cemiyet, I*, Çev., Amiran K. Bilgiseven, M.E.B., İstanbul, 1994
- Macit, Mustafa, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl; 9, sayı; 23, Bahar, 2005
- Mahcupyan, Etyen, *İdeolojiler ve Modernite*, Patika Yay., İstanbul, 2000
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2003
- Marshall, Kimball P., "Has Technology Introduced New Ethical Problems?", *Journal of Business Ethics* " vol; ;19, no; 1, March 1999
- Marx, Karl, *Ekonomi Yazıları*, Çev., Ahmet Fethi, Hil Yay., İstanbul, 2004
- Maslow, Abraham H, *Motivation and Personality*, Second Edition, Harper and Row, Publishers, New York, 1970
- Mawdudur Rahman, Muhammed Al Ruraey, "An İslamic Perspective of Organizational Controls and Performance Evaluation", *The American Journal of Social Science*, vol; 9, no; 4, Winter, 19992
- McClelland, David C., *The Achiving Socety*, D. Van Nostrand Company, New York, 1961
McClelland, David, David G. Winter, *Motivating Economic Achievement*, The Free Press, New York, 1969
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988
....."Tarihîlik Tarihsizlik", *Felsefe Arşivi*, sayı: 16, yıl: 1968
- Millar, Joanne, Allan Curtis, "*The Nature and The Role of Farmer Knowledge in Temperate Pasture Management in the Murray-darling basin*", *Rural Society*, vol.9, no; 1, 1999
- Mills, C. Wright, *White Collar, The American Middle Classes*, Oxford University Press, New York, 2002
- Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, Çev., Ahmet Kotil, İletişim Yay., İstanbul, 1991
- Mueller, Charles, W., "Work Orientation", *Encyclopedia of Sociology, Encyclopedia Of Sociology*, Second Edition, vol; 5, Edit., Edgar F. Borgatta, Rhonda J.W. Montgomery, McMillan Reference of USA, New York

- Nasr, Seyyid Hüseyin “Gelenek Nedir?”, Çev., Yusuf Yazar, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, sayı; 9, Kış; 1995
- Neff, Jhonn U., *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev., Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul, 1980
- Neff, Walter S., *Work and Human Behavior*, Atherton Pres, New York, 1968
- Nelson, Lowry, *Rural Sociology*, American Book Company, New York, 1948
- Newman, David M., *Sociology; Exploring the Architecture of Everyday Life*, Pine Forge Press, 1958
- Niles, F. S., “Toward a Cross-cultural Understanding of Work-related Beliefs”, *Human Relations*, vol; 52, no; 7, Jul, 1999
- Nirun, Nihat, *Sistemik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999
- *Sistemik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, Atatürk Kültür Merk. Yayını, Ankara, 1991
- Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yay.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, M.E.B., İstanbul, 1995
- Özel, Mustafa, “Adam Zengin Olurmu?” *İş Hayatında Müslüman İnsanı*, Müsiad, 1994
- Özkul, Metin, *Çalışma Sosyolojisi, İşgücünün Sosyolojik Özellikleri*, Isparta, 1997
- Öztabağ, Lütfi, *Psikolojide İlk Adım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970
- Öztürk, Mustafa, “Kur’an’ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı”, *Tasavvuf*, yıl;7, sayı; 16 Ocak-Haziran, 2006
- Öztürk, Yener, “Kaderle Alakalı Yeni Yorumlara Eleştirel Bir Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi*, sayı;14, Kış 2003
- Peterson, Mark F., “Culturel Socialization As A Source Of İntrinsic Work Motivation”, *Group&Organization Menagemant*, vol; 28, no;2, June 2003
- Peterson, Nadene, Roberto Cortez Gonzoles, *The Role of Working in People’s Lives*, Brooks/Cole, U.S.A.,1999
- Polat, Fazlı, *Sosyal Değişim ve Din İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002
- Raymond, Aron, *Sanayi Toplumunu*, Çev., E. Gürsoy, Dergah Yay., İstanbul, 1978

- Reskin, Barbara F., “*Work and Occupations*”, *Encyclopedia Of Sociology*, Second Edition, vol; 5, Edit., Edgar F. Borgatta, Rhonda J.W. Montgomery, McMillan Reference of USA, New York
- Rodinson, Maxime, *İslam ve Kapitalizm*, Çev. L. Fevzi Topaçoğlu, Spartaküs Yay., İstanbul, 1996
- Rogers, Everet M., *Social Change In Rural Society; a Textbook in Rural Sociology*, Appleton-Century-Crofts, Inc., New York, 1960
- Rostow, W. W., *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev., Erol Güngör, M.E.B. Yay., İstanbul, 1970
-“Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış”, Çev., Yorgi Demirgil, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, O.D.T.Ü. Yay., Ankara, 1966
- Rothman, Robert A., *Working, Sociological Perspective*, Prentice Hall, New Jersey, 1987
- Sabuncuoğlu, Zeyyat, Melek Tüz, *Örgütsel Psikoloji*, Alfa Yay., Bursa, 1998
- Sadıklar, Tayyar, *Kalkınma Yolunda Japon Örneği ve Türkiye*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- Sandıkçı, Kemal, “Hz. Peygamberin Dünya Hayatına Bakışı”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17 Haziran 1990, Ensar Vakfı Yay., Bursa
- Sargut, A. Selami, *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001
- Sari, Lise M., Timothy A. Judge, “Employee Attitudes And Job Satisfaction,” *Human Resource Management*, vol; 43, no;4, Winter 2004
- Schaw, Louis C., *The Bonds of Work*, Jossey-Bass Inc., Publishers, San Francisco, 1968
- Schumacher, E. F., *Hayırlı Ekonomi*, Çev., Murat Çiftkaya, İz Yay., İstanbul, 1999
- Scott, Tracy L., “Choices, Constraints, and Calling: Conservative Protestant Women and the Meaning of Work in The U.S.”, *The international Journal of Sociology and Social Policy*; vol; 22, 2002

- Sebehattin Prens, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* İstanbul
- See, Henri, *Modern Kapitalizmin Oluşumu*, Çev., S. Özemen, İstanbul, 1972
- Segre, Sandro, “A Weberyan Theory Of time”, *Time&Society*, vol; 9, no; 2-3, 2000
- Serter, Nur, *Giydirilmiş İnsan Kimliği*, Der Yayınevi, İstanbul, 1996
- Sevindirici, İbrahim, *Az gelişmişliğin Ekonomisi*, İtalik Yay., Ankara, 1999
- Silah, Mehmet, *Çalışma Psikolojisi*, Selim Kitabevi, Ankara, 2000
- Simith, Karl U., *Work Theory and Economic Behavior*, By the Foundation for Economic and Business Studies Indiana Universty, 1962
- Smith, Tom W., “A Cross-national Comparison on Attitudes Towards Work by Age and Labor Force Status”, This report was prepared for the Organisation for Economic Co-operation and Development, Chicago, 2000
- Simon, Yves R., *Work, Society and Culture*, Edit., Vukan Kuic, Fordham University Press, New York 1971
- Sombart, Werner, *The Quintessence of Capitalism; A Study of the History and Psychology of the Modern Businessman*, Tr., Mordechai Epstein, Howart Fertig, New York, 1967
- “Kapitalizm Öncesi İktisadi Görüş”, *Kapitalizm ve Din*, Der., Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul, 1993
- Sorokin, P.A., *Çağdaş Sosyoloji Kuramları I-II*, Çev., M. Münir Raşit Öymen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994
- Spickard, James V., “Rethinking Religious Social Action: What is Rational About Rational- Choice”, *Sociology of Religion*, vol; 59, no; 2, Summer 1998
- Steers, Richard M., Lyman W. Proter, *Motivation and Work Behaviour*, Second Edition, McGraw-Hill Book Company, New York, 1979
- Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev, Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998
- Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Dini Mücedditler*, Sebil Yay., İstanbul, 1977
-, *İslamda Münakaşaya Hedef Olan Meseleler*, Sebil Yay., İstanbul, 1984
- Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç; Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*, Çev., Haldun Bayer, Metis Yay., İstanbul, 1991

- Tanpınar, A. Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah Yay., İstanbul, 1992.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F. Yay., A. Ü. Basımevi, Ankara, 1975,
- Tawney, Richard H., *Religion and The rise of Capitalism; a Historical Study, With a prefatory note by Charles Gore*, Penguin Books, London, 1990
- Tekarslan, Erdal, Can Baysal, Hüner Şencan, Tanıl Kılınç, *Sosyal Psikoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989
- Tezcan, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, 1. Cilt, Çağ Matbaası, Ankara, 1976
-, *Kültür ve Kişilik (Psikolojik Antropoloji)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987
-, “Fırat Havzasının Kalkınmasında İnsan Unsuru, Sanayileşmede Eğitim İhtiyacı”, *Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu*, Elazığ, 7-9 Nisan, 1988, Fırat Havzası Geliştirme Merkezi Yay.
- Thompson, Ian, *Odadaki Sosyoloji*, Çev. B. Zakir Çoban, Birey, İstanbul, 2004
- Tolan, Barlas, *Sosyoloji*, Adım Yay., Ankara, 1993
- Tosun, Cemal, *Din Eğitim Bilimine Giriş*, Pegema Yay., Ankara, 2001
- Tuner, Bryan S., *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara, 1991
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 1997
- Tümer, Günay, “Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Ahiret Dengesi,” *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, 16-17 Haziran 1990, Ensar Vakfı Yay., Bursa
- Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, DPT., Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1970
- Türkdoğan, Orhan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, A.Ü. Yay., Erzurum, 1970
-, *Max Weber, Günümüzde ve Türkiyede Weberci Görüşler*, TUDAV. Yay., İstanbul, 1985
- *Sanayi sosyolojisi; Türkiyenin Sanayileşmesi*, Töre Devlet Yay., Ankara, 1981
-, *Toplum Kalkınması, Teori ve Metod Yöneünden Bir Araştırma*, A.Ü. Yay., Erzurum, 1969
- *Yoksulluk Kültürü, Gece Konduların Toplumsal Yapısı*, Dede Korkut Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1977

-, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, MEB Yay., İstanbul, 1989
-, “Sosyal Bir yapı Olarak Türkiyede Köy ve Meseleleri”, *Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı*, Der., Oğuz Arı, B.İ.Ü.Yay., İstanbul, 1985
- Usta, Niyazi, *Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı*, Aktif Yay., Erzurum, 2001
-, “Ahiret İnancında Yabancılaşmanın İktisadi Zihniyete Yansımaları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, yıl: 1996, Erzurum
- “Aklın Kullanımı Toplumsal Barış ve Hoşgörü”, A.Ü.İ.F. D., s. 100
-, “Dinle İlgili Tutumlarımız ve Paradigma-Metodoloji Sorunu”, *Dini Araştırmalar*, c. 8, sayı; 22, Mayıs-Ağustos 2005
-, “Unutulan Dindarlık Değerlerimiz”, *Ekev Akdemi Dergisi*, yıl; 9, sayı 25, Güz, 2005
- Ülgener, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., İstanbul, 1984
-, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yay., İstanbul, 1981
-, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951
-, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yay., Ankara, 1983
-, *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisad Ahlakı*, Der Yay. İstanbul, 1981
- Üstünel, Besim, *Makro Ekonomi*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1975
- Vadenberghe, Frederic, “Working out Marx. Marxism and the End of The Work Society”, *Thesis Eleven*, No; 69, Sage Publications, London, May, 2002
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev., Ünver Günay, M.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1995
- Watson, Tony J., *Sociology of Work and Industry*, Fourth Edition, By Routledge, London, 2003
- Weber, Max, *Economy and Society*, vol;1 Edit., Guenter Roth and Claus Wittich, University of California Press, London, 1968
-, *From Max Weber*, Edit., Gert, H., Mills, C.W., Oxford University Press, New York, 1958
-, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev., Zeynep Aruoba, Hil Yay., İstanbul, 1997

-, *Sosyoloji Yazıları*, Çev., Taha Parla, İletişim Yay., İstanbul, 1996
-, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev., Özer Ozankaya, İmge Yay., Ankara, 1999
- Werhane, Patricia H., Norman Bowie, Tara Radin, *Employment and Employee Rights*, Blackwell Publishing, 2003
- Westwood, Robert, Peter Lok, "The Meaning of Work in Chinese Contexts, A comparative Study," *International Cross Cultural Management*, vol; 2, no; 3, 2003
- Wisman, Jon D., "Christianity, Jhon Paul II and Future of Work", *International journal of Social Economics*, vol: 25, Bradford, 1998
- Yalman, N., "On Land Disputes in Eastern Turkey," *Readings in Rural Sociology*, Edit., Oguz Arı, B. Ü.Yay., İstanbul, 1977
- Yasa, İbrahim, *Hasanoğlan Köyünün İctimai-İktisadi Yapısı*, Doğu Matbaası, Ankara, 1955,
- Yeldan, Erinç, "İktisat ve İktisatçı Nereye?," *Toplum ve Bilim*, sayı; 95, 2003
- Yörükân, Turhan, "Temel Şahsiyet ve Kültür," *Sosyoloji Dergisi*, sayı: 13-14, yıl; 1958-1959
- Yücekök, A. Nabi, *Türkiyede Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, A.Ü.S.B.F. Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1971
- Zucchermaglio, Cristina, Alessandra Talamo, "The Social Construction of work Times, Negotiated time and expected time," *Time&Society*, vol; 9, no; 2/3, Thousand Oaks, London
- Zuhayli, Vehbe, *Fert ve Topluma Kuran Mesajı*, Risale Yay., Çev., H. İbrahim Kutlay, İstanbul, 1995

EKLER**EK-1. Mülakat Soruları**

1-Yaş

-18-30 -30-50 -50-70 -.....

2-Cinsiyet

-Erkek -Kadın

3-Eğitim durumu

-İlkokul -Ortaokul -Lise -

4-Meşguliyet

-Çiftçilik -Ticaret -Zanaatkârlık -.....

5-Aile yapısı

-Geniş aile -Çekirdek aile

6-Yaşanılan köy

.....

7-Yıllık ortalama gelir.

.....

8-Günlük yaşantınızın içerisinde en fazla vakit harcadığınızı düşündüğünüz şey nedir?

9-Aşağıdaki yaşam alanlarından sizin için en önemli olanı hangisidir?

-Ailem -Eğlence -Boş vakit -İş ya da çalışma

-.....

10-Çalışmanın anlamı konusunda aşağıdakilerden hangisi sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur. ?

-Çalışma, kişinin kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, duygusal ve zihinsel emek harcamasıdır.

- Çalışma, kişinin kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik sadece fiziksel emek harcamasıdır.

-Çalışma, kişinin sadece sonunda ekonomik değeri olan şeyleri üretmeye yönelik emek harcamasıdır.

-.....

11- Çalışma konusunda aşağıdakilerden hangileri sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

-Çalışma, bizzat anlamlı ve hayata anlam kazandıran, insanlar için ayırt edici bir faaliyettir.

-Çalışma, zorunlu ve katlanılması gereken, acı ve ızdırap verici bir faaliyettir

-Çalışma, yalnızca ekonomik fayda elde etmenin aracıdır.

()-.....

12-Niçin çalışırsınız? Aşağıdaki çalışma nedenlerinden sizin için en öncelikli olanı hangisi ya da hangileridir?

()-Sadece yeme, içme, giyim vb. günlük ihtiyaçları karşılamak için.

()-İhtiyaçları karşılamanın yanı sıra kendini güvende hissetmek için yarını ve geleceği düşünerek, zengin olmak daha rahat bir hayat yaşamak için.

()-İhtiyaçları karşılamanın yanı sıra topluma faydalı olmak ve toplumda saygı duyulan bir konum elde etmek için.

()-İhtiyaçları karşılamanın yanı sıra çalışma kendi yeteneklerini kullanarak bir şeyler yapabilme, başarıma şansı ve mutluluğu verdiği için.

()-İhtiyaçları karşılamanın yanı sıra çalışma; kişinin kendisine, ailesine ve topluma karşı sorumluluğunu yerine getirme şansı ve mutluluğu verdiği için.

()-.....

13- Sonucunda ekonomik bir fayda olmazsa yine çalışır mısınız?

14-Aşağıdakilerden hangisi ya da hangileri sizin için öncelikli ihtiyaçtır?

()-Yeme, içme, giyim vb.

()-İhtiyaçlarımın dışında gerektiği zaman harcayabileceğim kadar para.

()-Araba, traktör vb. hayatı kolaylaştıracak şeyler.

()-İyi ya da teşkilatlı bir ev.

()-Eğitim vb. kendimi geliştirmeye yönelik şeyler.

()-.....

15- Aşağıdaki önermelerden hangileri sizin fikrinize yakındır ya da doğrudur?

()-Yapacağım “iş”in fayda ve zararlarını, imkân ve imkânsızlıklarını düşünüp planlayıp, amaca uygun bir çalışma yöntemi benimseyerek çalışırım

()-Yapacağım “iş”in fayda ve zararlarını, imkân ve imkânsızlıklarını düşünmeden planlamadan alışla gelmiş şekilde çalışırım

()-Yaptığım çalışmanın verimini ölçerim daha verimli çalışmanın yollarını ararım.

()-Yaptığım çalışmanın verimini ölçmem.

()-Yıllık ya da aylık gelir gider hesabı yaparım ve buna göre hareket ederim.

()-Yıllık ya da aylık gelir gider hesabı yapmam

()-Çalışırken yanıma gelen bir arkadaşıma işim var deyip geçitiririm.

()-Çalışırken yanıma gelen bir arkadaşım gidinceye kadar çalışmaya ara veririm

()-.....

16-Zaman ve gelecek konusunda aşağıdakilerden hangileri sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Zaman; gece ve gündüz, sabah ve akşam, yaz ve kış, geçmiş ve gelecek gibi hayatı yöneten insanın onu aşamayacağı bir kaderdir.

()-Zaman; kazanılan ya da kaybedilen, üretilen veya öldürülen, ölçülebilir(saat, dakika, saniye vb), insanın yarışacağı ve aşabileceği bir şeydir.

()-Yarın, belirlenmesi mümkün ve gerekli, planlanabilen, öngörülen ve hedeflenen gelecektir.

()-Yarın, kaygı veya umutla beklenen, belirlenmesi ya da planlanması mümkün olmayan ne getireceği belli olmayan belirsizliktir

- ()-Çalışırken ya da günlük işleri planlarken zamana ya da saate dikkat ederim
 ()-Çalışırken ya da günlük işleri planlarken zamana dikkat etmem.
 ()-Çalışma konusunda geleceğe yönelik planlar yaparım.
 ()-Yapacağım işlerde geleceğe dönük planlar yapmam, çünkü yarın ne olacağı belli değildir.

()-.....

17-Mevsimler konusunda aşağıdakilerden hangisi sizin fikrinize yakındır ya da doğrudur?

()-Yaz ayları çalışma aylarıdır. Kış, dinlenme ya da yaz mevsiminde kazanılan veya üretilenlerin tüketildiği mevsimdir.

()-Çalışma mevsimlere bağlı değildir, her mevsim çalışma açısından aynıdır.

()-.....

18-Doğa hakkında aşağıdaki önermelerden hangisi sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Doğayla mücadele edilemez, yenilemez, değiştirilemez ancak onun verdiği fırsatlar değerlendirilebilir.

()-İnsan çalışarak doğayla mücadele edilebilir, doğayı yenebilir, değiştirilebilir, dönüştürülebilir. (daha verimli hale getirilebilir)

()-.....

19-Para ya da servet konusunda aşağıdaki önermelerden hangileri sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Birden bire elime yüklü miktarda para geçse bu parayı üretime dönüştürür ve çalışmaya devam ederim

()-Birden bire elime yüklü miktarda para geçse iyi giyinip, yiyip içip, gezerim ve çalışmayı bırakırım, nasıl olsa bu dünyaya bir daha gelmeyeceğim.

()-Zengin olmak insana mutluluk verir bu yüzden zengin olmayı isterim ve bunun için çalışmak gerekir diye düşünüyorum.

()-Zenginlik Allah'ın verdiği bir mükâfat, fakirlik ise yoldan sapanlara ceza ya da imtihandır.

()-Zenginlik mal, mülk kişiyi aldattıcı ve doğru yoldan saptırıcı şeylerdir.

()-.....

20- Dünya hakkında, aşağıdaki önermelerden hangisi/hangileri sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Dünya oyun ve eğlencedir o yüzden çalışıp çabalamanın bir anlamı yoktur.

()-Dünya ahiretin tarlasıdır o yüzden burada durmadan çalışmak, çabalamak gerekir

()-Dünya ve ahiret hayatı birbirinin zıddıdır.

()-Dünya ve ahiret hayatı birbirinin devamıdır

()-Dünya inan insan için sıkıntı, ahiret bolluk yeridir.

()-.....

21-Rızık konusunda aşağıdakilerden hangisi size göre doğrudur?

()-Rızık; yeme, içme, vb. zorunlu ihtiyaçları karşılamaya yetecek kazançtır.

()-Rızık; insanın bütün kazandıklarını kapsar.

()-.....

22- Allah herkesin rızkını tayin etmiştir, ne kadar çalışırsak çalışalım onun iradesinin önüne geçmemiz mümkün değildir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

23- İnsan daima ekonomik açıdan bulunduğu durumdan daha iyi bir duruma yükselmek için çalışmalıdır, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

24-Çalışıp çabalamamızın sonucunda istediğiniz şeyi elde edemediğiniz durumlarda nasip değilmiş diyip geçmek gerekir şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

25-Çalışırken insan üzerine düşen her şeyi yapıp sonra Allah'a tevekkül etmelidir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

26-Tevekkül her şeyi Allah'tan beklemektir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

27-Oturacak bir ev, örtünecek bir giysi ve yenilecek bir ekmekten fazlası için çalışmanın anlamı yoktur, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

28-Azla yetinmemek, kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmek için çalışmak tamahkârlıktır, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

29-Bu güne kadar açlıktan ölen olmamıştır, hem konu komşuda var aç kalmayız, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

30-Kulun bu dünyadan nasibi bir lokma bir hırkadır, bundan fazlası için çalışmak gereksizdir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

31-Allah, her şeyi görüp gözetendir bu yüzden bütün işlerde onun bizi gördüğüne ve yaptığımız her şeyden (hem dünya hem de ahiret le ilgili konularda) hesaba çekeceğine inanarak, davranmak, çalışmak gerekir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

32-Allah her şeyi görüp gözetendir ancak kulunu sadece namaz, oruç vb. dini konularda hesaba çekeceğine inanarak davranmak, hareket etmek gerekir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

33-Son on sene içinde çalışma alanınızda, meşguliyetinizde ya da ürettiğiniz ürünlerde bir değişiklik oldu mu?

34-Çalıştığımız işten elde ettiğimiz kazanç ihtiyaçlarımızı karşılamaya yetiyor mu?

35-Çalışmalarımızın sonucunda elde ettiklerimiz bizi tatmin ediyor mu?

36-Mevcut sosyo-ekonomik şartlar içinde emeğinizin karşılığını aldığınıza inanıyomusunuz?

37-Mevcut şartlar içinde emeğinizin karşılığını elde edemediğim durumlarda çalışmanın anlamsız olduğuna inanıyorum, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

38-Mevcut sosyo-ekonomik şartlar içinde çalışarak zengin olunabilir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

39- Aşağıdaki önermelerden hangisi sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Geliri artırmanın ve daha iyi bir hayat sağlamanın en öncelikli yolu planlı ve sürekli bir çalışmadır.

()-Geliri artırmanın ve daha iyi bir hayat sağlamanın en öncelikli yolu Allah'ın nasip etmesidir. Ya da Allah'ın “yürü ya kulum” demesi gerekir.

40- Allah ilmi isteyene, zenginliği istediğine verir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

41-Çok sözde yalan, çok parada haram olmadan olmaz sözü sizce doğru mudur?

42- “Çalışmak” ibadettir, dinimizin emridir, bu yüzden çalışmak gerekir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

43- Aşağıdaki önermelerden hangisi sizin fikrinize en yakındır ya da doğrudur?

()-Çalışma, hayatı mümkün kılan faaliyettir o yüzden insan yaşamak için çalışmalıdır.

()-İnsan çalışmak için yaşmalıdır.

44-İbadet; namaz, oruç vb. yanı sıra yapılan bütün iyi işleri, çalışmayı da kapsar, ifadesi sizce doğru mudur?

45-Ailede, cami, okul, vb. yerlerde verilen dini bilgilerde İslam dininin çalışmaya verdiği önem yeterince öğretiliyor mu?

46-Cami vb. yerlerde islamın çalışmaya verdiği önemi anlatan bir vaaz ve hutbeyle ne kadar sıklıkla rastlarsınız?

47- Size göre yapılan her “iş”in ya da çalışmanın mutlaka somut, gözle görülen bir karşılığı olmalı mıdır?

48-Bedenen çok fazla emek ve zaman harcanarak elde edilen şey teknik imkânlar kullanarak elde edilenden daha değerlidir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

49-Birlikte çalışan insanlar, tek başına çalışan insanlardan daha üretken ve yaratıcı olurlar, sözü sizce doğru mudur?

50-“Çalışmak” kadar insanı mutlu eden başka bir şey yoktur, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

51-Her fert çalışarak topluma katılmak zorundadır, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

52-Çalışmanın olmadığı bir hayat daha güzel olurdu, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

53-Kolay yoldan köşeyi dönmek iyidir, şeklinde bir ifadeye katılırmısınız?

54-İnsan çok çalışarak değil, kurnazlıkla aklını kullanarak zengin olabilir, sözü sizce doğru mudur?

55-Size göre bölgemizde çalışma konusunda en büyük engel ya da güçlük aşağıdakilerden hangisidir?

()-Yeterince arazinin, ya da çalışma alanının yokluğu

()-İklim ve coğrafi şartlar

()-Ekonomik nedenler (emeğin değerinin olmaması, üretilen ürünün vb. para etmemesi)

()-Teknik nedenler

()-.....

ÖZGEÇMİŞ

1977 yılında Erzurum/Oltu Özdere Köyünde dünyaya geldi. İlkokulu Oltu'da Orta Okulu ve Liseyi Erzurum'da okudu. 1994 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdi. 1999 yılında buradan mezun oldu ve aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi bilim dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2001 yılında Yüksek Lisansı bitirdi ve aynı bilim dalında Doktora öğrenimine başladı. 2002 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Bilimdalına Araştırma görevlisi olarak atandı.